

JELLENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

KOVÁCS ANDRÁS FERENC verse 681

VÖRÖS ISTVÁN: Peren kívül *(egy regény elveszett fejezetei)* 682

ACZÉL GÉZA verse 702

DÉRI BALÁZS versei 703

KÖRÖSI ZOLTÁN: Felhőszegély *(próza)* 704

CSENGERY KRISTÓF verse 709

LACKFI JÁNOS versei 711

TANDORI DEZSŐ: Ez 713

TOLNAI OTTÓ: A 13-as mikrofon *(Parti Nagy Lajos beszélgetése, II. rész)* 724

*

Szentpétervár háromszáz éves

SZOLOMON VOLKOV: Szentpétervár kultúrtörténete az alapítástól napjainkig *(részlet)* 742

MIHAIL KURAJEV: Utazás Leningrádból Szentpétervárra *(részletek)* 753

JOSZIF BRODSZKIJ: Európai levegő Oroszországban *(interjúrészlet)* 766

ANDREJ BITOV: „Sajnálkoznak rajta – ő pedig elégedett” *(beszélgetés I. Szurattal)* 768

OLGA GYILAKTORSZKAJA: Egy bűnös lélek szenvedései *(A hasonmás: „pétervári poéma”)* 776

TATYJANA TOLSZTAJA: Orosz világ *(esszé)* 781

SZERGEJ DOVLATOV: Katonák a Nyevszkij Proszpekten *(elbeszélés)* 787

*

DÉRCZY PÉTER: Az „igaz történet” hazugsága *(Krúdy Gyula: Urak, betyárok, cigányok)* 798

*

KÁLMÁN C. GYÖRGY: Szórul szóra így igaz *(Schein Gábor: Mordecháj könyve)* 806

BÁRÁNY TIBOR: Műkritikák valódi olvasók számára *(Kálmán C. György: Mű- és valódi élvezetek)* 810

UTASI CSILLA: Személyesség és mágia *(Grendel Lajos: A tények mágija. Mészöly Miklós időskori prózája)* 818

GYÁNI GÁBOR: Családtörténeti fikciók és valóságok *(Jávorka Kata: Életmód és életmód-stratégia a pécsi Zsolnay család történetében)* 824

2003

JULIUS-AUGUSZTUS

M. NAGY MIKLÓS: Egy lebegő filozófus (Andrei Makine: Sorsszímfónia) 828

HAVASRÉTI JÓZSEF: Széjegyzetek Sebők János könyvéhez (Sebők János:

Rock a vasfüggöny mögött – Hatalom és ifjúsági zene a Kádár-korszakban) 831

KISS MIKLÓS: Szex, hazugság, video (Tarantino előtt 1. Tömegfilm a nyolcvanas években) 835

Folyóiratunk a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram,
Pécs Város Önkormányzata,
a Baranya Megyei Önkormányzat,
a PVV Rt. és a DDGÁZ Rt. támogatásával jelenik meg.

A Jelenkor az újságospavilonokon kívül a következő boltokban és elárúsítóhelyeken kapható

PÉCSSETT: Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a. – JPTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8. – Írók Könyvesboltja, Kossuth Lajos u. 21. – Betűdzsungel, Király u. 9. – Zrínyi Könyvesbolt, Jókai u. 25. – Bagolyfészek Könyvesbolt és Antikvárium, Ferencesek u. 27. – Pécsi Kulturális Központ Információs Irodája, Széchenyi tér 1.

VIDÉKEN: **Baján:** Lord Könyvesbolt, Tóth Kálmán tér 1. – **Balatonfüreden:** Könyvesbolt, Tagore sétány – **Balatonlellén:** Könyvesbolt, Kossuth Lajos u. 9. – **Ceglédén:** Lord Könyvesbolt, Szabadság tér 1. – **Debrecenben:** SZIGET Egyetemi könyvesbolt, Kossuth Lajos Tudományegyetem – Lícium Könyvesbolt, Kálvin tér 2/c. – **Ady Endre Könyvesbolt,** Piac u. 26. – **Dunaújvárosban:** Lord Könyvesbolt, Vasmű út 5. – **Egerben:** Gárdonyi Géza Könyvesbolt, Széchenyi u. 12. – **Gödöllőn:** Fama Könyvesbolt, Szabadság tér 9. – **Győrben:** Rónai Jácint Könyvesbolt, Széchenyi tér 7. – Könyvesház, Bajcsy-Zsilinszky út 35. – **Hódmezővásárhelyen:** Lord-Extra Könyvesbolt, Andrássy út 5-7. – **Kecskeméten:** Katona József Könyvesbolt, Szabadság tér 1. – **Móra Ferenc Könyvesbolt,** Szabadság tér 3/A – **Keszthelyen:** Helikon Könyvkereskedés, Kossuth L. u. 2. – **Komáromban:** Lord Könyvesbolt, Jókai tér 2. – **Kőszegen:** Városkapu Könyvesbolt, Városház u. 4. – **Mezőkövesden:** Könyvesbolt, Mátyás király u. 108. – **Miskolcon:** Egyetemi Könyvesbolt, Egyetemváros – **Kazinczy Könyvesbolt,** Széchenyi u. 33. – **Széchenyi Könyvesbolt,** Széchenyi u. 54. –

Mosonmagyaróvárott: Könyvesbolt, Szent István u. 104. – **Nagykanizsán:** Zrínyi Miklós Könyvesház, Fő út 8. – **Nyíregyházán:** Bessenyei György Könyvesbolt, Kossuth tér 1. – **Pápán:** Pápai Könyvesház, Kossuth u. 3. – **Sárospatakon:** Comenius Könyvesbolt, Rákóczi u. 9. – **Sárváron:** Könyvesbolt, Batthyány u. 19-21. – **Siófokon:** Kő-Ma Könyv, Batthyány u. 33. – **Sopronban:** Vörös Cédrus Könyvkereskedés, Mátyás király u. 34/F – **Szegeden:** Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27. – **JATE bölcsészkar** könyvtár – **Buch Könyvesbolt,** Dugonics tér 12. – **Grand Café Mozi és Kávézó,** Bibic u. 2. – **Móra Ferenc Könyvesbolt,** Kárász u. 5. – **Székesfehérvárott:** Vajda János Könyvesbolt, Fő u. 2. – **Szekszárdon:** Babits Mihály Könyvesbolt, Kölcsey ltp. 2. – **Szombathelyen:** Savaria Könyvesbolt, Mártírok tere 1. – **A. Z. Könyvesbolt,** Király u. 1. – **Tatabányán:** Szemethy és Tsa Könyvesbolt, Fő tér 15. – **Veszprémben:** Kölcsey Ferenc Könyvesbolt, Cserhát u. 7. – **Zalaegersze-gen:** Simon István Könyvesház, Tüttősy u. 7.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina krt. 34. – Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6. – Magiszter Könyvesbolt, V., Városház u. 1. – Osiris-Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6. – ELTE Jogi Kar, jegyzetbolt, V., Szerb u. 21-23. – Írók Boltja, VI., Andrássy út 45. – Cartafilus Kft boltjai a Kálvin téri, a Deák téri és a Kossuth téri metróaluljáróban – Odeon Videotéka, XIII., Hollán Ernő u. 7. – Stellium Könyvesbolt, V., Párizsi udvar – Helikon Könyvesbolt, VI., Bajcsy-Zsilinszky u. 37.

www.jelenkor.net

350,- Ft

JELENKOR

JELENKOR

XLVI. ÉVFOLYAM

7–8. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztők
KERESZTESI JÓZSEF, NAGY BOGLÁRKA

Tördelőszerkesztő
DÉCSI TAMÁS

Korrektor
KÖVI ANITA

Szerkesztőségi titkár
J. ANTAL ZITA

Az e számunk 742. és 797. oldalai között olvasható összeállítást
GORETITY JÓZSEF szerkesztette.

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17. I. emelet
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
e-mail: jelenkor@axelero.hu

Szerkesztőségi fogadóórák minden hónap első csütörtökén 14-től 16 óráig
a Jelenkor szerkesztőségében.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. Minden felbélyegzett
válaszborítékkal ellátott küldeményt megválaszolunk.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 17. Telefon: 72/310-673),
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alaprogram,
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata és
a Baranya Megyei Önkormányzat támogatásával.

Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központja.

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál
és a Levél- és Hírlapüzletági Igazgatóságnál (LHI) – 1900 Budapest,
Orczy tér 1. – közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámmal,
illetve közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 2100,- Ft, a II. félévre 1750,- Ft,
egy évre belföldre: 3850,- Ft, külföldre: 11200,- Ft.

Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk negyvenöt év után elköltözik régi otthonából, a Széchenyi téri 17. számú épületből. A Zsolnay-ház felújítási munkálatai miatt egy hagyományokkal ugyan még nem rendelkező, de fűtéssel, világítással felszerelt, komfortosabb új székhelyen augusztus 1-től továbbra is várjuk szerzőinket, kézírataikat, s nem utolsósorban érdeklődő olvasóinkat.

Új címünk:

7621 Pécs, Király utca 21.

Telefonszámaink, reményeink szerint, nem változnak.

A www.jelenkor.net internetes címen, valamint a jelenkor@axelero.hu e-mail-címen továbbra is elérhető a *Jelenkor* szerkesztősége.

KRÓNIKA

THOMKA BEÁTA irodalomtörténész kapta a *Jelenkor* folyóirat nivódíját, a 2002. évi Szinnyi Júlia-éremdíját, melyet június 12-én vett át Pécsen, a Művészetek Házában. Laudációt mondott Takáts József eszmetörténész.

*

ÜNNEPI KÖNYVHÉT PÉCSETT – A Jelenkor Kiadó új köteteit mutatták be a Megyei Könyvtárban június 11-én. Borbély Szilárd *Berlin–Hamlet*, Márton László *Testvériség* és Vörös István *Heidegger, a postahivatalnok* című munkáiról beszélgetett a szerzőkkel Ágoston Zoltán, a *Jelenkor* főszerkesztője. – A III. POSZT alkalmából Könyvtérre alakult Széchenyi téren június 5. és 14. között pódiumbeszélgetések, könyvbemutatók zajlottak. A könyvszínpad vendége volt többek közt Borbély Szilárd, Darvasi László, Garacsi László, Grecsó Krisztián, Konrád György, Kukorelly Endre, Parti Nagy Lajos, Polcz Alaine, Tóth Krisztina és Vörös István.

*

A KORTÁRS MAGYAR DRÁMA Nyílt Fóruma 2003 című tanácskozás zajlott Pécsen június 9. és 12. között a

Művészetek Házában. A fórum programjában kortárs szerzők műveiből rendeztek felolvasószínházi előadásokat, mások mellett Térey János *Nibelung lakópark*, Schein Gábor *Születésnap* és Németh Gábor *Napfogyatkozás* című színpadi műveiből; ez utóbbi munka nyerte el a Színházi Dramaturgok Céhe Vilmos-díját.

*

A JELENKOR FOLYÓIRAT júniusi Színház-számát mutatták be az érdeklődőknek június 12-én Pécsen, a Művészetek Házában. Csáki Judit színikritikussal és Jordán Tamás színművésszel Nánay István színikritikus beszélgetett.

*

FOLYÓIRATUNK INTERNETES honlapja www.jelenkor.net címen július 1-től látogatható. A weblapon ismertetjük a *Jelenkor* aktuális tartalomjegyzékét, folyamatosan helyezzük el régebbi számaink publikációit, s készül a lap repertóriuma is. Az internetes megjelenés lehetővé teszi az elektronikus megrendelést is leendő olvasóink számára.

Szerzőink

Kovács András Ferenc (1959) – költő, Marosvásárhelyen él.
Vörös István (1964) – költő, író, műfordító, Budapesten él.
Aczél Géza (1947) – költő, kritikus, az *Alföld* főszerkesztője, Debrecenben él.
Déri Balázs (1954) – költő, műfordító, klasszika-filológus, Budapesten él.
Kőrösi Zoltán (1962) – író, szerkesztő, Budapesten él.
Csengery Kristóf (1957) – költő, zenetörténész, Budapesten él.
Lackfi János (1971) – költő, műfordító, a *Nagyvilág* rovatvezetője, Zsámbékon él.
Tandori Dezső (1938) – költő, író, műfordító, Budapesten él.
Tolnai Ottó (1940) – költő, író, Palicson él.
Parti Nagy Lajos (1953) – költő, író, Budapesten él.
Dérczy Péter (1951) – kritikus, az *Élet és Irodalom* prózarovatának szerkesztője.
Kálmán C. György (1954) – irodalomtudós, kritikus, Budapesten él.
Bárány Tibor (1979) – az ELTE BTK magyar-filozófia szakos hallgatója, Budapesten él.
Utasi Csilla (1966) – kritikus, Újvidéken él.
Gyáni Gábor (1950) – történész, a *BUKSZ* és a *Történelmi Szemle* szerkesztője, Budapesten él.
M. Nagy Miklós (1963) – szerkesztő, műfordító, esszéíró, Budapesten él.
Havasréti József (1964) – kritikus, kultúrantropológus, Pécsen él.
Kiss Miklós (1976) – a PTE BTK magyar-kommunikáció-filmelmélet-specializáció szakos hallgatója, Pécsen él.

KOVÁCS ANDRÁS FERENC

(Epilógus a Fattyúdalokhoz)

(Shakespeare-variáció)

*Megtört időm, varázslatom
S varázsom sincs... Parázs atom,
Nyüzsögtem én is vakmerőn:
Nyugodni sem maradt erőm,
Túl száz hazug s igaz csodán,
Míg vigaszul ripacskodám
Szét önmagam személytelen
Örömbbe rejtve kételyem...
De szép szavakba ölt remény
Csak lét kacatja: költemény,
S mért boldogít, ha átadom
Versnek s világnak bánatom?
Tetszés volt célom? Nincs nekem
Már légi lelkem, szellemem,
Ki látomássá játszik át
Mindent és semmit... Gráciát
Sem áhítóz s imáz szavam,
Föloldozom hibám, ha van:
Sok, cirkalommal írt dalom
Esendőbb, mint az irgalom. –
S hogy színről színre lássatok,
Ha bántok, megbocsássatok.*

Peren kívül

(egy regény elveszett fejezetei)

I.

Az ügyvéd szobájában – Lenivel a konyhán – Mint Szent György a sárkányt

K. fölpattant, hogy meneküljön, de abban a pillanatban megértette, ha innen ki-rohan is, valami akkor is itt marad belőle. Csüggedten visszarogyott a székére. Halálra vagyok ítélve, gondolta, és ez a gondolat valósággal szórakoztató volt. Arcán üdvözült mosoly jelent meg, amit Leni rögtön észrevett, bár megint a háta mögött állt, és kibékülésük jeleként tenyerét K. vállára fektette. K.-nak jólesett ez a mázsás érintés. A törvény keze, gondolta. Csendesen megfogta és odahúzta az arcához. De nem csókolta meg, csak nézte. Vörös volt ez a kéz és cserepes.

Block közben fölnézett az ügyvédre. – Mi fog velem történni? Van rá esély, hogy végre megkezdődjön a perem? – Az ügyvéd kényelmetlenül mozgolódott az ágyában. – Állj föl! – förmedt rá ügyfelére. – Tudok rólad mindent, ez az úr mindent kitálalt – és csontos mutatóujjával K.-ra mutatott. K. hátán végigfutott a hideg, szólni akart, de Leni keze a szájára tapadt. K. úgy látta, mintha az ügyvéd is rákacsintott volna. K. bosszankodott. „Tehát végképp bele akarnak rángatni a mocskukba, hogy ne szabadulhassak tőlük. Pedig fölösleges. Hiszen amikor visszaültem, már eldöntöttem, hogy maradok, és az ügyvédnek sem mondom föl.” Annyira fölzaklatta új elhatározása, hogy nem volt képes követni, mi történik körülötte. „Talán ide is költözöm. Átveszem Block szobáját a konyha mellett, és nem fogok mást csinálni, csak bírósági iratokat olvasok.” E pillanatban még annak is örült, hogy elkezdődött ellene ez az egész per. Közben Leni elengedte a száját, Block pedig zavartan heherészett. – Hogy nekem több ügyvédem is lenne? Szemenszedett hazugság. De hiszen reggeltől estig itt vagyok. Benn ülök a cselédszobában vagy fát hordok a pincéből.

– Igen, a pince. Mától oda költözöl – jelentette ki az ügyvéd.

– De hát miért? – esett térdre Block.

– Honnan vetted a bátorságot, hogy kételkedj a szavaimban? Ha azt mondom, hogy neked több ügyvéded van, akkor az úgy van, még ha te magad nem is tudsz róla. Ha mi csak annyit tudnánk, mint az ügyfeleink, akkor minek fizetnének bennünket.

Block fülig pirult zavarában. – Hiszen én még soha egy fillért se fizettem az ügyvéd úrnak... – motyogta sötét arccal, mint aki a vesztét érzi.

– Azt se tudod, hogy mi az ügyfeleinktől semmit nem fogadhatunk el? Hogy Leninek ajándékoztál ezt-azt, az nem rám tartozik, ő nem a beosztottam, sőt, ha meg akarnálak rémíteni, azt mondanám, hogy a fölérendeltem inkább. De hatalma nincs, tehát teljesen ártalmatlan.

K. rosszat sejtett. Túl sokat tudott most meg egyszerre, és félt, hogy ezt a ter-

helést fizikailag sem fogja bírni. Szorosan mögötte ott állt Leni. A hátához dörögölődött, mint egy macska. K. attól tartott, hogy az ügyvéd vagy nincs teljesen magánál, vagy már rég kiszolgáltatta őt a legföltettebb titkaival a bíróságnak. „Kár volt engedni a nagybátyám unszolásának, gondolta, nem lett volna szabad soha belépnem ide. Tehát mégis föl kell mondjak ennek a tehetségtelen ügyvédnek. Túlságosan is nagyratörő ember. Az igazi ügyvédek közé akar bekerülni. Vagy egyenesen a bírókhoz. Lehet, hogy már az is. Titkos bíró.” Észrevette, hogy az ügyvéd festeti a haját, és a bizalmatlanságát ez csak fokozta.

Block könyörgött: – Nyissa fel a szemem, csak azt kérem, és árulja el, hogyan szabadulhatnak meg a többi ügyvédeimtől.

– Mondj föl nekik –, kacintott az ügyvéd K.-ra.

K. újra fölállt: – Nézd meg, én hogy csinálom – mondta, – fölmondok – suttogeta, jóformán nem is hallatszott a hangja. Remegő lábakkal elindult az ajtó felé.

– De hiszen az előbb még ide akartál költözni! – kiabált K. után az ügyvéd. K. azonban nemhogy megrettent volna attól, hogy ezúttal az ő gondolatát találta ki, mint az előbb Blockét, hanem valamiféle magabiztosságra tett szert, és ami az előbb még elképzelhetetlen lett volna, csakugyan elérte az ajtót. Meg tudta fogni a kilincset és le tudta nyomni. A hatalmas faajtó nyikorogva feltárult, és K.-t megcsapta a folyosó hidege. Azután sokáig nyugtalanul járkált föl-alá a konyhában. Csak percek múlva értette meg az ügyvéd utolsó szavait: „Miattad akartam a pincébe költöztetni Blockot.”

Nem szükséges, egyáltalán nem szükséges – ismételte magában.

Egyszer csak megjelent Leni. K.-t ez most annyira meglepte, mintha nem lett volna a legtermészetesebb, hogy ez a nő otthonosan járkál itt. Otthonosan és csendben, akár egy macska. – Csodálatos voltál – mondta és azonnal odabújt K.-hoz. – Blocknak most már biztos mennie kell. Az ügyvéd felmondott neki. Téged pedig üdvözlő, a nagybátyádnak tiszteletét küldi. Bármikor szívesen lát, ha peren kívüli megegyezést szeretnél elérni.

Mintha egy függönyt húztak volna K. elé. Peren kívüli megegyezés? Kivel?

Leni, mintha valóban K. és az ügyvéd fölöttese lenne, beszélni kezdett. K. egy darabig nem is tudott odafigyelni arra, mit mond, annyira nyugtalanította a maga gondolata. „Igen, szinte hasonlít az igazgatóhelyettesre.” Aztán jött egy másik, még aggasztóbb ötlet. „Ha parókát és illő ruhát venne föl, úgy festene, mint bármelyik bíró. Mint a szobában az a kép a falon. Erről feltétlen meg fogom kérdezni a festőt.”

– A per úgy indul, hogy mindig van egy formális följelentő – mondta Leni –, de ez a följelentő többnyire nem is valóságos személy. Aki azt hiszi, hogy a pere rágalmozással kezdődött, és nyilván te is ezt hitted, az nem tud semmit a perek természetéről.

Közben a falikútból vizet engedett a felmosóvödörbe. A kezével kavargatta is a vizet, mintha lenne benne valami, aminek föl kéne oldódni.

– A peren kívüli megegyezést elérni igen nehéz, mert nincs kivel tárgyalni. Az ügyvédnek ilyenkor kreálnia kell a felperest. Lehet az akár egy tárgy is. Mondjuk ez a vödör. Vagy benne a víz.

Elzárta a csapot. A vödört nagy zajjal letette a konyhakőre. – De a legjobb, ha maga az alperes.

– Az a legjobb, ha bebizonyítjuk, hogy én jelentettem fel magamat?
Leni elmosolyodott. K. végre megszólalt. Most már nem lesz könnyű köszö-
nés nélkül elmennie. – Megágyazzak neked? – kérdezte K.-tól.

– Hol?

– Hát itt – mutatott Block szobája felé.

K. elkéseredetten bólintott.

De Leni nem mozdult. A vödör ott állt a lábánál, ő elgondolkodva fürkészte K.-t. – Nem is tudtad, hogy te jelentetted föl magadat? – K. újra hallgatásba süp-
pedt, Leni tehát tovább támadott. – Beszéljünk egész nyíltan. Ahogy csak na-
gyon ritkán beszélek ügyfelekkel. Magad is tudod, hogy ez nem az a bíróság,
ahová holmi jogi egyetem elvégzése után be lehet kerülni. Mi nem a mindennapi
életben kipattant szikrákat kapjuk föl, hogy aztán eloltsuk őket vagy, ne adj’ is-
ten, tüzet gyújtunk velük.

K. szívat húzott elő a zsebéből, idegesen rágyújtott. – Te dohányzol? – kérdez-
te Leni. Mindketten jóformán egyszerre ültek le az asztalhoz, függőben hagyva a
felmosást és az ágyazást is. K. végigpillantott a zöld és sárga kockákból álló kony-
hakövön. „Nincs is kosz itt” – gondolta. Aztán az ágy felé sandított, mely mérete
ellenére rátelepedett a konyhára. „Talán mégse kell itt aludnom – reménykedett. –
Vagy ez a börtön, és már előzetes letartóztatásban vagyok? Az ügyvédek igazából
börtönőrök, a cselédlányuk pedig felettes bíró?” Nem mondhatni, hogy K. meg-
ijedt volna ezektől a gondolatoktól. Inkább, ha már szikrát emlegetett az előbb
Leni, a boldogságnak egy kis szikráját érezte kigyúlni magában. Reménykedni
kezdt. Na, nem a pere jó kimenetelében, egyre inkább kételkedett egy ilyen per-
nek még a lehetőségében is, hanem abban, hogy megtud majd valamit, amit eddig
nem tudott. – A peremet a butaságom miatt kezdték? – kérdezte váratlanul.

Leni összerezte, mint akit valamiben megzavartak. – Hiszen te egyáltalán
nem is vagy buta – felelte kitérően.

– Én is azt gondoltam. De hát épp ez az.

– Most ne zavarj ilyen butaságokkal! – mondta Leni, észre se véve, hogy K. el-
neveti magát. Akinek aztán hirtelen lefagyott az arcáról a mosoly. – Hová lett
Block? – kérdezte jóformán rémülten.

Leni fölemelte a kezét, szétnyitotta azt a két ujját, amelyek között az úszóhár-
tya feszült, és belenézett a lámpába. – Block? – nevetett most ő. – Rég elment a
hátsó kijáraton. – Hát itt is van hátsó kijárat? – Mindenhol van. Nálatok a bank-
ban talán nincs? Hiszen volt már, hogy a portás vezetésével keltél át az alagso-
ron, és jutottál a szűk udvarba, ahol még napsütésben is esik az eső, mert egy
varjútetem eldugaszolta az ereszcatornát, és a fejetek fölött valóságos tó hul-
lámzik. Erre menekültél a mogyoróbarna öltönyödben, csak hogy ne kelljen a
nagybátyáddal megint találkozni. Még azt is megállapítottad, hogy az ottani
szemeteseknek nincs is szaguk. Igazad van, lehet, hogy tényleg buta vagy. Hi-
szzen ott csak a kidobott aktákat tartják. Ott végzi a te munkád is, nincs kivétel.
Te ezt nem tudtad? – Már hogyne tudnám – felelt K. sértődötten. – A nagybá-
tyám elől pedig sose menekültem a hátsó kapun át.

– Hogy akarsz így őszintén beszélni? Belefogtál ebbe a perbe, de semmit nem
tisztáztál. Mindent összekavarsz magad körül. A bíróságokon, mielőtt te föltűn-
tél, világos, egyszerű és gyors volt az ügymenet. De neked lázadást kell szíta-

nod. Szónokolnod kell. Mit képzelsz egyáltalán magadról? – A kérdés szigorú volt, és úgy állt meg a levegőben, mint a lámpa, amely mozdulatlanul csüngött a beszélgetés kezdete óta, és persze sokkal régebbi idők óta. Talán már akkor is így csüngött, amikor a bíróságokon világos, egyszerű és gyors volt az ügymenet. Ha volt valaha ilyen idő. K. nem tudta, hányadán áll Lenivel. Hogy hihet-e neki. Valószínűbbnek látszott, hogy nem, ugyanakkor nem tehetett jobbat, mint hogy elfogadja, amit mond. – Mit képzelek magamról? – kérdezte K. hűvösen. – Semmit. Úgy értsd, ahogy mondom, nem képzelek egyáltalán semmit.

– Akkor jó – mondta Leni megnyugodva. – Tudod, a per csak akkor veheti kezdetét, ha a vádlott elfogadja, hogy per alatt áll. Szinte kiköveteli a pert, mert arra vágyik, hogy ítéljenek fölötte. Te pedig...

– Hiszen én egyáltalán nem fogadtam el!

– Ne magyarázz, ne pontosíts mindig. Te pedig úgy tettél, mint aki nem akarja elfogadni, de közben valósággal kikövetelted az újabb és újabb aktákat. Gondolj Blockra. Térdre vetette magát az ügyvéd előtt. Rád acsargott. Azt hitte, az egyik legszerencsétlenebb nap ez a perében. Erre fölmond neki az ügyvéd, és ő megszabadul. – K. hitetlenkedve nézte Lenit, akit körültengett valami nyugalom, mintha egy hordó tejben üldögélne, pedig... – Ezt sem tudod persze. Az ügyvéd néha élhet azzal az eszközzel, hogy fölmond ügyfelének, és így nemcsak a kettejük viszonyát szünteti meg, hanem az egész pert is. A nála levő aktákat egyszerűen kidobja a saját feljegyzéseivel együtt. Nem csalás ez, mindenki tud róla, mondhatnám, bevett módszer. De két-három évnél nem szabad sűrűbben alkalmazni. – K. szeretne volna, ha egy kis tükörben megláthatja, hogy milyen arcot is vág erre a hírre. Talán akkor jobban tudja, mit gondoljon. – Azt is tudnod kell, hogy az ügyvéd eredetileg neked akart ma felmondani. – Nekem? – Kinek másnak? De aztán olyan furcsán viselkedtél, hogy nem tehetted. Egy ügyvéd sosem teheti azt, amit az ügyfele akar. – De hát akkor sosem munkálkodhat a felmentésén! – Miért, te felmentést szeretnél?

– Mindenki felmentést akar, nem? – K. szinte kívülről hallotta a saját kérdését, és persze tudta rá a választ. „Aki saját magát jelenti föl, az vagy bűnös, vagy gyáva, és önmegerősítésül ítéletre vágyik.” Leni azonban egészen mást mondott: – Persze, mindenki felmentésre tör, csak hogy ilyesmi nincs a lehetséges ítéletek között.

– Tehát azt állítod, hogy én egyáltalán nem értem magamat, vagy ami ugyanaz, a peremet. – Igen, azt hiszem, sejtelmed sincs arról, hogy ki is vagy tulajdonképp – vetette közbe szinte szigorúan Leni.

– Tehát azt állítod, hogy amikor ma ide indultam, hogy felmondjak az ügyvédnek, akkor igazából épp azt akartam megakadályozni, hogy megszakadjon a perem?

– Mégis, honnan tudhatnám, hogy te milyen szándékkal indultál ide? És miért faggatsz annyit a bíróságról? Az én tapasztalatommal úgyse mész semmire. Ha velem akarod tölteni az időd, mert jobban érzed magad nálam, mint Elzával vagy azzal a naftalinszagú Bürstner kisasszonnyal, annak örülök. De ne remélj tőlem semmit. Nem tudok a te gondolataidban olvasni. Nem tudok az ügyvéd gondolataiban sem olvasni. Ő se tudja kitalálni, mit gondolnak a bírák, mit az esküdtek. Sötétben tapogatózunk.

K. szivarja kialudt a szájában, olyan régen nem szívott belőle egy slukkot sem. – Szóval Block már nincs a házban? – kérdezte föleszmélve. Próbálta újra

meggyújtani a szivart, de nem sikerült, a gyufa előbb a körmére égett. – Utána kell mennem – mondta –, feltétlen beszélnem kell vele. – Ugyan mit tudnál beszélni vele. Lehet, hogy már nem is él – próbálta megnyugtatni K.-t Leni.

K. felháborodottan és kérdően meredt Lenire. Tisztán érezte, hogy ő maga is veszélyben van. – A per, de hiszen ezt te is tudod, lassan kitölti a vádlott minden idejét. Beköltözik a fejébe, kiszorítja a bőre alól a húst. Az ereiben bírósági folyosón elhangzott beszélgetések fognak keringeni – magyarázta Leni. K. ezúttal keresztüllátott rajta. A fecsegését egyszerűen kínosnak találta. Ezt persze Leni is megérezte, igyekezett tárgyyszerűbb maradni. – Akit kilök magából a törvény, az már nem tud mihez kezdeni magával. Ezért mondtam, hogy nagyszerűen viselkedtél bent az ügyvédnél. Megvédted magad. Hiszen a peren kívül nincs világ.

K.-ban föltámadt a hiúság. – Azt gondolod, tudtam bánni velük? – kérdezte. Megint boldog volt. A sikernek már el se tudta képzelni más formáját, mint amit ez a per jelenthet. Szinte borzongva gondolt a munkájára a bankban. Nem érdekelte az előmenetele. De azok az egyforma ügyek sem, amelyeket alig egy éve még olyan tettekre készen bonyolított. Ebbe a boldogságba hasított bele a felismerés, hogy csakugyan nem szándékozik felmentést kapni.

– Block talán még itt koslat a ház körül. De lehet, hogy elindult hazafelé. Ide már nem jöhet, mert mentesült, ha nem is a vád súlya alól, de a per ügymenetétől. A vád persze marad. Bár igaz, ez a vád a per kezdete előtt is ott volt fölötte. Mindannyian egy váddal születünk, ami alól úgyse tisztázhatjuk magunkat. A per csak megismertet bennünket önmagunkkal. – Leni egész közel hajolt K.-hoz: – Azt hiszed, az ügyvéd ellen nem folyik per?

– Hogy értetted, hogy Block talán már nem is él? – kérdezte, ügyet se vetve Leninek erre a talányos mondatára. „Ha fel nem is mondhatok, legalább ettől a nőtől meg kéne szabadulnom” – gondolta. Ugyanakkor kíváncsian várta Leni válaszát. – Nem ismered azt a mondást – kérdezte Leni –, hogy a törvényszék levegője halhatatlanná tesz? Aki pedig nem szívhatja már ezt a levegőt, az több mint halandó. Ha utána mész, lehet, hogy Block még csakugyan ott fog ödöngeni az utcán, várva valamire, ami nem lehet kegyelem, mert abban most részesült, ott fog ödöngeni az utcán, de te magad talán észre se veszed, vagy ha észre is veszed, nem ismersz rá, mert visszakapta a saját vonásait. Csúnya lesz és visszataszító. – De hiszen itt is az volt. – Nem, te nem tudod elképzelni az ő csúnaságát. Csúnya volt, mint mindenki, aki csak magára támaszkodhat. Akinek senki nem segít, hogy elviselje saját magát. Minden ember csúnya, ha magára hagyod.

K. nem tudta követni Leni hirtelen témaváltásait. Tudta, ha tetszik, ha nem, tanul Lenitől, sőt ez a tanulás valósággal kényszeres volt, itta a szavait, melyeken majd napokig fog rágódni a bankban, és nem fog tudni a munkájára koncentrálni. – Milyen kár, hogy a letartóztatás itt nálatok nem jelent egyúttal elzárást is – szaladt ki a száján. Leni dühösen nézet rá: – Mért mondod, hogy nálatok. Nekem semmi közöm a bírósághoz, még sosem jártam tárgyaláson, nem tettem be a lábamat a törvényszék termeibe. – És nem is szeretnél bejutni? Nem próbálsz meg mindent, hogy megpillantsd a deszkákból összetákoltt igazságot, melyen átlátni, mint a börtön rácsán? – Mért akarnék bejutni? Hiszen bármikor bemehetnék. A törvény bárki előtt nyitva áll.

Az ablak tábláit megrezzentette egy szélroham, Leni odament, hogy megnéz-

ze, nem történt-e baj az ott álló cserepekkel. Az ablak nem a belső udvarra nyílt, ahogy várni lehetett, vagy arra az utcára, ahogy szintén várni lehetett volna, ahonnan bejártak a házba, hanem egy keskeny sikátorra. Annak alapján, amit K. az asztaltól a kinti világból látott, nem tudta volna megmondani, hogy melyik ez a sikátor. Azaz meg tudta volna mondani, de szerinte az a sikátor a városnak egészen más negyedében van. Leni ellenőrizte az ablaktáblákat, kezével végigtapogatta a cserepes virágok leveleit, mintha az épségük miatt aggódna. K. elnézte úszóhártyás kezét a virágokon, valami eredendő hasonlóságot vélt fölfedezni a már-már nem is emberi kéz és a levelek burjánzása között. – Elmondok neked egy történet – szólt Leni. – Egyszer egy fiút vándorútra küldtek a szülei. Semmi je nem volt, elindult tehát – mondta, közben visszaült az asztalhoz. K. nem tudott szabadulni a gyanújától. „A haja régi fű. A szeme félbevágott hagyma.” – Alig távolodott el az ismerős vidékről, amikor egy vámház állta útját. „Hová tartasz?” – kérdezte a kapus. „A halálomat keresem.” Néztek egy darabig egymásra, a fiú magabiztosan, az öreg szeretettel. „Bátor fickó lehetsz” – mondta aztán. „Továbbengedlek, de tudnod kell, hogy ez a törvény kapuja.” A fiú megrémült. Ma már nem megyek be, gondolta, és aludni heveredett az út szélén. Reggel, amikor fölébredt, a kapunak nyoma sem volt. „Hát most merre menjek?” – kérdezte félhangosan, mert sejtelve sem volt, hogy már ő maga a kapu. De mozdulni nem tudott onnan többet.

– Mit akarsz ezzel mondani? – kérdezte K. kelletlenül. „A feje egérjárta szekrény, a szája két narancshéj.” Bár tudta, hogy az ablak zárva van, mintha friss szellő csapta volna meg. Mintha a folyó hajnali lehetét érezte volna. Vásárra érkezők szekereinek zörgését hallotta a rakpartról. Meztelen kacsatalpat látott trappolni a jégen, bár a folyó ilyenkor egyáltalán nem lehetett befagyva, elundorodott Lenitől, az ablakhoz lépett, hogy megpillantsa a hajnal első fényét, de a szutykos üveg mögött áthatolhatatlan sötét nyújtózkodott. Vagyis semmi. Még a szemközti ház se. Ott nyilván alusznak. Alusznak, nem tudja jóról és rosszról, amiről K.-nak is csak most kezdett sejtelve lenni. – Talán azt állítod – kérdezte türelmetlenül –, hogy aki per alatt áll, az védett bármiféle betegségtől?

– Dehogy, csupán azt, hogy akit letartóztattak, nem szükséges rácsok mögé dugni. Mert ő maga lesz a maga börtöne. Az én rabságom bensőmből vezérel, mondhatnád. – Az nem elég – mondta fakó hangon K. – Akkor tudod, mit? Aludj ma éjszaka végre nálam. – K. nem volt benne biztos, hogy ez egyáltalán ajánlat, és attól félt, hogy el sem lehet utasítani.

– A törvény sosem kényszeríti rád magát – magyarázta Leni. – Észre se kell venned a jelenlétét. Amilyen bonyolulttá te tetted, különben se érthetsz sokat belőle.

– Néha azt hiszem, hogy értek. – Leni arca erre a válaszra ravasz lett, a vonásai elrendeződtek. – Néha én is ezt hiszem. Igen, azt hiszem, hogy te leszel az az ember, aki legyőzi ezt az egész zavaros világot, mint Szent György a sárkányt, legyőzöd és megsemmisíted. Ez egy más világ. – Másvilág? – hökkent meg K. – Hát ezért halhatatlanok az itteniek? Mert már mindannyian halottak? – De ki mondta, hogy halhatatlanok a törvény szolgálói? – kérdezte Leni azzal a cselédlányos arcával, amit általában magára szokott öltetni.

K. megértette, hogy reménytelenül próbálkozik. A lány egyszerűen a bolond-

ját járátja vele. Fölpattant. – Megyek, megkeresem Blockot – mondta, és már be is csapódott mögötte az ajtó.

Szemerkélt az eső. Még az utcára is kihallatszott Leni feddő kiáltása, de K. nem értette pontosan a szavait. Elindult hazafelé, el is feledkezett Blockról. De amikor megérkezve bezárta maga mögött az ajtót, észrevette, hogy a szobájából fény szűrődik ki. „Megint letartóztatnának?” Odalépett és belesett a résen. Az ágya szélén, kezében kalappal Block ült.

K. gyorsan visszahúzódott. Egy pillanatig habozott, aztán halkan Bürstner kisasszony szobájához lopódzott és benyitott. Nem volt teljes a sötét, kint már csakugyan világosodott egy kicsit. K. rögtön tudta, hogy a kisasszony ébren van. – Maga az? – kérdezte álomtól ittas hangon. – Na, jöjjön – mondta, és fölhajtotta takaróját. K.-nak még meglepődni se volt ideje, hogy a kisasszony szakított eddigi elzárkózó magatartásával. Megoldotta nyakkendőjét, letolta a nadrágját, és ingben feküdt be az ágyba. Ahol rögtön megnyugtató izzadságszag csapta meg, és elaludt.

II.

Az igazgató – A levél – A kör alakú szobában

K.-t baráti szálak fűzték az igazgatóhoz. De erről a barátságról az utóbbi időben jóformán elfeledkezett. Ült az irodájában és éppen a festőtől kapott levélkét böngészgette, melyet az előbb adott át egy küldönc. A levélben a festő még aznapra magához rendelte K.-t. Modellt kell álljon neki, írta, mégpedig a bíróság kérésére.

K. az íróasztalán pakolgatott, becsukta a dossziékat meg a nagy bőrmappáját. Becsúsztatta őket az asztalfiókba, és be akarta zárni a fiókot. Az utóbbi időben kénytelen volt elzárni legfontosabb iratait, mert az igazgatóhelyettes immár leplezetlenül kutatót köztük. Csakhogy a kulcs nem volt a zárban, és nem hevert az asztalon sem. Csöngetett a hivatalszolgának, de a csöngetésre nem ő, hanem az igazgató lépett be.

K. felugrott asztalától, mintha váratlanul nagy segítséget kapna. Az igazgató, aki igyekezett komor arcot erőltetni magára, jóformán visszahőkölt ettől az örömtől. Mostanában K. mind a munkáját, mind a barátságukat elhanyagolta, és az igazgató rég elfeledkezett arról, miért is szereti K.-t. Az igazgatóhelyettes vádaskodásainak nem adott hitelt, de mégis támadt valami bizonytalanság benne, valami közöny K. iránt, akiről pedig nemrég még azt gondolta, hogy a halálos ágyához is odahívna elköszönni. Belépve nemcsak az a nyíltság lepte meg, amit K. arcáról leolvashatott, hanem, hogy a beteg ember vonásait is fölfedezte rajta.

– Hány éves maga, Josef? – kérdezte köszönés helyett. – Harmincegy leszek nemsokára. – Azzal az igazgató lehuppant a fogadóasztal melletti bőrfotelba. A terve összeomlott. Szigorú akart lenni. Elbocsátani készült K.-t, vagy legalábbis szabadságot adni. Most inkább a helyettesét szerette volna kirúgni. De ezt nem tehetné. Nemcsak K. helyett, hanem őhelyette is dolgozott. Igaz, olyan munkákat végzett el, amelyeket jobb lett volna el se kezdeni. Akárhányszor ellenőrizte, csupa fölösleges iratot írt vagy olvasott, olyan emberekkel tárgyalt, akiknek elég lett volna levelet írnia, olyan embereknek írt hosszú és terjengős leveleket, akikkel jobb lett volna most azonnal személyesen találkozni. Mindenütt ott volt, mindenről tu-

dott. Nem mintha ez megijesztette volna az igazgatót. Voltak neki is titkai. Engedett a helyettesének, ha szükséges volt, de soha nem engedte meg, hogy ő döntsön helyette. K.-t azért tette meg cégvezetőnek, hogy legyen, aki ugyanúgy kihúzza ellenfele alól a talajt, mint az teszi övele. Nem mintha K.-t intrikusnak tartotta volna. Épp ellenkezőleg. Azt remélte, hogy ez a nyílt és hazudni képtelen ember majd zavarba hozza az igazgatóhelyettest. De egy ideje K. mintha kiállt volna a csatasorból. Az igazgató sejtette, hogy valami gondja van. Kártyaadósságra tippelt. Vagy nőügyre. Esetleg családi nehézségekre. Aztán eszébe jutott, hogy K.-nak nincs is családja, és egy igénytelen belvárosi panzióban bérel szobát. Meg az is eszébe jutott, hogy K. valami csaposlánnyal van intim viszonyban, akihez semmiféle érzelm nem fűzi. Tudta azt is, hogy az estéit K. többnyire otthon tölti („Vajon mit csinálhat abban a kietlen szobában?”), semmilyen szenvedélye nincs. Amikor épp egyre tanácstalanabb lett K. ügyével kapcsolatban, az igazgatóhelyettes panaszkodni kezdett rá. De nem azzal vádolta, hogy elhanyagolja vagy rosszul végzi a munkáját, hanem hogy hamis híreket terjeszt. Ez meglepte és fölháborította az igazgatót. K.-tól nem erre számított. Úgy érezte, nincs miért felelősséget vállalni érte a továbbiakban. Ő azt szeretné elérni, hogy a bankja a bizalom háza legyen, ne pedig a nyereszkesedés. Ha ebben nincs mellette K., akkor fölöslegessé is vált.

Igazságot tenni jött K.-hoz, de inkább elbizonytalanodott. Betegség szaga fogadta. És barátságos tekintet. K. félrebillent fejjel állt az asztal mellett és őt nézte. Az igazgató ösztönösen lesütötte a szemét, de K. továbbra is ugyanúgy bámulta. Lassan, centiről centire végigjáratta ezen a puha arcon a tekintetét. Az igazgató megint fölnézett, de megint félre kellett fordulnia. – Miért nem ül le? Ez különben is a maga szobája. – K. leült. – Van valami baj? Olyan furcsa a viselkedése újabban. És mintha a munkabírása is kisebb lenne.

– Perbe keveredtem, igazgató úr – mondta a maga számára is meglepő nyíltsággal K. – Igen, én is hallottam ezt suttogni. – Az igazgatóhelyettes? – Dehogy, a többiek a törvénytörő folyosóján.

K. arca, ma már másodszor, fölsugárzott: – Igazgató úrnak is pere van? – Ugyan. Ülnök vagyok. Néha a tárgyalásokon kell megjelennem, néha csak folyosóügyeletre hívnak be. – K. pillanatnyi csalódása után újra föllelkessedett: – Egy szóval látott már valódi tárgyalást? – Persze. Egészen mindennapi dolog. Alászállunk a padlásról egy erre a célra kijelölt lakásba. Az ülnökök, az ügyvédek, néha még az ügyész és a bíró is, napokig gyülekezünk az egyik folyosón. Ilyenkor szokatlan jókedv uralkodik a törvénytörő folyosón, érezzük, hogy közel az igazság. Amikor már mindenki együtt van, az egyik hivataloszolga megadja a jelet, és mi elindulunk. Aki nem tudja, hogy a hivataloszolgák adják meg a per kezdetén a jelet, azt hihetik, hogy ők a ranglétra legalján vannak. De ahogy egyre többször élem ezt át, egyre inkább meggyőződom, ha nem is az ellenkezőjéről, de legalább arról, hogy ez nincs így. Megráznak egy ezüstcsöngőt, amit az egyik mestergerendába vert szögről akasztanak le, és a bírák elindulnak. Ezek a szolgák vezetik a menetet a tárgyalás helyére. Ott van mindenki. Csak egyvalaki hiányzik szinte mindig. Maga a vádlott. Lehet, hogy azért, mert már ki is végezték, vagy épp ellenkezőleg, mert már rég megszüntették az eljárást ellene. De ez nem baj. Sőt. A törvénynek működnie kell. A törvény egyáltalán nem az emberek miatt van.

K. feszülten figyelte az igazgatót. „Tehát mindenki kettős életet él? – töpren-

gett. – És melyik lehet az igazi?” Ezek a kérdések elkedvetlenítették, hiszen önmagát azóta tudta csak kicsit is egységes lénynek tekinteni, mióta a pere tartott. A csodálkozás fogja egybe, ami még akkor támadt, mikor idegen férfiak törtek rá az ágyában, hogy bejelentsék a letartóztatását. A történeteket többen is figyelték a szemközti ablakból, mintha kivégzést néznének. Magyarázat nélkül felpattant, hogy meggyőződjön róla, ott vannak-e most is. Aztán a látvány kijózanította. Hiszen a szobája a Fő térre néz, a szemközti házak ablakaiból elképzelhetetlen ide belátni, nincsenek is szemközti házak, senki nem tudja az irodájában zajló jelenetet megfigyelni. De lent a téren turisták álltak, az egyik észrevette K.-t, és intett neki, mintha ő is a látványossághoz tartozna. K. ellépett az ablaktól, visszaült a helyére.

Közben az igazgatónak sikerült rendeznie az arcvonásait. K. különös viselkedése újra megerősítette az elhatározásában. Végtére is egy ülnök és egy bankigazgató semmiben sem azonosak. Hogy tehát ő a bíróságról kezdett beszélgetni K.-val, az nem K. mellett szól, hanem ellene. Igazolta, amit a bíróságon mondtak róla, hogy tapintatlan, és magatartása veszélyezteti az eljárás titkosságát. Így nemcsak mint vádlott bizonyult alkalmatlannak, hanem mint cégvezető is. A személyes szimpátia pedig nem teheti kíméletessé K. iránt. Az embernek magával szemben kell a legszigorúbbnak lennie. De csaknem hasonló szigorúsággal kell bánnia a családjával és a barátaival is. Egyedül az idegenekkel lehet megbecsátó. Az igazgató ünnepélyes arcot vágott ehhez a gondolatmenetéhez, de közben megpillantotta a tükörképét az üvegezett szekrény ajtajában. Csak egy pillanatra, és akkor is halványan. A látvány rögtön el is enyészett, hiába fészkelődött a székén, a kép már nem jött újra. Pedig ellenőrizni szerette volna. Ugyanis nem a saját arcát látta, hanem az igazgatóhelyettesét. „Az ördögbe is, csak nem fogom eltávolítani, akiben megbízhatok, és bizalmamba emelni az ellenfeletem?”

– Orvoshoz kéne fordulnia, K.! – szólalt meg az igazgató. – Aggódok az egészségéért. Nem kínozzák nyugtalan álmok? Nincsenek halvány vérfoltok reggelente a párnáján? Nem kap fulladási rohamot néha? Nem érzi úgy egyszer-szer, hogy sürgősen ablakot kell nyitnia? Nem azért pattant föl az előbb is? – K. szeretett volna tiltakozni, de nem jutott szóhoz. – Vidékre kéne utaznia. Nem akar néhány hét szabadságot kivenni?

– Igazgató úr is tudja, hogy a perem miatt nem hagyhatom el a várost. – Miféle per? – legyintett az igazgató. – Megsúghatom, ennek a bíróságnak nincs semmilyen végrehajtó hatalma. Szökjön csak meg nyugodtan.

– Nincs hatalma? És az örök, a hivatalszolgák? És a vesszőző? A festő, az ügyvédek, a szemközti lakásban megbúvó figyelőemberek? – Ezek mind csak a fejünkben léteznek. Ha jobban megnézi, ott a padlásokon nincs semmi, csak vizes ruhák száradnak. – És az igazgató úr ülnöki tevékenysége? – Olyan, mintha egy kártyaklubba járnék. Vagy a Nemzeti Színház melletti fürdőházakba. – Az ötlete, úgy látszik, megtetszett az igazgatónak, mert elnevette magát. – Azok a kabinok is csupa deszkából vannak. Meglehet, hogy télen, mikor nincs fürdőforgalom, oda is beköltözik a bíróság. Tavasszal pedig, mikor az első vendég becsönget, és forró vízzel kénytelenek végigönteni a deszkákat, a tisztviselőknek sürgősen pakolniuk kell, és menekülni, mint valami tolvajnak.

K. gyanakodva nézett a főnökére. „Hetek, talán hónapok óta nem is beszélünk egymással. Mi történhetett közben vele? – tűnődött. – Mert hogy nincs jól,

az nyilvánvaló. Fölöröhlhette a hatalmi harc az igazgatóhelyettestel.” – Hol képzik tulajdonképpen ezeket a tisztviselőket? És miből élnek egyáltalán? – kérdezte K., de közben arra gondolt, hogy talán még annál is rosszabb a helyzet, mint gondolta, lehet, hogy a főnöke provokátor, és a bíróság rovására kémkedik.

Az igazgató fölállt, K. íróasztaláról egy fejléces papírt vett el, aztán visszaült, és írni kezdett valamit. De amikor K. már nem is számított rá, válaszolt az iménti kérdésére: – A bírókat és adminisztrátorokat, a személyzetet és az ülnököket nem képzik, hanem behívják. Egy számomra is ismeretlen szisztéma szerint havonta kiválasztanak ötven vagy száz embert, és azokból kisorsolják, hogy melyik lesz vádlott, melyik bíró, melyik ügyvéd, melyik ülnök, sőt így választották ki még a híres festőt is, akivel, azt hiszem, maga is kapcsolatban áll. – K. hüledezett és levegőért kapkodott: – Tehát én akár bíró is lehetnék? – Nem, maga semmi más nem lehetne, csak vádlott, hiszen bűnös. A bűnt pedig ki kell vizsgálni. – Hát nem azt mondta az igazgató úr, hogy sorsolás dönt? – A sorsolás dönt, de azt nem mondtam, hogy rosszul dönt. Ennek a rendszernek épp az a lényege, hogy ha valaki belekerül, rögtön tudja benne a helyét. Nem kell semmit tanulni, mert itt igazán otthon vagyunk. Mindenki mindent pontosan ért, minden világos. – És én? – Hát maga, kedves Josef, maga az elhibázott választás. Van ilyen. Pedig szerencséje volt, és vádlott lett, ami sokak vágya. Ráadásul hamar nyilvános tárgyaláshoz is jutott. A rendszer akkor még várt valamit öntől. Valami feladata lett volna, amit nem végzett el. Még nem mondott föl magának az ügyvédje? – Ezt sikerült megakadályoznom.

Az igazgató föl húzta az egyik szemöldökét: – Egész ügyes – és újra belemerült az írásba. – Ami a másik kérdését illeti. A bírósági alkalmazottaknak bizony nyomorúságosak az életkörülményei. Hogy miből élnek? Az igazságból. Meg a törvényből. Nem esznek semmit. Amíg bent tartózkodnak, tilos is enniük. És egy-egy hivatalnok néha hetekig vagy hónapokig nem szabadul. Nos, ez az egyetlen, amit tanulniuk kell. Az éhezés és a szomjazás művészetét. Akit ilyen munkára választanak ki, be kell feküdjön a törvényszék alagsorában található szanatóriumba. – Az igazgató föl nézett, letette a tollat, és a papírt négyrét hajtotta. – Én persze sosem jártam ilyen szanatóriumban, az ülnök munkája nem olyan nehéz, és nem is olyan magasrendű. De dolgozik itt nálunk egy pénztáros, aki egyike a legtekintélyesebb bíróknak. – Kicsoda? – csapott le K., akinek, úgy látszik, egy pillanatra sem lankadt az ébersége. Az igazgató megrémült: – Nem tudom, ki az, de nem is ez a lényeg. A törvény emberei nem ehetnek. És nem is kívánnak enni. Aki soványabb volt, még soványabb lesz, aki kövér, még nehezebben fog mozogni. A törvény, ha szolgáljuk, fölnagytítja azt, ami vagyunk. Egy kezdőt persze nem tartanak bent egy hétnél tovább. Amikor visszatér megszokott életéhez, nem fogja úgy érezni, hogy valamit pótolnia kell, kint is kevesebbet fog enni, kevesebbet fog inni, sokan még az alvásról is leszoknak. – És a nők? – kérdezte K. rossz tapasztalataira gondolva. – Ez az egy, amit nem értek – mondta az igazgató, fölállt, és megint K. íróasztalán kezdett keresgélni – ezen a téren minősíthetetlenek az állapotok. Erről nyilván magának is van már némi tapasztalata. – Végre talált egy borítékot, belecsúsztatta a levelet és leragasztotta. – Ezek az elfoglalt és agyonhajszolt emberek, ha tehetnék, állandóan üzekednének. Otthon példás családapák, itt meg... – legyintett, és határozatlanul visszaült a fotelba. Láthatólag menni szeretett volna

már. – Aki a törvényszéki munkát választja, az éhezést és nyomort választ. És valami olyan boldogságot, amelyet különben csak a haldoklók élveznek.

Ünnepélyes csönd támadt, és ebben a csöndben az igazgató K. elé csúsztatta a borítékot. – Az egyik munkatársunk a minap felmondott a banknak. Ebben a levélben megpróbálom meggyőzni, hogy mégis maradjon. Elvinné hozzá, kedves K.? – K.-nak nem volt választása. – Hol lakik? – kérdezte. Az igazgató a borítékra írta a címet, és megint K. elé lökte a levelet. A mozdulata most türelmetlen volt. Szabadulni szeretett volna K.-tól, mintha visszatartaná valamilyen elhatározásában. K. azonban nem figyelt föl erre, mert épp azt nyugtázta elégedetten, hogy az illető nem is lakik messze a festőtől, akihez az igazgató érkezése előtt indulni akart.

Vette a kalapját, felöltőjét, zsebébe csúsztatta a levelet és odaköszönt az igazgatónak. De az ügyet se vetett a jelenlétére, K. íróasztalához ment és leült mögé. Megnyomta a csöngőt, beszélítva a hivatalszolgát, ahogy nemrég K. akarta hívni, és várakozva, bambán meredt maga elé. K. sürgősen sarkon fordult, és az ajtóban beleütközött a hivatalszolgába. Aki ahelyett, hogy bocsánatot kért volna, türelmetlenül ráfordult.

K. gyalog ment le a földszintre, aztán megállt kint a téren. Arra számított, hogy az a turista még mindig ott fog ácsorogni, de persze nem volt ott. Más emberek jöttek-mentek, senki sem figyelt föl K. jelenlétére, ami még jobban bosszantotta, mint a letartóztatása után rá irányuló figyelem.

K. villamosra szállt, és ahogy a kocsizsúfiba lendült, mintha egy csapásra K. rossz hangulata is elmúlt volna. Az ablakon tavaszias levegő áramlott be, sütött a nap, a folyóról madarak veszekedése hallatszott. A villamos hegynek fölfelé, egy szegényes külváros irányába tartott. Gyárkémények tűntek föl. Korom szaga érződött. A szerelvényt meg-megcsapta a bodrokban kavargó füst. Vagy az a nappali sötétség volt?

A ház, ahová mennie kellett, azonban már egy villanegyedben állt, az egyik kertben nyílt a cseresznye. Alatta egy sáros kőoroslán szimatolt a napsütésbe szomorúan. K. léptei úgy kopogtak az utcán, mintha nő járt volna arra. Odébb, a kerítés mögött aranyeső sárgállt. K. szégyenlősen előregörnyedt, ijedten a levelet kezdte keresgélni a zsebében. Mikor megállt a kapu előtt, akkor figyelt föl rá, hogy tulajdonképp ki is a címzett. A rángatózó arcú Kramier, aki ott volt a letartóztatásakor is. „Lehet, hogy ő az a híres bíró?” – hökkent meg K. Belépett a kertkapun. A ház most úgy magasodott K. fölé, mint valami kastély. A nap belesütött K. szemébe, az épületet egyetlen ablaktalan tömbnek látta, mely feketén válik el az ég arany színétől. Valahol fönt mintha tornyok is lettek volna, és a tornyokon fekete zászló. Különös, hogy idelenn szellő se mozdult, de azokat a zászlókat vagy szélkakasokat vad szélrohamok rázták. A ház oldaláról vedlett a vakolat, kilátszott a nyers téglák, mint a nyomorék lába a kötésből. K. betaszította a nehéz fakaput. A lépcsőházban salétrom és nyirok szaga uralkodott. – Itt se jobb lakni, mint máshol – nyugtázta K., és elindult fölfelé a lépcsőn.

A negyedik emeleten anélkül nyílt ki előtte az ajtó, hogy kopognia kellett volna. Kramier ott állt vele szemben, mosolyogni próbált, de a mozdulatai függetlenek voltak tőle, az ajka rángatózott. K. gyorsan a kezébe nyomta a levelet, és sarkon fordult. Az elemi udvariasságnak sem volt képes eleget tenni, annyira viszolygott ettől az elszabadult arctól. És azt sem szerette volna, ha valahogy láthatóvá lesz rajta az undora.

Már a lépcsőfordulóban járt, amikor utolérte egy reszelős hang: – Nem tisztel meg bennünket, cégvezető úr? – K. megállt. Az ablakból a hátsó udvarra nyílt kilátás. Három gesztenyefa állt ott. Mézgás, még apró leveleik segélykérően nyúltak K. felé. Az ablakdeszka festése föl volt hólyagosodva. Kramier mögött az ajtóban egy női fejecske jelent meg: – Csakugyan ne menjen el, annyit hallottam már magáról, igyon egy teát nálunk! – K. illetlenül kíváncsi lett. – A világért sem szeretnék zavarni. Nekem csak annyi a tisztem, hogy átadjam az igazgató úr levelét. – K. belepirult a hazugságba, lehetetlen volt elmenni.

Kramier eltűzött jókedvében megölelte a feleségét, ha a felesége volt egyáltalán, és anélkül, hogy bemutatta volna őket egymásnak, befelé tessékelte a lakásba mindkettőjüket. – Micsoda illusztris vendég – mondta félhangosan, miközben becsukta az ajtót. A valószínűtlenül hosszú előszobában félhomály lett, melyet barnás árnyalattal töltött meg a falambéria. A padló nyikorgott, az ajtókat már rég mázolni kellett volna. Mégsem volt szegényes a lakás, ami elhanyagoltnak tűnt benne, mintha szándékosan, egyenesen valami terv szerint lett volna olyan, K. legalábbis így érezte.

A hosszú előszoba kicsiny, de kör alakú nappaliba torkolt. Középen kör alakú asztal, tonettszékek. Mintha előre be lett volna jelentve K. látogatása, a háziasszony már hozta is a teát. Letette a tálcát az asztalra, maga is leült. K. nem tudta, szabad-e elébe mennie a levél tartalmának. Illetve kötelességének érezte volna, hogy minden meggyőződése ellenére megpróbálja Kramiert lebeszélni a döntéséről, de nem állt rendelkezésére semmi konkrétum. Most visszagondolva úgy érezte, hogy az igazgató semmit nem árult el neki, hogy igazából lépre csalták. Csak egy pillanatra vesztette el a magabiztosságát, de a háziasszony máris elébe tolta a tányérra tett teasüteményt. Egyszerre csapta meg a forró ital felszálló párája és az apró szivacsdarabkákra emlékeztető étel kesernyés szaga. Felkapott egyet a sütemények közül, de nem volt puha, ahogy várta, hanem keménynek bizonyult, mint a kenyérhéj. Gyorsan belemártotta a teába, ha már szivacsnak nézte előbb. Aztán föleszmélt, hogy milyen illetlenül mártogat, és egy kiskanalat tolt a sütemény alá, úgy emelte ki a csészéből. Közel hajolt, és szürcsölve bekapta a süteményt. Távoli gyerekkora jutott eszébe, amikor egyszer megfogta a vaskályhát. A sütemény belseje tele volt még ki nem hűlt teával.

– Maga kapcsolatban áll a bírósággal? – kérdezte K. Kramier zavartan a feleségére nézett. – Nem – felelte lakonikusan. – Akkor hogy lehet, hogy egy évvel ezelőtt maga is ott volt a lakásomon? – Az igazgató úr rendelt ki. – Nem is a bíróság? – De cégvezető úr, miféle bíróságról beszél nekem? Én soha nem kerültem összeütközésbe a törvénnyel. – Kramier felesége ijedten pillantott hol az egyik férfira, hola a másikra. – Maga azt se tudja, mi történt akkor a lakásomon? – Nem, honnan is tudhatnám? – K. hitetlenkedve pillantott ki az ablakon, de meglepetésére nem látott semmit. Se a környékbeli dombokat, se egy fát, se egy háztetőt, se a belváros távoli sziluettjét. A szája még mindig fájt az égéstől, a süteménynek dohos utóíze volt, átkozta magát, hogy elfogadta a meghívást. – Nem is hallotta, miről beszélünk? – Mi is fecsegtünk a kollégákkal. – És mit mondott az igazgató úr, miért kell ilyen korai időpontban a lakásomra jönniük? – Valami reggeli összejövetelt emlegetett. Meg hogy meglepetés készül a cégvezető úr számára. – Aztán meg se lettek kínálva semmivel – mentegetődzött K. – Épp ellenkezőleg, kitűnő borókapálínkat

kaptunk. A szállásadónője pedig rántottát szolgáltat fel nekünk. – K. újabb süteményt vett el, és szárazon beleharapott. Nem jutott semmi az eszébe, hogy még mit mondhatna. Fölállt, hogy köszönetet mondjon a kedves fogadtatásért. De mielőtt megszólalhatott volna, a háziasszony megelőzte. – Én is emlékszem az esetre. Nem a cégvezető úr születésnapját ünnepeltétek? – kérdezte kacagva. K. rosszalóan Kramierre bámult: – Maga mesélt itthon a nálam tett látogatásáról? – Kramier felesége elpirult. Eddig talán azt hitte, hogy itt valami jó történik, és most bajt szimatolt, ami talán őket éri. K. észrevette a zavarát, igyekezett kisegíteni belőle, de szavait a kollégájához intézte. – Nem én hívtam meg magukat, tehát nem is az én vendégeim voltak, hanem az igazgató úré. – Közben a Kramier előtt heverő levélre mutatott. – Most pedig én járok itt az ő megbízásából, tehát tulajdonképp az egyensúly helyreáll. – A háziasszony köszönettel biccentett K. felé, de K.-nak korántsem volt így ez a gesztus. Ennek a nőnek a viselkedését is épp olyan tolakodónak érezte, mint azokét, akikkel mostanában a pere kapcsán találkozott. „Nyilván ő is ugyanabból a fajtából való, mint a bírósági szolgál felesége vagy Leni, vagy akár azok a kislányok a festő házában. Ha most Kramier valami ürüggyel megpróbálja elhagyni a szobát, akkor csapdába kerültem.” Kramier maga elé húzta a lezárt borítékot, melyre nem volt feladó írva, és értetlenül forgatni kezdte. – Mit akar tőlem folyton az igazgató úr? – kérdezte panaszosan. – A bajok épp a cégvezető úrnál tett látogatásommal kezdődtek. Én egy egyszerű másoló vagyok, nem értek ezekhez az országos ügyekhez. – Kramier arca, melyen eddig még úgy-ahogy tudott uralkodni, rángatózni kezdett. „Hazudik” – gondolta K. – Legegyszerűbb az lesz, ha most rögtön elolvassa azt a levelet – mondta türelmetlenül. Kramier arcán bosszúság tükröződött. Egy pillanatig féltékenyen bámult a feleségére, aztán halkán felemelkedve azt mondta: – Hozok egy papírvágó kést. – Ne! Nyomatékosan kérem, hogy maradjon. – A háziasszony tekintete nyugtalannak látszott. Kramier visszahuppant a székére, és a kiskanala végével föl vágta a borítékot. A felesége ingatni kezdte a fejét ezen az illetlenségen, de a szájugában megkönnyebbült mosoly bujkált. Most K. kezdte úgy érezni, hogy semmit nem ért, ezért a háziasszony felé fordulva magyarázni kezdett: – Tudniillik az igazgató úr értesült a férje szándékáról, hogy felmondjon, és most igyekszik jobb belátásra bírni. – A nő hitetlenkedve nézett Kramierre, aki épp befejezte a levél olvasását, és félbehajtva a papírt, gyorsan visszacsúsztatta a borítékba. – Magának tévesek az információi – mondta meglepően ridegen Kramier. – Nem mondtam föl, és nincs is szándékomban. – Aztán enyhültebben hozzátette: – Drágám, nem hoznál be még egy kis teát? – K. tudatában egy pillanat alatt világosság támadt. Mosolyogva kibámult az ablakon. De még mindig nem lehetett látni semmit. Kramier felesége kiment. K. fölállt, felöltőjét sietve a vállára vetette. – Nem is kíváncsi, mi van a levélben? – kérdezte meglepődve Kramier, és K. örült a meglepődésének. Mindenképpen meg akarta őrizni fölényét. – Mondhatnám azt, hogy semmi közöm hozzá, mert nem nekem írták. De nem mondom. Az van benne – mondta, és maga is elcsodálkozott magabiztosságán –, hogy azonnali hatállyal el vagyok bocsátva cégvezetői állásomból. – Csak ennyi? – kérdezte immár a kínzó örömevel Kramier, de az arca továbbra is rángott, jelezvén, hogy az öröme nem felhőtlen. – Nem, nyilván nem csak ennyi, de azt hittem, lesz magában annyi finomság, hogy ezt nem említi meg. – K. itt szünetet tartott, érezte, hogy most bármit nyilatkozik, igaznak fog bi-

zonyulni, és sajnálta, hogy nem akadt nagyobb horderejű dolog az útjába. – Új cégvezetőnek természetesen magát nevezték ki – mondta közömbös hangon, és kilépett az előszobába. Ott csaknem összeütközött Kramier feleségével, aki egy tálcán épp az új kanna teát hozta be. A nő az utolsó pillanatban félreugrott. Egy csepp tea, anélkül, hogy a háziak észrevették volna, K. kézfejeére freccsent, és ez az alig érzékelhető fájdalom egy kicsit megrontotta az örömét, melyet elegáns távozása fölött érzett.

– Szabad vagyok – motyogta a lépcsőházban lefelé menet. – A végéhez közeledik a perem? – találgatta az utcára kilépve. Már nem volt köd. – A festőhöz márpedig nem megyek el. – K. erőttől sugározva vágott neki a hazafelé vivő útnak.

III.

Lakatlan ház – Félelem az alvástól – Mosakvás hideg vízben

A dolgok nem úgy alakultak, ahogy K. elképzelte. Eltelt egy hét azóta, hogy eltávolították állásából, és kezdett tanácstalanná, bizonytalanná válni. Nem történt ugyanis semmi. Perének látványos beindulására számított. Állásának elvesztését úgy értelmezte, hogy a bíróságnak immár teljes időben szüksége van rá. Ennek ellenére, vagy épp ezért, szégyenlősen várt otthon, ki se mert mozdulni, nehogy célt tévesszen egy neki szánt levél vagy ne találjon rá egy küldönc. Semmiképp se szeretett volna kitérni a vesszőző látogatása elől sem.

A törvény azonban hidegen és önzően hallgatott, mint egy lakatlan ház. K. egyre reményvesztettebben várt legalább egy levélre. Ült a szobájában úgy felöltözve, mintha épp munkába indulna, résnyire nyitva hagyta az ajtót, hogy meghallja, ha valaki érkezik. Különös módon azonban, mintha nemcsak a törvény, de a panzió is lakatlanná vált volna. Egész héten még csak meg sem pillantotta a szállasadónőjét. Igaz, a reggelije mindig oda volt készítve az ajtaja elé, mire felébredt, de egyébként csönd a konyhában, csönd Bürstner kisasszonynál, csönd a folyosón. A postás naponta kétszer elcsoszogott ugyan a lakás ajtaja előtt, de sosem emelte föl a levélláda fedelét, nem dobott be még újságot se.

K. egész nap nem evett egyebet, csak a reggelijét. De azt jól be tudta osztani, reggel épp csak belekóstolt, ebédre elfogyasztotta a felét. A maradékkal alkonytájban ült le a fotelba, és a hirtelen rátörő állati éhség hatására valósággal behabzsolta. Pusztá kézzel evett. Ha zsíros lett a kezelője, azt is kirakta az üres edényekkel a szobája elé, reggel pedig tisztát kapott. Csak sötétedés után mert az ablakhoz lépni, mikor még a szobájában nem égett a villany. Az utcán nem látott senkit, a szemközti ablakok sötétek voltak. Ettől megijedt, gyorsan behajtott a spalettákat, és fölkapcsolta a villanyt. Éjszaka sem tudott elaludni, égő lámpánál ült egy darabig, aztán levetkőzött. Úgy feküdt a dunyhája alatt, mintha egy kő lenne rátéve. Nyilván valamikor aludni is szokott, mert azt sosem vette észre, hogy a tálcáját elviszik a szoba elől, vagy hogy az újat valaki letenné oda, a csere reggelre mégis mindig megtörtént.

De sosem sikerült alváson kapnia magát. Képzeletben lesben állt a saját ágyánál, egész éjszaka égette a villanyt, hogy megpillantsa a feléje közeledő alvást. Olyan tolakodóan kíváncsi volt, mint amikor valaki a halált akarja meglesni egy

haldokló ágya mellett. Milyennek képzelte a halált? Semmilyennek. A haláltól védve volt, ezt tudta, védte a pere, halhatatlannak mondhatta magát egy időre. De az álomtól úgy rettegett, mint gyerekkorában a haláltól. Látott egy törött babát a patak iszapjában. A víz és a csillámló homok a belsejébe ömlött. Úgy érezte, a halál ott lapul ebben a lyukban, és mások ügyet se vetnek rá, rezzenéstelen arccal járnak a kőhídon, lemosolyognak a vízen úszó vadkacsára. Mekkorának képzelte akkor a halált? Mint egy piócát? Egy édesvízi rákot? Az álom sokkal nagyobb, gondolta, és észrevéve, hogy már kivilágosodott, elindult a spalettát kitárni. A függöny az arcához ért, mint valami sugallat, odarohant az ajtajához, hogy ellenőrizze a tálcáját. Még a tegnapi maradék éktelenkedett a nappali szobába már betörő mosogatólészerű fényben. Meg egy szennyes ingujj. Vissza ment a szobájába, kilökte a spalettát. Egy pillanatra ott maradt az ablakban. Lenézett az utca kövezetére. Szívesen leugrott volna, ha nem fél attól, hogy előbb alszik el, mint ahogy meghal.

Madárzaj nem hallatszott fel, nem ügettek a távolban tejeskocsik a piacra, a folyó felől megcsapta a vízszag, de nem hallatszott sirálysikoly sem. Az ablak alatti fán üres volt a rigófészek. A madarak még nem ébredtek, de mintha nem is aludtak volna. Nem voltak sehol. K. nyitva hagyta az ablakot, de a függönyt behúzta, hogy ne lehessen belátni. Rutinszerűen az ajtóhoz ment, kinézett. Az asztalkán már ott volt a reggelije. Rántotta, egy szelet mézes kenyér, kakaó. A szék karfáján tiszta kézelő. „Állva aludtam volna az ablakban? Az alvás, ez a kétméteres fickó, akinek úszóhártyás kacsalába van és egérszerű pofája, mögém osont, és egy pillanatra befogta a szemem. Egy pillanatra, ami tarthatott órákig is. Az alvás az időérzék elvesztését jelenti. Akinek pedig nincs érzéke az időhöz, az semmihez sem ért. Tehát nem számíthat kegyelemre. Csak a legsúlyosabb ítéletre. És az mi lehet? Tíz-húsz év alvás egyhuzamban. Közben hány tányér gyűlne föl a nappaliban?”

A legjobban az zavarta ezekben a tettenérhetetlen alvásokban, hogy semmit sem álmodott. Csak lyukacsossá lett az ideje, mint egy beteg fog. Behozta a tálcát, és nyugtáznia kellett, hogy a nap már magasán jár, délelőtti fénnel süt be az ablakon. Sietősen felöltözött. Sejtelve sem volt, hány óra, az övé megállt, de a nappaliban sem működött a kakukkos óra. A madár, mint egy kidugott nyelv, a nyitott ajtóban szemtelenkedett. A súlyok láncai egymásba tekeredve.

Leült reggelizni. Ezúttal, egy hét óta először, nem a szobájában, hanem a nappali asztalánál. Evés közben egy pillanatra sikerült megfeledkeznie mindenről. A peréről, arról, hogy kirúgták az állásából, és arról is, hogy azóta milyen tüntetően kerülnek az emberek. Talán el is aludt, és az egy pillanat megint órákat jelentett. Egyszer csak arra eszmélt föl, hogy mindent megevett. – Mit fogok most ebédelni? – motyogta magában felháborodottan. – Meg is kéne már mosakodnom. – Kibotorkált a fürdőbe, bár fogalma sem volt, hogy talál-e ott forró vizet. Nem talált. Az ismeretlen házigazdának, aki talán nem volt más, mint maga az alvás, a gondoskodása idáig nem terjedt.

(Ez a fejezet töredékben maradt.)

IV.

Ki néz ki az ablakon? – Az elvesztett perek

K. nem halogathatta tovább, hogy bemenjen a munkahelyére. Össze kellett szednie a személyes dolgait. A magánérdekű levelezését, néhány könyvet, a papírjait. Ezeket az irodájában álló irattartó szekrényében őrizte. Nem mintha hiányukat érezte volna, csak arra gondolt, talán szüksége lehet rájuk a per további részében. Bár eddig semmiféle iratot nem kértek tőle. És ők sem adtak semmilyen papírt. De talán egyszer eszükbe jut, és akkor bajban lenne. Talán nem is ő az, aki ellen a per folyik, és egy egyszerű igazoltatás megmenthetné.

Mikor az épület elé ért, ahol évekig dolgozott, úgy érezte, hogy valakinek a kíváncsi tekintete szegeződik rá. „Tehát megint figyelnek” – gondolta. De aztán arra kellett rádöbnnie, hogy saját magát nézi egy üvegablak tükréből. Majd mikor fölpillantott az épületre, észrevette, hogy az egyik emeleti ablakból is nézik, de nem tudta azonosítani, ki az. „Honnan tudhatták, hogy jönni fogok? És kitől telik ilyesmi?” – tűnődött. Az az ötlete támadt, hogy ő maga figyel onnan fentről is. Közben az alak eltűnt, ha ott volt egyáltalán. „Nyilván a saját szobám ablakát láttam, és én vagyok az, aki onnan még most is kifelé bámul.” Csakhogy képtelen volt rájönni, hogy a szobájának melyik az ablaka.

Alighogy fölért, a folyosón elébe toppant az igazgató. – Láttam, hogy jön – mondta, és kezét nyújtott. – Mi van magával? Miért nem jár be dolgozni? – K.-nak nem sikerült erőt meríteni a köntörfalazáshoz. – Mert kirúgtak – mondta. – Kicsoda? – nézett hitetlenkedve az igazgató. – Hát az igazgató úr.

Az igazgató erre elnevette magát. – Arról nekem is tudnom kéne. – K.-n ijedelem futott végig. „Nem tud róla? Elfelejtette? Letagadja a történeteket? A perem megakadt volna? Holnap kivégeznek? Holnap fölmentenek? Feleségül kell vennem Lenit? Leni gyereket vár tőlem? Halálos beteg vagyok? Kitört a háború? Az események kitöredeztek a múltból, mint a fésű fogai? Megszűntek a törvényszékek? Vagy ők meg az igazgatót bocsátották el?”

– Mi van magával, K.? – Az orvosok szerint tüdőbajom van. – Mikor járt orvosnál? Sohase megy sehová. Az utóbbi időben még dolgozni se jön be. Ha nem magáról lenne szó, már rég kitettük volna az irodájából... – K. homlokáról egy izzadtságcsepp az arcára gördült. Érezte, hogy a haja a fülére és a nyakára tapad. „Mikor jártam utoljára fodrásznál?” – Nem bízom az orvosokban, igazgató úr – nyögte, aztán föleszmélt. – Hát megvan még az irodám? – Persze, hogy megvan. Mikor járt utoljára fodrásznál? Úgy néz ki, mint aki hetek óta nem volt emberek között. Különben mindegy. – Az igazgató, mintha csak most fogta volna föl, hogy a folyosón állnak, így szólt K.-hoz: – De miért nem invitál be a szobájába? – K. zavartan bólintott, és az ajtaja felé tessékelte.

A látvány, ami belépve fogadta őket, korántsem volt megnyugtató. Az asztalon szétdobált iratok, megkezdett akták. Mintha az előbb itt még valaki dolgozott volna. A szék kicsit hátralökve. Valaki nagy sietve menekült el, a kulcskarika lengett a kihúzott fiók zárjában. Léptének megkövült dübörgése, mint valami sáros lábnyom, ott hevert a padlón. De aztán jobban körülnézve föltűnt, hogy a papírokat vastag por lepi, felpöndörödött szélüket beszötte a pók. A függöny nem volt behúzva, a nap füllesztően sütött át a szobán, és

olyan szag terjengett, mintha az egérfogóból már több hete nem vették volna ki a döglött eget.

– Nyissunk ablakot – mondta az igazgató az asztalról fölkavarodó port bámulva.

K. igyekvően az ablakhoz lépett. Alig lehetett rajta kilátni. Az ablakkilincs nem engedett. Az ablaktáblák befeszültek, csak nagy nehezen lehetett megmozdítani őket. „Mint valami elvarázsolt kastély” – gondolta K. Amikor végre betódult a levegő, akkor meg mintha a kilátás tűnt volna el. Mint a múltkor Kramierék lakásában. Bár ott azt hitte, hogy az ablakukból ennyit látni. De itt? Észrevette, hogy az ablakdeszka foltos a befolyt esővíztől, egy helyütt a mázolás teljesen lepattogzott, érezte a korhadni kezdő fa kellemes illatát. Láta, hogy egy fülbemászó fut el, elvesztve biztonságos fedezékét. Közelebb hajolt, mert úgy vette észre, hogy a fülbemászó lábain apró ékszerek, afféle karkötők csillannak meg, az ollójának a végére pedig két gömbös sisakot húztak. Az igazgató megszólalt a háta mögött: – Mi a baj? Ne színészkedjen itt nekem. A pere miatt aggódik. De hiszen úgy hallottam, hogy megszüntették az eljárást. – K. fölnézett. Lent végre a megszokott városképet pillantotta meg. Arra is fölfigyelt, hogy egy emelettel lejjebb egy fehér gőzpamacsokat eregető cső áll ki a falból. – Magát még nem is értesítették? – olyan biztatóan nézett K.-ra, hogy azt indokolatlan jókedv fogta el, de közben az apró ékszerekre gondolt. – Nem, engem nem értesítettek – mondta fölháborodását megosztva az igazgatóval. Csakhogy annak elkomorult az arca. – Az baj. Akkor talán nem is kellett volna szólnom. Egy per elhal, ha nem szolgálhat meglepetésekkel. – Kit akar egy per meglepni? – Elsősorban is az alperest. De nem is szerencsés, ha ezeket az elavult szavakat használom. Az alperes kifejezés azt a gyanút kelthetné, hogy valami alárendelt személy az illető. Például maga. Erről szó sincs. Aki ellen a per folyik, a legfontosabb ember a bíróságon. A bírók rajonganak értük, és titkos vágyuk, hogy egyszer a helyükbe léphessenek. Az ülnökök plátói szerelmet táplálnak irántuk. Tudja maga egyáltalán, milyen az a plátói szerelem? Magának megvan a maga Bürstner kisasszonya meg még ki tudja, hány szeretője, de közben fogalma sincs a nőkről. Pedig a nők még mindig csak egy lépéssel visznek közelebb a szerelemhez. De inkább csak eltakarják. Az igazi szerelemnek nincsen tárgya. Egy igazi perben nincs feljelentő, nincs tett, nincs bűntény, és nagyon sokáig nincs vádlott se. Mire odáig jutnak a dolgok, hogy az illetőt letartóztassák, már évek óta vándorolnak a különböző leiratok és fogalmazványok. Az ülnökök és kézbesítők ebben az időszakban a legszerelmesebbek. Maga talán még nem is élt, de az eljárás már be is indult maga ellen. És úgy szerették, ahogy az anyja sose lett volna képes. – Árva vagyok. – Persze, persze. Hiszen tudom. De azt azért ne higgye, hogy ezzel a szökésével akár a legkisebb mértékben is megzavarta az igazságszolgáltatás folyamatát. – Miféle szökésemmel? – Hát hol járt maga az utóbbi három hétben? Talán nem az Óriáshegységben bolyongott az égig érő fák alatt, az oldalán Lenivel? – Nem. – Nem rossz német barna sört ittak a határ túlsó felén egy kiskocsmában? – Nem és nem. – Akkor meg miért nem jött be a munkába? Különben mindegy. Visszajött, és így a dezertálása érvényét veszítette. A folyamatot úgyse tudta volna megállítani. – K.-t a rémület hulláma öntötte el. – Miféle folyamatot? – kérdezte. – A pere lassan véget ér. Ezen már nem lehet segíteni. – Mi lesz velem akkor? – Nem tudom. Egyelőre várjon türelmesen. Csodák mindig történnek. Járjon be munkába. Este szórakozzon. Olvasson periratokat. Nem tudhatja, milyen hatással lesz magára, ha elveszti a pert. – Ha elvesztem a pert? Tehát vesztésre áll az ügyem? –

Az igazgató bennfentesen felnevetett K. tudatlanságán: – Dehogy. Elveszteni a pert, abban az értelemben, ahogy valaki a zsebkendőjét vagy a szüzességét veszti el. A per nem lesz már magával, és maga a per nélkül marad. Még olyan is akad, akinek ez jót tesz. A többség azonban szenved. Volt már, aki belehalt. Ne rémüljön meg. Két lépés között itt teljesen szabálytalanul telik az idő. Egy perc, egy év, egy évtized elég lehet egy aktának, hogy egyik szobából a másikba jusson. Vagy egy perc, egy év, egy évtized kevés lehet ahhoz, hogy előkerüljön más ráhalmozott akták alól. Vannak tetszhalott perek. És ha be is fejeződne, az utómunkálatok évekig eltarthatnak. Addig még bármikor berendelhetik adategyeztetésre, perújrajátzásra, és úgy fogja érezni magát, mintha egy élő per részese lenne, holott már csak az ülnökök vagy a bíró érzelmei tartják az igazság körpályáin.

K. ellépett az ablaktól. A kilátás egy pillanatra megint kihunytt. Most, mikor tulajdonképpen már mindent megbeszéltek, leült a két kis fotel egyikébe. A besütő nap fényében tisztán lehetett látni, ahogy a bársonyból K. súlyának hatására kiáramlik a por. Az ablakon kívül a gőz pamacsai lengtek. „Én tulajdonképpen nem is bánám, ha véget érne már ez a per” – gondolta magában bátortalanul. „Talán most az igazság pályáin keringek?” – Olyan itt magánál, mint valami elvarázsolt kastélyban – jegyezte meg az igazgató. – Elvarázsolt kastélyban? – kérdezte meghökkenve K. – Mintha gondolatai az igazság pályáin, itt körülöttünk keringenének. – Ugyan – próbált szerénykedni K. Érezte, hogy ebbe a furcsa dicséretbe belepirul.

– Meg lehet egy pert egyáltalán nyerni? Vagy elveszteni a szó hétköznapi értelmében? – kérdezte. – Azt azért lehet. Ítélet ugyanis születik. De szinte sosem világos. Szinte sosem intézkedik a vádlott sorsáról. Szinte sosem szünteti meg a letartóztatást. De nem is rendel el valóságos fogságot. Az ítélet után következik az ítéletértelmező ügyvédek munkája. Róluk nem sokat tudok. Rejtélyes kaszt. Igazából ők döntenek. De a vádlottat vagy a vádlót nem kívánják meghallgatni. Őket csak a szövegek érdeklik. – K.-t váratlanul csömör fogta el. Megértette, hogy az igazgató egyszerűen összevissza beszél. Hogy ő, aki a főnöke és a jótévője volt, valójában egy senki. Helye a perek világában a legutolsók közt van. Abban az igazi világban, ahol jó lenne élni, ez az ember nem számít semmit, és a beszédével csak ráakasz kodik, hogy esetleg megtudjon valamit. Amit beszél csak hallomás, kitaláció, kísérlet, rápróbálás a valóságra. K. fölállt. – Dolgoznom kell – mondta szárazon. Az igazgató, mint akit lelepleztek, alázatos és szomorú arccal föl pattant. – Megyek már – sutto gta. „Vajon mi az, amit meg akart tőlem tudni? Lehet, hogy olyasmi, amiről nekem tudomásom sincs?” – töprengett K. Az igazgató az ajtóhoz érve visszatalált a hely diktálta méltóságához: – Tegyen itt rendet, zárja le ezeket a papírokat, különben csakugyan meg kell válunk magától. – Most K.-t hajlította meg a tekintély előtti tisztelet. Tekintetét a padlóra szegezte: – Igyekezni fogok – mondta megjátszott férfiassággal.

Mikor az igazgató mögött becsukódott az ajtó, K.-t előntötte a szégyenpír. – Micsoda gyáva alak vagyok én! – mondta jól hallhatóan. A szoba tele lett a gyávaságával. A nap lebukni készült, hosszú, rózsaszín fényeket dobált a szemközti fal tapétájába. A kések beleálltak a falba. K. nem akart hinni a szemének. A pengék mellett vér csordogált. Odament, megtapintotta az egyik sebhelyet, mint hitetlen Tamás. Az ujjai pirosak lettek. De őt ez sem tudta meggyőzni. „A perem

vesztésre áll. Ez a munka egyáltalán nem érdekelt. Sose voltam szerelmes. És ezen nem lehet segíteni. Gyerekeim sose lesznek. Legfeljebb unokáim. De ők olyanok fognak látni, mint én most az igazgatót – gondolta. Lement a nap. A fény eltűnt a falról. K. ujjja barna volt és vasszagú.

V. Vég és kezdet

(korábbi szövegváltozat)

A harmincegyedik születésnapját megelőző estén K. látogatókra számított. „Egy éve tart – gondolta. – Ez különben nem is sok idő. De az én perem más. Én magam is más vagyok. Egy különös árnyalat. Fél hang a tiszta hangok között. Ma este történnie kell valaminek.” De a gondolatai alatt örvénylett egy másik gondolat, egy titkosabb, nem is öntötte szavakba. Azt érezte, hogy ő semmiben sem tér el a többiektől. A színe nem fekete, hanem szürke. Hogy nem félhang ő, hanem egy átlagos kvint hangköz. „Minden ember hangköz” – jutott eszébe, és ezen annyira meglepődött, mintha az előbb már nem zenéről gondolkodott volna. – Azt lenne jó megtudni, mi a két hang?” Gyerekkorában hegedülni tanult, évek óta nem játszott, de most nagy kedve támadt hozzá. A szekrény mélyéről elővette a poros hegedűtöket. A belső bélés dohos szagot árasztott. Az alkonyati fényben a hegedű mintha ott se lett volna: „Ejnye, Grubachné talán elemelte az elmaradt bér miatt?” K. egyik ámulatból a másikba esett. „Ez eszembe se jutott. Hiszen idejét se tudom, mikor fizettem utoljára lakbért.” Csöngetni akart, de akkor észrevette, hogy a hegedű a helyén van. „Inkább játszom egyet, amíg meg nem jönnek.” Kiket várt? Nem tudta pontosan. Barátai nem voltak, vagy ha voltak is, már rég elidegenedtek tőle. Persze korábban se nagyon látogattak el hozzá. A szeretői kerülték, mintha verte volna őket, pedig mindig gyengéd volt velük. De érezte, hogy félnek tőle. Félt vagy viszolygott tőle mindegyik nő. Bár kikoszorázni egy sem koszorázta ki. Talán önkínzásból? Vagy gyávaságból? Egy szóval szeretők érkezésére se igen számíthatott. És a történetek után persze semmiféle olyan születésnapi meglepetésre sem, amelyet tavaly szereztek neki a kollegái. „Miért gyűlölnék engem annyira? Vagy miért nem gyűlölnék eléggé?” Alighanem egy vesszőző érkezését várta. Könnyű, gyorsan megoldható nappali ruhát vett föl, nem törődve az illemmel, és közben sűrűn kibámult az ablakon, nem gyülekeznek-e már a szemközti ház erkélyein a kíváncsiskodók.

Mivel nem látott senkit, fölemelte a hegedűt. Mintha üvegből lett volna, kicsit áttetsző volt a sötétben. A sötét meg mintha lakkozott fából lett volna, melyen violinkulcs alakú lyuk tátong. Hangolás nélkül játszani kezdett, és a különbségeket gyors ujjcsúsztatásokkal igyekezett kiegyenlíteni. A dallam mélyről szólt, a ritmus szétforgácsolódott a hajlítások között, az egésznek nem volt hangneme, K. talán önarcképnek szánta. De nem nagyon hasonlított rá. A hajlítások miatt egybemosódtak a hangok, mint egy tájszólásban, nem voltak hangközök. Az ég fönt csillagtalan volt. K. ürességet érzett magában. „Most akár ölni is tudnék” – gondolta. „Ha beállítana két sápadt és kövér, cilinderes úr hosszú kabátban, az ajtóban fölöslegesen udvariasodva, hogy melyikük jöjjön be elsőként, rögtön

tudnám, hogy mindennek vége, eljöttek értem. Az egyik a testemért, a másik a lelkemért. És külön kell elszállítsák őket. Ha ezek beállítanak, nem hagynám magam. Végül is a játéknak is van határa. Ledöfném őket, akár a kutyát.” A vonó szőrszálai szakadozottan csüngtek. K. föl se figyelt rá, hogy már milyen hangosan játszik. Az utcán, mintha a gondolatai is kihallatszottak volna, egy rendőr a sípjába fújt. Valaki kopogott a szoba ajtaján.

K. szemrehányásra számított, de ehelyett Grubachné jelent meg mosolyogva. Arany fogán megcsillant egy utcalámpa fénye. Hunyorogva közeledett a sötétben. – Végre jó kedve van, kedves Josef. Már hónapok óta mintha itt se lenne ebben a szobában. – „Most az elmaradt bérre céloz, vagy máris ki akar dobni?” – tűnődött K. – Mit játszik? – Csak úgy próbálgatom ezt az öreg hegedűt. Még fel sincs hangolva. – Grubachné leült K. székébe, ilyesmit korábban soha nem engedett volna meg magának. K. ott állt kezében a szakadozott vonóval, a megereszkedett húru hangszerrel, ami alig valamivel inkább volt, mint nem volt, és csodálkozva figyelte, hogy mi is történik most vele. – Játsszon még! – szólalt meg Grubachné, és K. nem talált érvet az ellentmondásra. Egy lassú táncdallamba kezdett, amit még gyerekkorából ismert, de aztán már nem tudott rá odafigyelni, annyira magával ragadták a saját gondolatai. A zene gyorsuló ritmusára a huzat bevágta az ajtót, amit Grubachné nyitva hagyott. A sötétben K. azonnal megérezte az időződő nő nehéz hónaljszagát, a dallam most már kifejezetten hamis volt, macska vernyákoltsága a lichthófból, a hangra egy galamb ijedten odébb reppent.

– Vendégeket vár? – kérdezte Grubachné úgy téve, mintha semmit se vett volna észre abból, ami történt. – Kikkel barátkozik maga mostanában? Azok a furcsa látogatások. És azok a többnapos kimaradások. Igazán aggódom magáért. – K. válasza se méltatta a házvezetőnőjét. Újra játszani kezdett. De közben valami nyugtalanság fogta el. A vesszőző, vagy akinek jönnie kell, talán már itt áll az ajtó előtt, de nem mer belépni, mert tudja, hogy idegen van a szobában. És akkor talán egy évvel elhalasztódik minden. Újabb tárgyalások, várakozás a bíróság fülledt előterében, végeláthatatlan beszélgetések, ügyvédekkel, bírókkal, függőség nyegle gyereklányok kegyétől. Mi minden is volt ebben az évben? „Grubachnének tulajdonképpen igaza van. Nagy bajban vagyok.” K. a halált kívánta. Azt, hogy beállítson az a két alak, akik már biztos ott oldalognak valahol a közelben. Hosszú kabátban vannak, sápadtak és kövérek. Nem látszanak a csontjaik, nem akarnak még táncolni se vele a városkörnyéki dombokon, amíg a semmi örvénye magába nem söpri őket. Jönnek, és csak a munkájukat végzik. Polgárok ők, a legjavából. „Nem fogok ellenállni. Megölhetném őket, mert halandók, de a halál még mindig jobb, mint ez a per. Minden kínzások legrafináltabbika.” – És mi lenne, ha fölmenténénk magát? – kérdezte váratlanul Grubachné. K. egészen összezavarodott. – Mi alól? – Hát a hegedülés terhe alól. Már egészen hamisan játszik. – Nem volt időm hangolni – mentegetődzött K. – Behozom a gramofonomat. Mit szól hozzá, Josef? – Ne, ne, ne! – rémüldözött K. „Akkor végleg elszalasztom a lehetőséget, hogy mint fa a túlrejt gyümölcsetől, megszabaduljak az életemtől.” – De Grubachné kacéran nevetve már oda is állította a tölcséres szerkezetet K. éjjeliszekrényére. A lemez recsegett. K. csüggedten belefektette a hegedűjét a tokba. „Akár egy döglött kutya” – gondolta, s úgy érezte, a székgyene tovább zeng az elcsendesedett hangszeren.

arcpoétika

ki tudja hol kezdődik igazán mikor az ember egy nyúzott arcra ráfeledkezik
 tapogatva végig a törésvonalakon valahol a csontos homlok lejtőitől indulva
 s mint kezdő síelő siklik a kiüresedett tekintetek opálosan laza mezejére
 még nem sejtve az egész portréra odaér-e vagy csak egy titkos kollázs üzen
 egy részlet bevarrva a hétköznapi vizualitásba mint egy árva szövetdarab
 de ha nem siet – marad s csúszik az arccsontokra szkennelt sors vonalán
 kulcsokat keresve miként görbül a száj s van-e puha tónusa az ajknak
 igen a lassuló nézések már maradnak és rutinos piktorok szeretnének lenni
 a fölösleget csöndben félretenni az áll hegyéig érve keresni a kódokat
 mit akar ott szemközt az az egy mikor reménykedve néz hümmög bólogat
 körvonala hogyan földolgozható vagy menjünk tovább mint az elvakított ló
 átbukdácsolva a rejtélyes génkohókban veretesre kalapált gyűrött ráncokon
 hiszen jön szembe naponta megannyi jó rokon a formában őrizve lényeged
 előre üzenve ki az ki megszeret s hol nem nyílik soha ajtó ölelést szakajtó
 s hol a tisztas búcsú mikor már övétől is a megereszkedett lélek elkívánczik
 vajon a ráncmező honnan érdekes honnan küldöd vissza magadban a gyermeket
 ki még nem tudja meddig érünk ám ösztönösen leolvassa minden reményünk
 a mohásodó bőrről a viaszos orcáról melyen keresztül a végesség üzen
 ez a kegyetlen nagyüzem mely előbb-utóbb a nyak kecses ívének is alátart
 és a lezüllő összképbe bedarál mivel a sok rogyant vonal egy létedet lassan
 túlélő morbid karikatúrára vár klaunra halotti maszkra egy szakrális szakra
 melyből időnként dolgos kezek kigörgetik az odvas fogatlan koponyákat
 mondták már jobbak is – nincs bocsánat s a megtört arcoknál nincs tovább
 becsukom hát szelíd nézésed összes fotóalbumát honnan a melegség energiáit
 hidegebb időkre rezzenetlen tekintetem mögé végső ajándékként átviszem

Távolból

M.

*Bizonyos szemérmesség tartana vissza,
hogy itt, a Szent Margit temető kertjében,
egy rezzenéstelen délutánon leírtam
a szépség sűrű látomását:
mindent – pelét, bodzát, zuzmót
s a szervetlen világ képződményeit –,
mindent a maga pontos és költői nevével;
s hogy aztán leírtam a nyitott ívelést
a lélek száradó lápvídekén.*

*De miért ne írnám le a követ,
zuzmót, pelét s a rezzenést,
mikor itt is Tökéletes
Jelened érinti meg mind a létezőket?*

Skorpió hava

*A kőkerítésen belül,
mindegy, hogy ősz vagy árvulás,
a hullám és rezgés elül.
Ki meztelen, ki álruhás,*

*ki visszatér, ki itt belép.
A kapu tárt, vagy elfogad.
Gesztenye hull, rebben veréb.
Még nappal ez, vagy alkonyat.*

Felhőszegély

Alaptétel

„Az alaptétel az, hogy a pácban mindenki benne van. Ennek következménye az a felháborító paradoxon, hogy valaki magát minél inkább kintlévőnek tünteti fel, annál mélyebben benne van, s ezért valaki minél kevésbé és minél jobban henceg és minél pökhendibb és orrát minél jobban felhúzza, annál komikusabb, végül is minél emberfölöttibbnek akar feltűnni, annál nevetségesebb. Éppen ezért nincs mulatságosabb magatartás, mint a pátosz.”

Feslés

A nadrágzseb alsó illesztésénél feslik a varrás. Ahogy kettéválik a gyűrött és már kissé kopott szövet, a cérnaszálak megmutatkozó rendje maga a megnyugtató szabályosság. A rend, ami a bomlás miatt látható. Miképpen lehetne megállni, hogy ne szakítsuk tovább a kezdődő repedést?

Semmiképpen.

Ahogy az asztalhoz egy pillanatra lepihenő, édeskés izzadságszagot lehelő, mákos hajú, szarkalásos arcú asszony mondja: angyalom, az anyag előbb-utóbb úgyis megadja magát.

Fotó

A konyhafalon, a mosogató fölött archív fénykép másolata lóg New York hőskorából, a vasbeton és a nagy acélszerkezetek bővületéből, a felhőkarcolók építésének idejéből. Hatalmas vasgerenda lebeg a levegőben, bakancsos, munkásruhás férfiak ülnek sorban rajta, a lábuk az iszonytató mélység fölött lóg, s az ölükben apró, előrecsomagolt dobozkák, elemőzsiás készletek. A kép angol nyelvű felirata is ezt magyarázza: ebédidő a felhőkarcoló tetején, 1932. A férfiak látható elégedettséggel, önfeledten bontogatják az ennivalót, vagy van alattuk egy város, vagy nincs. Odalent ködlik a Macy's áruház tömbje, hátrébb pedig a Central Park bolyhai. Némelyik férfi szájában cigaretta is lóg, ők talán már túl vannak az evésen. A kép jobb oldalán egy hatalmas, vaskos drótkötél látszik, ez tartja a vasgerenda egyik végét, s az ott ülő munkás szinte hanyagul ebbe a drótkötélbe kapaszkodik. Ő is sapkát visel, mint csaknem valahányan, kivéve a tőle kettővel jobbra üldögélő férfit. Ez utóbbin magas szárú cipő, sötét nadrág, felgyűrt ujjú fehér ing. Középen elválasztott szőkés haja a homlokába hullik. Ismerős az arca. Semmi kétség: Németh László üldögél ott a vasgerendán a város felett. Tűnődő tekintettel, szolidan mosolyogva néz valahová balra, lefelé, határozottan van benne valami nemtörődomség, alighanem éppen most fejezhetett be egy történetet, vagy csak hallgatta a másikat.

Társasági közlekedés

Ismétlem: nem vagyunk mi olyan jóban, hogy őszinték legyünk egymáshoz.

És én csak annyit kérek, hogy soha ne is legyünk.

Mert akkor talán még egészen vidáman is meglehetünk egymással. Akkor, ha nem zavar az őszinteség.

Reggeli torna

A nyitott ablakon át olyan a hang, mintha ezek a rövid, kiáltásszerű nyögések egy máskülönben néma, ám annál ádázabb küzdelem jelzései volnának. Süt a nap, s odalent, a sarjadó fűvön egy borzas hajú, lógó pulóveres öregember billeg. A lábán vadonatúj, világítóan fehér edzőcipő. Aprókat lép, mint valami madár, aztán nehézkesen felemeli a lábát, és alighanem gyorsnak szánt mozdulattal a legközelebbi bokor felé rúg. Ekkor hallatja azt a furcsa hangot, amiről így már azt is lehet tudni, hogy feltehetőleg harci kiáltásnak szánja. A karjait is úgy tartja, ahogyan azt a karatefilmekben látni: a bal kéz kifordított tenyérrel elől, a jobb pedig éllel az arc előtt. Amikor leengedi a lábát, úgy jár körbe, mint a bokszolók a ringben, még a fejét is meg-megrázza, megköszönve a nézők üdvözlését. A sövény túloldalán, a járdaszélnél turistabusz parkol, a színe akár az edzőcipőé. A sötétített üveg ellenére is látni, hogy a benne ülő turistáknak milyen jó kedvük van; fényképezik az öreget. Az meg, mintha észre se venné őket, mintha csak a mindennapi harci gyakorlatát végezné, boldogan emelgeti a lábát, fújtat és kiabál, meg-megérintve a nyeszett aranyesőbokor lehajló ágait.

Biztonság

Átlagos külsejű, már hízásnak indult férfi, aki nap mint nap autóval jár. Az indulás utáni pillanatban megáll, kiugrik az autóból, körbejárja a gépet, megvizsgálja a gumikat, megrugdossa őket, négy keskeny gumi, és mégis az egész autó ezeken gurul, s ahogy gurul, képtelen magabizással ott ülnek benne az emberek. Nyitva hagyja a kocsiajtót, a motor jár, megtapogatja a lámpákat, lehajol a kipufogóhoz, és csak így tud aztán visszaülni, így tud aztán elindulni, bármennyire is siet.

Így járja körbe minden reggel, majd amikor hazaérkezett, fordított sorrendben így járja körbe az autót a megállás után is, megtapogatja a kilincseket.

Állítólag a feleségével éppen ugyanígy van; nézi és körbejárja, idő kell ahhoz, hogy megbizonyosodjon, idő kell ahhoz, hogy belefeledkezzen, idő kell ahhoz, hogy visszatérjen a biztonság érzete.

Meleg

A reggeli napsütésre kitárt szárnyas ajtón besüt a nap. Hűvös még a levegő, noha érezni a nap erejét. Idebent, a lakáson belül meleg a fűtőtestek, odakint a ház falát csak most kezdi hevíteni a nap. A nyitott ajtóban moccanatlanak tűnik a levegő, a parketten mégis árnyékok gomolyognak, mintha valami távoli füst sötétebb foltjai vetülnének ide. Tudható, hogy odakintről a nap heve gomolyog befelé, innen a felfűtött levegő szökik ki a térre, s az egészből mégis semmit nem látni, csak ezt: a láthatatlan levegő árnyékát, holmi gyülekező pamacsokat. Akár a jövőből a múltba, a jelenből a jövő felé gomolygó idő: nincs, s mégis érezni; nincs, s mégis tudni kell.

Üzenet

A szövetdarab, egy évekkel ezelőtt félredobott ing a szekrény aljából, hátulról, a régi cipők, elhányt téli ruhák alól került elő. Első pillantásra nem látszott, de kibontva annál megdöbbenőbb volt, hogy a molyok mennyire alapos munkát végeztek rajta. Majd amikor a fény, a ragyogó délelőtti nap felé fordítva vizsgálgták a lyukak sokaságát, és a padlóra vetett árnyékok és fények játékát is látták, olyan volt ezeknek az apró fénycsíkoknak, pontoknak és homályos foltoknak a rajzolata, mintha az asztal lábánál egy régi írás jelenne meg, akár a mesékben, amikor a titkos üzenetet a tűz melege, a hold sugara hívja elő. Egy régi nyelv régi sorai, felragyogva és aztán eltűnve megint.

Hit

Azt mondja, megbizonyosodott arról, hogy nemcsak a test pusztulhat el úgy, hogy a lélek tovább él, de a lélek is kiröppenhet a testből, s az mégis működhet tovább.

Üveg

Az utcácska közepén üzemelő üvegbolt. Üvegtechnika. A lépcsőfeljárónál falra szerelt tükrös üvegszekrény telis-tele apró üvegmacskákkal, színesre foltozott, nyújtózkodó zsiráfokkal, lehajtott fejű, piros hátú tehénkéekkel, kifeszített vitorlájú, áttetsző hajókkal, aranyhegedűt az álluk alá szorító, a vékonyka vonót a magasba emelő, karcsú derekú, fodros szoknyás kisasszonyokkal. Mellettük békésen férnek meg a mustfokolók, a gumis mellpumpák, a porszívóra szerelhető orrszívók, s persze a különböző rendű és rangú üvegcsék, beleértve az érthetetlen rendeltetésű, tekervényes csöveket is. Többségükben nemcsak hogy teljességgel fölöslegesnek látszó tárgyak zsúfolódnak itt össze, de egy-két használati eszköztől eltekintve valamennyi leplezetlenül ízléstelen is. Viszont reggel, amikor a Liliom utcai háztömb gerince fölé ér a nap, a tükörben ezek az apró üvegfigurák úgy ragyognak fel, mintha csak egy pillanattal előbb dermedtek volna ide. S ilyenkor a vitrin melletti ablakok is kinyílnak; látni odabent a hosszú munkasztalokat, a csapos kék gázfáklyáknál ülő asszonyokat és férfiakat, látni, ahogy fogóval a kézben, az ajkukat összecsücsörítve, szemöldököt ráncolva forgatják a tűz felett a hajlékony, lággyá olvadó üvegszálakat. Látni, hogy mennyi akarat és szorgalom, mennyi kitartás és szakértelem kell még az ízléstelenséghez is.

Délután

Állni tehetetlenül a járda közepén, nézni a dolgukra siető járókelőket, állni és nézni és érezni, ahogy körbefordul körülöttem a délután.

Szomorúság

Úgy emlékszem, mondta, hogy szépen énekelt, s ettől a szépségtől még érthetőbbé vált a számomra, hogy miben áll a szomorúsága; nem a kilátástalansága, hanem éppen a természetessége okozta. Megértettem, miszerint ő soha nem is számított másra, mint a szomorúságra, s ebből adódóan számára a bizonyosságnak sincsen más jelentése, mint igazolás, ami a további szomorúságok előhírnöke.

Ezért volt olyan az a dal, mint a fák árnyéka. Hűvös, barna és érzelem nélküli. Szomorúság a szomorúságon túl.

Varrás

A szempillái, ahogy nézte őket, újra és újra egy felfeslő varrást idéztek föl benne, a ráncosodó anyagot és a cérnaszálacsák rendjét, cérnaszálakat, s mögöttük a sötét lyukat.

Szabadság

„Amikor a földeken dolgozom, vannak percek, amikor egyáltalán semmi nem jár a fejemben. Egyetlen ötlet sem fut át az agyamon, bár az érzékeim éberem figyelnek mindenre, ami körülöttem történik. Ha történetesen egy varjú szállna el fölöttem, röptének minden részletét megfigyelném, de nem keresnék hasonlatot a feketeségére. Ha a fákra néznék, nem gondolnám, hogy a leveleknek bármi közük is volna a szélhez. A fák fák, a levelek levelek, a varjak varjak. Tudom, hogy mindez nem jelképe semminek sem, nem hasonlat, hanem önmagában való dolog.”

Tükör

Ez az utazás lesz életem tengelye, mondta. Nincsen párhuzam és nincsen szimmetria. Én vagyok, van az utazás, és semmit, de semmit nem tehetek: elmarad bennem az idő.

Figyelem

A széles út mentén végig facölöpös drótkerítés szegélyezi a földeket az aszfalttól elválasztó, gyér füves árkot. A cölöpök hegyén, nagyjából azonos távolságra egymástól, mint a jelzőbóják egy vízi úton, ragadozó madarak ülnek. Hátat fordítanak az útnak, nem ügyelnek az ott elsuhanó autókra, buszokra. Nem érdekli őket ez a mozgás; a látszólag mozdulatlan szántóföldet figyelik. A színük is olyan, mint a szántóé: barnássárga, tömör. Mit csinálnak? A saját területük legszélére húzódnak ki, egészen a határig, hogy aztán itt, a mozdulatlanságban, itt, a távolság révén a lehető legtöbbet lássák abból, ami az életük.

Emlék

Merthogy, hajtotta le a fejét, miközben elmosolyodott, de olyan mosollyal, mint aki éppen valami régi csínytevését vagy botlását ismeri be, persze jóval az után, hogy ezt meg kellett volna tennie, s most már mindez sokkal inkább nosztalgia, semmint lelkifurdalás, netán bűnbánat, tudhatjuk, mondta lehajtott fejjel, mert hogy tudhatjuk, hogy a világ teremtményei iránt érzett szánalom és részvét sem más, mint önmagunk szomorú szeretése.

Szövedék

A homokszínű, domború falak és körben a homok.

A fa csapóhíd a csillámos külső fal és a homályos, szűk belső templom között a kopt kolostorban, és a repedezett, sok száz éves facsiga, ami hajdan a hidat felhúzó és leeresztő kötelet tartotta.

A lapos tető, ahonnan a szomszédos kolostorok tornyait és falait látni, a falak

mögül kibukkanó pálmaleveleket, vadszőlőhajtásokat, miközben az átforrósodott tető közepén kis vasajtó vezet az egykori raktárba, kincsestárba.

A szűkös, alacsony járatok a falakon belül és a homokbuckák végtelensége odakint.

A kopt szerzetesek fekete sapkája olyan, mint egy gyerek főkötője. Az alakja a gyermeki ártatlanságot, a színe, akárcsak a ruhájuk feketesége, az evilági hiábavalóságot, az itteni lét halott voltát mutatja. A főkötőn tizenhárom kereszt, tizenkettő szépen elosztva elől, és a tizenharmadik, a különálló hátul. A fejfedőt hosszanti irányban vastag, sárga csík osztja ketté: olyan, mintha egy régi, durván behegedt seb volna. Az is: több mint ezerhatszáz éve őrzi az első sivatagi szerzetes keze nyomát. Egykoron Szent Antal, a nagy alapító, akit elmélkedés közben megkísértett a Sátán, s el akarta ragadni tőle a fejfedőjét, annyira erősen kapaszkodott a fekete szövetbe, hogy az hosszában kettészakadt. Amikor aztán a kísértő eltűnt, Szent Antal megvarrta a főkötőt, éppen úgy, olyan öltésekkel, ügyetlen, sietős kézzel, mint amilyen díszítés ma végigfut a kopt szerzetesek sapkáján.

Délelőtt

Megjött a tavasz, megjött a napsütés, s vele mindjárt olyan forróság, hogy zúgott a levegő, és távol, az ég tetején felhőfoszlányok remegtek, és valahonnan pendülések is hallatszottak, fémes, tiszta pendülések, egymás után, mintha egy cimbalom szólalna meg a fák mögött, mindig ugyanazt a húrt pendítve, akár valami kíméletlen óraütés.

Éltem, soha

1.

*Megint kiveszett belőlem
a nyelv. Megint olyan
lettem, mint egy füzet
kitépett lapokkal, vagy egy
lejárt telefonkártya: üres
és érvénytelen.*

2.

*Napsütéses délelőttön,
suhanó autóban
egy vak fiú sorsát taglalják
kerekdeden formált
mondataink.
Majd arra terelődik a szó,
mit lehet
nagyobb csapás elveszteni:
egy érzékszervet vagy egy végtagot.*

3.

*Lapozgasd a szótárt. Keress
benne fő- és melléknévet
az ámulatra és a döbbenetre,
amellyel minden reggel
szétnézel magad körül. Ízlelj
betűket, ahogy egymásba
kulcsolódnak. Préseld laposra
nyelved és szájpaddlásod között
a létezés fanyar bogyóját.*

4.

*Nem minden kérdést követ válasz,
nem minden szándékból csírázik
cselekedet.
Bár nem látjuk s nem tudunk róla,
halottak tömege hever
az út két oldalán,
névtelenül és számolatlanul.*

5.

*Egy napon ledobod magadról
öltözékedet, és nem lesz, aki
azt mondaná: illetlenül cselekszel.
Egyetlen remegő pupilla,
magába fogad a világ.
De addig várni kell,
viselni a ruhát s a terheket.*

6.

*Milyen szép üres – mondja
a filmben egy buddhista szerzetes
az amerikai építész
félig kész lakása láttán.
Életem palack:
megtelik és kiürül, nem
ismerve nyugalmat. Dugóval
kéne lezárnom, rekedjen
benn a fogoly levegő. Vagy inkább
falhoz csapni volna jó?
Törjön szét, rajzoljon
megfejtethetetlen vörös ábrát
a kiömlő bor a földön?*

7.

*Az idők bosszúja lassacskán
érlelődik, mint genny a romló
fogban – jelet nem adva,
csendben, a rendeltetésszerű
működés hűvös álarca alatt.
Majd egy gyanútlan délutánon
beléd hasít a fájdalom:
meg kell fizetni mindenért.*

8.

*Lelkiismeret? Furcsa
szavakat használsz.
Nyomorult emberek,
csodálatos állatok.*

*Mesélj nekem egy történetet,
 hogy amíg hallgatom, kívülről lehessenek
 a magam történetén. Éber
 időm, ha tehetném, úgy tölteném,
 meséből mesébe bújnék – székre
 vetném az egyiket, s már
 gombolódna is rajtam a másik
 selyme-bársonya. Elérkezvén a halál
 pillanatához, elmondhatnám: tele
 vagyok a többiekkel, holott nem is
 éltem, soha.*

L A C K F I J Á N O S

Szegetlen kenyér

*Itt élünk magunknál sokkal öregebb
 dolgok közt, századok során egyberohadt
 szerves anyag a földünk, ki találna meg
 ebben a masszában százlábút, galambot,
 ágot, kérget vagy levelet
 Köveink több millió éves
 lávafröccsenések vagy mészrétegek törmelékei,
 a házfalakba temetve pedig (a maffia építi így be felhőkarcolók
 betonjába riválisait) történelem előtti folyómedrek
 agyagja, a vörös téglá akkor még puha ragacsába
 mára kiveszett, fura formájú halak
 fúrták be magukat
 Hol van azóta szálkájuk, pikkelyük, lüktető veszélyérzetük,
 s főként a köröttük feszülő, védő csend-burok?
 Kifogytunk az emberi szó előtti
 némaságból, melyet még nem szeltek keresztbe-kasul
 recsegő hangsorok
 Akkoriban mint szegetlen kenyér légbuborékos, sűrű tésztaájában,
 zihálva, hörgöve, makogva nyomakodott előre
 sok szőrös, tollas, varacsos bőrű test a megnyugvás,
 a végső jeltelenség felé*

Kifog az emberen

Jó a tél, mert kifog az emberen,
kaparászni, lapátolni, sepregetni kell
valami súlytalant, nemlétezőt, úgyis elolvadót,
lábunk belesüpped, mint habarcsba, ingoványba,
groteszk szövetlabdát gyúr belőlünk, dróton táncoltat
a szél, a hideg, a hó
Még jobb a szánkózás, a felesleges fel-le, fel-le:
tudható, ha felmész, úgyis lejössz,
ha pedig lecsúsztál, kénytelen vagy felmászni újra,
Energiapazarlás, mint egy patak, mely nem forgat malomkereket,
nem áztat kendert, nem duzzaszt tavat,
ugrándozik

csak

kőről

kőre

mint kőszáli kecske, mely
halálpontosan pattog a szédítő mélység felett,
de tejet sosem ad, sajt se lesz hát belőle,
és rá vadászni is kész életveszély, mert két szökellés közt
lehullva biztos egy hasadékbán köt ki,
a zsákmányért loholó kutyák nyakukat szegik, de még a
vadász is megcsúszik egy kövön, elnyeli őt a mélység,
a hús lenn megrohad, a test szakszerűen meg nem nyúztatik,
koporsóba nem tétetik, a bőr ki nem tömetik,
egybegőzőlög olvadáskor
csont, belsőség, övtáska, meleg ruha, kucsma, nyakörv,
az esővízzel teli puskacsövet rozsda lepi be,
mint nyaranta szánkók talpán az acélszalagot

Ez

Koan

– Miért, mihelyt „ez”, már nem „az”?

(AZ)

– Mindenki az! Minden az!

(EZ)

Ez az írás ugyanaz marad akkor is, ha teljes bizalommal, jó hazaérő-érzéssel adom oda valahova, mint amakkor, ha félve, a címzést helytelenítve, ha tehát oda, ahová ilyen esszé-féléket már nem.

Rendesen ezt akkor lehet megírni csupán, ha nem döntöm el most mindjárt – előre, sőt, végig nem –, hová kerül. (Ha vissza nem utasítják, meg nem bírálják. Sőt, ahová nem küldeném szívesen ezt az írást, ott még az is zavar – annyi minden után –, hogy egyáltalán elbírálgatják, „megvéleményezik”).

Ezt – jóllehet nem erre az írásra utal a cím, az „EZ” – valójában két helyre kellene elküldeni. Félek, akkor lehetne aztán hamar rájönni, melyik hely egyik, melyik hely a másik jellegű.

A cím, az „EZ” olyasmi-beckettes (bocsánat, ne hasonlatozzunk!), ahogy jelöli a figurát, jelöl tehát engem oly minőségemben, hogy „...ez!”, már megint ez, azt is mondja, hogy ez az én nem tudom, micsoda szerencsétlen, nyomorult, lásd Krapp, meghallgattam a szegény hülyét, régi tekerceit.

És jelöli az „EZ” cím, hogy semmi más, mint ami velem akkor hát van, vagyis több, mint én, de velem együtt.

Tehát „ez” – az „EZ” – egyben mindenféle más is, sok „az” is. Mégis: utal kizárólagosságra az önmottó. Fájó, hogy ami már egyszer „ez”, az nem „az”, és fordítva. Feledve most az átfedések régióit.

De gondoljunk bele: ha túl nagy az átfedés, például „A” kör nagyon nagy darabot visz el „B” körből... hohó, mindig csak ugyanannyit vihet el, ha két egyforma körrel van szó! Inkább: ha túl nagyot metszenek, fednek át egymásból, akkor már „ez” nem EZ, „az” sem AZ, már a világ-elegyről van szó, és a világ-elegyről a szó, mintegy a mai idők (figyelman kívül hagyandó!) bizonyítgatása (bizonykodása) révén, jegyében, szerint, sugalmából: erről külön szólni nem is kellene, *ezt élni kell*.

Mi az esszé ígyámai létjoga? (Az esszé létjoga mindenkori, de nézzük így.) Hogy a világ-elegy (és globalitása, ál-totálissága) látszólag maga-a-teljes-bizonyosság. Cogito nélkül a sum. Így állítja önmagát. Jó, de van egy bizonytalansága, divatosan: ingoványa. (Fordítottja: nyáavogni. Ennyire vesszük, ennyire vegyük e szót komolyan! Ne higgyünk neki.) A világ-elegy, a világ-egy általánosának (ál-általánosának, ál-teljesének stb.) bizonytalansága mégis: hogy egy sor mindent (mindenfélét) állítólag nem tűr. Az esszét, mely kísérlet. Holott a jelenkor épp a kísérletek mindenhatósága, végtelene, állítólagos (vagy tényleges:

íme, az elegy!) eredményei, kereskedelmi sikerei (vagy anyagi kudarcai etc.) révén állítja magát abszolútnak. Nem az, mert van, amit nem tűr. Ergo azt: feltételezi mégis. Neki ez: az. Nekünk az EZ tartalmazza az „az”-t is.

Mégis van esszé, mert a magán-kívül-másnak-létjogot-nem-adó világ-elegy („a mai kor”) az esszé létjogát épp az esszé (a bizonytalanság) létjogának igyekvő tagadásával adja meg.

Leszámítva az eseteknek azt a többségét, mikor a mai kor, a világ-egy, a világ-elegy (mind: „az állítólagos...”) eleve semmit se mond. Csak görkorcsoyára szereli a Temzét vagy a nirvánát, huszadszor feltalálja a rák és a megfázás közös ellenszerét, cáfolgatja az influenza elleni oltás mindenhatóságát, reákényszerít 60 ezer, 6 millió stb. példányt valamiből valakikre, változatosságot kínál a tyúkszemtapasz-lehetőségekből, fülből kisugárzó, derékra csatolható, netán lábra ragasztható változatban... s így a végtelenségig. A világ-elegy, a kísérletező mai kor (a gyakorlatban kísérletező) épp ezzel cáfolja egészségesen önmagát: bizonyos dolgok (szellemi kísérletezések) tagadásával. Azzal, hogy bár egyrészt zent, meditációt, taót, fudegasz rubund kakemajót és hutyin purgics pánszalamánit kényszerít – ah, változatosan! Tessék választani, gombot nyomni hozzá, lélek, benn, tessék csábulni! – válogatás nélkül (arra, akire), más mód viszont azt mondja: ne meditálj, ne témázz, ne taózz (ezt még spec nem hallottam), ne hutyin purgics pánszalamánizz (ezt se, de nagyon közel járunk hozzá! Amerikai és orosz elnökök nevének igésítése, mondjuk, ahogy ló már volt elnevezve egyikükről, és aki e ló győzelmét erősködve hangoztatta, lehetett rá mondani: „Nekem ne jelicnezz” – vagy nagybetűvel? –, szóval így: Klintonozz, mást nem is merek mondani... ne búsulj... ez ócska vicc, de lehet tartalma), ne esszézz. Sőt, a „játssza itt az esszét” már kikopott cipőtalp-fordulat.

Így annak a kísérletezésnek, ami az esszé, ami arról szólna tehát (bizonytalansági kötelmének megfelelően), ami a csalókan határozott, így rámutató EZ, az esszének hatalmas létjoga van, mert minden hatalmasan bizonytalan, minden ilyen EZ, magába sűrítve-ritkítva, rövidítve-hosszítva (nem kategóriák), tömörítve-hígítva stb. a tömérdek „az”-t.

De sosem kiált fel: „Ez az!”

Az esszé nem vezethet eredményre.

Mert ezzel nem csupán azt a képtelenséget vinné végbe, ami öngyilkossággal lenne egyenlő, vagyis hogy a világ-elegy komplett hülyeség, fölösleges, rontó, megrontott, hasztalan célú etc., hanem saját létjogosultságát is felszámolná.

*

Úgy, ahogy a goethei hasonlat – „Minden: hasonlat!” – is tartalmi abszurditás.

Ezért is mondtuk így: ez is egy hasonlat Goethe részéről.

Mert ha minden hasonlat, akkor az, aminek Z a hasonlata, mondjuk W-é, ez a W is hasonlat, mondjuk Y-é... mert ha W valami, akkor a „minden” része... és eleve hasonlat, s így tovább. Goethe mondásának egyedüli igazsága (s végtelen bölcsessége is egyben, bár nem biztos, hogy ő, a Mester tudatosan volt ily bölcs! jóllehet elég bölcs volt azért... a mai kor léha kifejezésmodora), az tehát az igazsága, hogy a Teremtődésig vezet vissza, azaz a Semmi-Mindenig, addig a pontig, melyről nem tudjuk meg sosem, micsoda volt. (Már ha Elefántokat, isteneket

etc. el nem fogadunk. De ha elfogadunk, akkor se tudjuk, hogyan került az élet a nagy Elvi Elefánt hátára, vagy hogyan tudott bármi „isten” semmiből világo[ka]t teremteni etc. Mihez „képest” volt a teremtés fogalma-ténye, ha nem volt ellenkezője? Van akkor egy világ, mely nem létezik, aztán a létező világ csak ennek hasonlata? Alig hihetem. Ennek a nem-tudom-honnét-világnak lehet csak a képzete a nem létező világ, melynek a létező világ a hasonlata stb.)

Megint a mai kor ócskaságával szólva, sokszor leírtam (bocsánat, alig fogok magamra hivatkozni ily illetlenül): MINDEN HASON – LAT. Tehát a hasunkkal (elérhető főnöki pozíciónk szempontjaival, az Autó Augustinus-nál vehető majdnem új Cadillac, befalható finomságok és elérhető Fudegasz Rubund Kakemajó szigetek hatsillagosnak is nevezhető szállodái) (aligha a hutyini-purgicsi pánszalamáni vágya!), szerintünk álomvilágnak tekinthető dolgokról alkotott képzeteinkkel és képzelgéseinkkel latolunk. Hasra ütve is kicsit, hasat tömve még a keményen izmos has kialakításának vágyával is, ekképp némi mód kannibálként.

Magunkat akarjuk falni e hason-latolással. Enni-valóak szeretnénk lenni, magunkat zabálnánk mint a majdani exkrementum-létrehozót. De ki törődik azzal, mivé leszünk! Addig nagyon hosszú a mindenkori út. A gyakorlat útja. Társainktól, ha jól megy a szekér, napi 17 óra – 20 óra munkát várunk... de ezt már a hétvégi lapmellékletekre hagyom. Semmiképp sem esszézünk azonban.

(E felismerésnek ugyanúgy ellene mondok, mint a hétvégiek.)

(Ellene mondok? Mégse. Mert a hétvégiek ismertetnek. Magam szembeszállok – minden gyakorlati következmény, sőt, részlet és eszköz nélkül – az esszé tagadó világeleggyel.

S nem handabandázva. Hanem logikusan.) (Mi az?) (Nem bírunk kijönni a zárójelből.)

Na, itt. Emlékszünk? Ha elfogadható az az állítás – illetlen ismétlés! –, hogy a világ-elegy épp az esszé, a szellemi kísérlet tagadásával, félresöpprésével teremti meg az esszé létjogát. Hiszen a teljességnek a bizonytalanság is a része. És a világ csak mint önbizonyosság akar létezni. Így lenne teljes. S így nem azt. Etc. Stb.

*

Persze, Musilt gyakorta idézik most az esszéről, meg hogy kb. a bizonytalanság „talaján” akar valami viszonylag bizonyosat mondani, ám többet ennél nem is remél.

Nem innen nézném ezt. Ahogy az ingovány (nyávogni; jó, nem tréfálkozom ily méltatlanul tovább), az eleve-bizonyosság-nem-lelhető (ott) stb. sem *alap*. Rilke: ahogy a perc rajzához, fáradságosan készül az ellentét alapja. Az esszé azonban nem az ellentét alapja (vagy e polarizálás része), s nem is a bizonytalanság viszonylag bizonyosságos (rémszavam!) kifejezése. Nem ott a fontosabbik pólus (jó, hát „pólus”...!), hogy (ahol) bizonytalanság van. Hanem hogy az esszé nem akar semmire se jutni.

Ha azt, hogy ESSZÉ – ilyesminek fognánk fel, vagyis valami (akár viszonylagos) bizonyosságnak, írhatnánk:

E(SS)Z(É).

Ám ez nekünk ízetlen humorizálás. Ma az ilyesmi nincs benne a szellemi összkép elemi igényében (komponensei közt). Ezért sok avantgárd sajnálatossága.

Az esszé egyetlen dolgot akarhat bizonyossággal állítani, azt, hogy: (akkor hát) EZ.

Mint e fogalmat korábban meghatároztuk. (Na jó.) Úgy.

Miért is iktattuk közbe e futamot?

Mert ez itt – ezzel együtt EZ.

Így vagyunk mi: EZ.

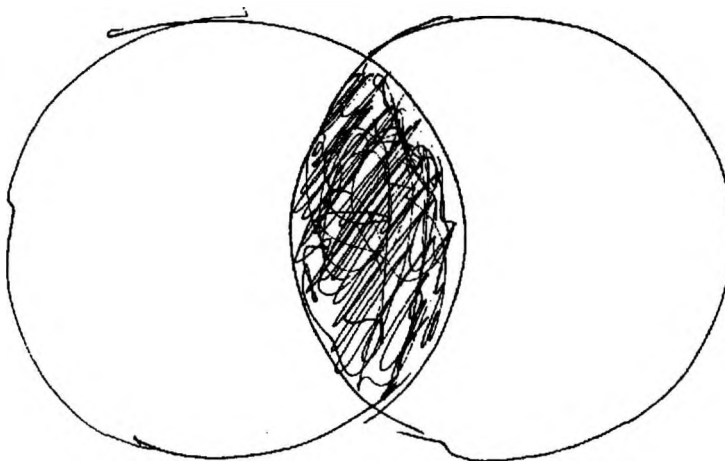
Az esszé tükör, utunkat tükrözi. (A stendhali mottó a *Vörös és fekete* egyik fejezete élén. Ergo az esszé, ld. ott, „regény”. Stendhal ugyanis a regényről mondja ezt. Nincs esszéregény! Vagy regény van, vagy esszé, mely utóbbi – a legjobb esetben – regényünk. Az EZ-é.

*

Két közbevetés: végül a számunkra (prózában, is) otthonosabb helyen próbáljuk közölni ezt.

*

Visszautalva, hogy lássuk: az a kör-átfedés ilyesmi:

(A rajz gyarlósága ellenére. És semmiféle posztmodernséget nem hordoz, ha ezt mondjuk: ez az a guriga cellux, melyből vágunk majd, hogy küldeményünk borítékját leragasszuk. Igen sok volt a kb. ily súlyú „végeredmény” a posztmodernségekben.)

*

Nem mindig azonos méretűek a metsző-körök. Vegyünk például két megtagadást. (Részemről történt.)

Valaki csodálkozva jegyzi meg: „Hogy te megtagadtál valakitől is ilyesmit? Ajánlást? Mikor kritikáid is inkább ajánlások...”

Az utóbbi: találat. Sőt, társalgások helyettesítői. Sőt, nem szabad elhamarkodni: „Mit írtál te erről-meg-arról...?” Az illető két-három évtized elteltével, olyasmiről-olyaskiról ír, hogy én... No, én legalább tudtam megúszni, mert nem voltam elkötelezett, nem törekszem már. De most ezt mondjam meg az illetőnek? Sajnálkozással hallgatók.

Miért írok Ikszről, Ipszilónról? I. Már nem nagyon akarnék senki előről. II. Összefüggések vannak. (Jó, ahol nincsenek.) Megkérnek. És nekem fájna nemet mondani. Nem olyan fontos az egész.

Így mondtam ma: sajnós, rengetegszer lengtem ki (alapfüggélyemtől, alapállásomból – barom szavak). De ez a sok-sok kilengés még mindig kevesebb (azaz: több, persze, számszerűleg), mint amennyire mások valódi-azonos közelsége, azonossága tartós, tartalmas volt nekem. Nekem ötszörösen volt az mind csak szalmaláng, pillanatnyi kedvért (kedvemért, az illető kedvéért) való, ötszörösen annyi így, negatívumában, mint látszó vagy valódi kilengéseim.

Ergo: ha 5-ször kilengtem (hűtlen voltam önmagamhoz, abszurd voltam etc.), s ha 75-ször... az nekem $1/5$ -e baj csak ahhoz képest, mint amekkora baj, érzetem szerint, az, amennyire csak szalmaláng, esetlegesség volt mások azonossága velem $5,75$...stb. esetben.

$1/5$ megalapozottsága, azonossága volt annak.

S nem válhatott *több*-bé.

Míg én egyelőre mindig visszalendültem alappozíciómba (barom szó).

Ez nem a magam mentsége akar lenni. Nem magamról írok, ha „panaszskodom”, hanem hogy ebbe a szellem-közegbe, ami a szellem-közeg, kár volt rajongással belevetni magam.

A két visszautasítás pedig:

B. dolga:

Írnék róla, kértek meg, s nem hiszem, hogy a felkérés ne lett volna tiszta, naiv, végső soron evidenciás. Egyrészt nem tudok mások magánéletéről írni, másfelől meggyőződésemm volt, hogy B. iránti tiszteletemen mit sem... ront, hogy a felkérést elutasítom. Többet rontott volna, ha udvariaskodom az írásban, ha félrefogok. Ha béna vagyok... mert egy főszereplő nem volt ismeretlen számomra. B. és értékelésírói csekélységem kapcsolata ma jobb, mint valaha volt.

Gy. dolga:

Gy.-t nem ajánlottam könyvtámogatási pályázaton, bár elsőre vállaltam. De közben ködös kiadókkal a magam kapcsolata oly ostobán vált lehetetlenné, konkrétan meg nem jelentetés okán, elvibben azért, mert azt, hogy én többé sehol meg nem jelenek, könyvbemutatón, dedikáláson – igaz, magánemberként nem utazom etc. –, e kiadó hirtelen azzal nyugtázta: „Ez így akkor, tudod, veled és velem nem fog menni.” Gy. ajánlhatása ekképp szerintem a nullával lett egyenlő. Gy. és én azóta is szívélyesen levelezünk, sőt több.

*

Volt egy fura esetem valakivel. Nem is olyan rég.

De...

...ez most ingovány mégis? Bizonytalanságiról szól? Megmarad-e az esszé annál, hogy nem is akar megoldást?

Vagy a megoldás óhaja és a lemondás józansága közötti tartomány éppen az EZ? Az úgynevezett „én” és az úgynevezett „világ”?

A beszélgetés tartalmát (az meg mi?) gyorsan leírtam (interurbán; más városból hívott az illető, kollégám, kért valamit egy lapnak, a kérést teljesítettem). (Remélem, ezek után nem hiába.)

Személye elködölva marad. Egy nagyon kedves ember.

Valóban hívott-e? Lezajlott-e ez a beszélgetés? Vagy csak jellegzetes, valószínűleg elképzelhető elemekből komponáltam egy figurát? Az egész csakugyan olyan, mint egy – pardon! – rémálom.

Mit ér, ha nem az igazat mondom? Az esszéhez tehát kell legalább annyi igazság, annyi cáfolhatatlanság, amennyit magunk, esszéírók, elhiszünk? Hogy az irod. élet ily keserűségre ragadta?

EZ írói?

Közbevetőleg: az írás marad az egyetlen érdemes szellemi érintkezéstevékenység. (Rémszavam.) Az élőszó nem ér semmit. Az írásba nem szól *bele* senki legalább. Az élőszó annyi, mint a nem műalkotás-jellegű irományok.

Ha író vagy, légy igenis „abszolút író”. A magad, nem, inkább az EZ relatív abszolútumát megcélzó.

Írni annyi, „mint”. (Ez is van. Ibsen: kb. hogy írni annyi, mint ítélőszéket stb. tartani magunk felett. Mókás ez a fejünk felett tartott szék.) De írni, tényleg, annyi, „mint”. Annyi „minden hasonlat”.

Akkor ez legalább konkrét. Hiperrealizmus?

Még mindig jobb az ily képzelgés, mint a közszolgálati esszéírás. (Cikkírás, hétvégi helyzetfelmérés, hódoló írás valakikről.) Ez a hódoláskötelezettség odáig mehet, hogy már azt sem szabad kibeszélni, hogy te másképp képzelted volna. Akkor már. Ha muszáj. Ld. J. A. „borjuszáj”. De miért marad kibeszéletlen, miért, újra valami? A vízilabdában legalább fent is pofozkodnak.

Hogyan jön mindez ide? Csak mert hogy ilyenek közt is forgok, s nem mint a „tőkés birodalmak” forgolódnak, de ahogy a vad, habzó nyálú tengerek.

Igen. Említhetném J. A.-t a múltakból.

Füst Milánt.

Szentkuthyt. Csak úgy.

De azt ne higgye senki, hogy engem ez az egész – érdekel.

Még ami oly egyértelműen, könnyen megfejtendő, azt is oly nehezen merészelem megfejtetni. Csak itt már bolond lennék, ha...

Ha amit feljegyeztem, nem értelmezném.

Persze, itt nem fogom. Ez kifejtetlenül is: EZ. Íme.

És az kerül kínos helyzetbe, aki az áludvariasságokra mutat.

*

Talán az élőszavas beszélgetés nem jó „opció” ma. Nekem nem, aki bármennyire „eldugott”, mégis exponált helyzetű figura vagyok.

Már ott tartanék, hogy természetellenes állapotom is EZ?

Mert nem tudnám „levezetőleg visszaidézni” a beszélgetést, hát talán mégsem álmodtam. Feljegyeztem: örültem (a beszélgetés során), hogy csak erről a tanulmányozás-írásról van szó, nincs szó egy megszakadt kapcsolat újrafelvételé-

ről, ahol A-Z (a legdiszkrétebb névjelölés) esetleg még szerepet vállalhatott volna.

Az irodalom randa velejáróit A-Z nem bírja gyomorral. A szerzők áltatását, a kuncsorkálást (pénzéért). Magam arról beszéltem, hogy ilyen helyzetben még fontosabb lenne, hogy ami az embertől megjelenik, valakik olvassák is. Minél többen. Az illető, nem primer író, irodalmár, tudós, szerkesztő inkább, mint kiderült, semmimet nem nagyon olvasta az újabb időkből. Lehet, ezzel ingereltem fel. A nagy büdös helyzetet, jegyzeteltem aztán, hozzám hasonlóan látja, de igen más életet él. (Ez okvetlenül akadály?)

Finci munkák, cikkek: keservesen lehet összevarrni belőlük (másutt ezt már írtam) a takarót. Ám lényegesebbekre tértünk.

(Hogy tömérdek finci, ficni stb. – magamról mondtam. S így nehéz.)

A mai kultúra, mondta a telefonáló, így nyilvánvalóan nem marad fenn. Jelenlegi állapotában. (Nem szeretem az ilyen „hétvégies” összerántásokat.)

Valamint: azért a nagy dolgok fennmaradnak. Bátor határvonás, főleg előre, mik azok? Ha én az „EZ” vagyok, mi marad fenn?

Továbbá: ma nem vagyunk olvasók. Ezt nyilván arra, hogy nem nagyon olvasott tőlem újabban semmit. Holott újabban igencsak meg-megszalasztottam a tollat, az írógépet. Nem olvasnánk manapság? Ismét túl „hétvégies” színes-átlánosítás.

Ő sem? A szerkesztő, a kritikus? Fél füllel hallom, ő sem valami primer módon és nagyon. (Akaratlanul is bánatot okoztam.)

Van, hogy művet kiadó csak akkor olvas el, ha felterjesztésére (ő felterjeszti a művet, a kiadó) megkapja a támogatást. Új fejlemény.

Célzok pár dologra – kis feljegyzésemhez egyáltalán nem kapcsolódó külön feljegyzésben közlöm, itt, másutt fogom kidolgozni –, nem megy bele. Érdekcsoportok etc. Ki kit miért támogat.

(Erről volt szó, s hogy meglehetősen nagyszívű vagyok, a múltkor is.) (Vissza: fennmaradás. Van az? Nem ezért: a pillanat?!)

Megérzi, hogy neheztelek. Nem rá. De... ő hova tartozik? Elismeri, azért voltak elhanyagoltságok. Igaz, igaz, a tankönyvekben csak 1968–1973 (!!) közötti könyveiddel vagy benne. Ez igaz, mondja. A többi próbálkozásomat nem verifikálja. Nem akar mit „mondani”.

Azt mondja: voltál te az irodalmárok figyelmének lelkes középpontjában. Amikor dolgozataidat írtad (írtam) magyar írókról, ő így mondja: pályatársaidról.

Ide nem tola-kodnék fel. Nemes Nagy, Pilinszky, Mándy, a már említettek, Weöres stb., akiket a Nagy Díj örvén nem soroltam, de akár Mészöly Miklós, Ottlik, Jékely... nekem nem lehetnek „pályatársaim”. Ha én az ő mezőnyükben valami helyen ott vagyok, az nekem nagy megtiszteltetés.

Tehát a telefonáló azt akarja kifejezni: megvolt az én időm is. De lejárt. Megvolt, amivel. Nem verssel, prózával, esszével. Nem az „EZ”-zel. Hanem a kis szak-dolgozatokkal.

Valamint biztat: nyugodj meg, ha meghalsz, két hónap múlva kétnapos Tandori-konferencia lesz az Akadémián. Ahol én is, mondja magáról, fel fogok olvasni. (Ah, de kedves beosztása a várható életkornak...!) (Itt érzem, hogy mely véres irodalmi-helyzet öngúny is ez!)

S elhangzik két nagy irodalmár név. Hogy az egyik bevezeti, a másik összefoglalja a dolgokat.

Már nem is mondom, konferencia rólam (is) volt már. Sokakról volt. És még élünk.

Jéggé fagyva végzem a beszélgetést.

Egy ily kiváló ember is a „véres humort” választja. Mit tegyen?

*

Jó, persze, az irodalom... nem vérre megy? No, no. Jó, mégse. Így.

Erről a beszélgetésről nem lehet hallgatnom. Mert nem magánügy. S ha magán, mégis: hát azért nem telefonálgatok, hogy ne beszéljek úgy, ahogy... e jó cimborától mégis vártam volna.

*

„Konferenciás stílusban”, most: „Röviden. Pár kérdés, melyek másutt kerülnek kifejtésre.” (Ha lesz még hozzá kedvem.)

*

„Az irodalommal, megdöbbenő, emberek gyakorlati célokat akarnak elérni”, mondom, nevetséges naivitás látszatát adva nyomban.

S jön a válasz is rögtön: „Dezsőöööö... hát te ezt nem tudtad??”

*

Úgynevezett beszélgetőtársammal nem tudtam beszélgetni róluk. Eleve nem akarta... nem volt szíve hozzá... nem volt érdeke stb.

A kérdéssor összefoglaló címe, tollal:

Jó, de ennyire?

Géppel:

Ennyire nem voltam rokonszenves?

Megj. nyilván irodalmi össz-sorsom, mindenkori „hivatalos” sorsom kérdéseiről van szó. Én barom!

Ennyire idegen volt(am)?

Ennyire nem volt senkinek érdeke? (A bemérés.)

Ennyire sértette volna (ez) mások érdekét?

Ennyivel erősebbek voltak a Más Táborok?

Ennyire bonyolult volt? (Amit, ahogy írtam.)

Ennyire nem is akarták érteni? (Nem érdekből, most.)

Egy alapfélreértés és a mások iránti pozitív (brr/pfuj) elfogultság: már vitte, sodorta őket?

Ennyire gondolati volt? (Amit írtam etc.)

Ennyire túl konkrét, életrajzi volt? (Mikrorcalizmus, brr.)

Ennyire nem volt átütő?

Ennyire erőszakos volt?

Ennyire nem a közelfogadottan fontos témákról szólt?

Ennyire elvont volt, megírásában sem követhető?

Ennyire sok, itt mifelénk nem nagyon ismert kulturális, sport-, lelki, állattani etc. eleme volt?

Ennyire nem volt érdek összeadni (kicsit ismétlem az egyik korábbi kérdést), mi minden is volt ez?

Csak hát, teszem hozzá, Szentkuthy oly homogénül hatalmas volt, így volt hatalmas, aztán mégis mások kellették „itt”.

A rémálomszerű beszélgetés így lett volna igazi rémség!

Persze, mentheti magát beszélgetőpartnerem: „Itt csak meghalni sikerül” (J. A.). de én nem tolakszom el oda, hogy helyzetemet az Övéhez (J. A.) mérjem!

*

Nem hinném, hogy másutt kitérnék a kérdésekre. Okádhatnékom van? Á, az az idő luxusa. Az evidencia-nemértés oly általános!

*

Kitérések még valószínűleg az alábbi részletesebben idemázolandókra. Ennek annyi a változata!

Feljegyzés csak, nem küldtem el. Egyszerű a tárgya: miért nem megyek el egy könyvbemutatóra (dedikálásra, ünnepélyre stb.). Nem arról a helyről van szó, mely eltanácsolt, hogy „így nem fogunk összejönni”, vagy hasonló. (Már mindeképp elegendő volt kicsit a modorból, úgyis. Annyi baj legyen.)

Ennek számos variációja képzelhető. Az ilyen maga-magyarázatának (az emberének).

Végül nagyon szépen, szó nélkül, sima átsiklással lettem felmentve. Nemesen.

Nemes köszönet érte. (Phuh, ez beszélgetés-modor!)

De tényleg nem járok már sehova. Ünnepélyesen, személyes okból etc., remélem, mindent írtam. Gyötrő, hogy ha műterembe ide nem, oda miért? Csak... Nem tudok mit mondani. És ha utcán adok át munkát, veszek át ezt-azt? Adok át ajándékot, kapok?

Talán így mondhatnám: bilaterálisan igen. Egy „ő” és egy én. Tárgyszerű jelleggel. Hanem ahol már váratlanul ott lehet bárki, aki a telefonpartner „áldásait” hozza rám aztán... Hát nem.

*

Egy elküldetlen jegyzés. (Egy hasonló. „Vándor éji dala”.)

Kedves kiadóm, nem levél, csak jegyzés, nem titok.

Függetlenül attól, hogy Közelim (Á., feleségem) 2 rátában végrehajtandó érműtete nagy-nagy nehézségeket nekünk most „életben is jelent”, elképzelhető, hol nem így van? – függetlenül ettől (s ezt egy hajnali órán írom), nagyon összecaptak fejem felett a szárazhullámok. Pusztán az, hogy fájdalmak – hét-nyolc helyen, egyre váratlanabbul: nyilván a 4 évtized „túldolgozottságának” eredményei. Na jó. (Váll, hátizmok, két lefittyedt ujj, teljesen eltorzult bal csukló – és NEM BÍROK ÁTÁLLNI már villanygépre sem, arra visszaállni sem.) Nem volt még ősz, kora-ősz, hogy ennyi nyavalya, örök fájdalom, kiszámíthatatlanság kergessen engem. Nem nyavalygok, ezt tudni lehet rólam. (Szitkozódni szoktam, de elszáll – nyavalyogni sosem.) Már olyan dolgok is, mint a kávé – felkavarul a gyomrom, ha

csak azt a helyet nézem öreg konyhánkban, ahol főzni szoktam... érdekes, másik konyhánkban nem is annyira. Etc. Ergo az évek, évtizedek.

És a pszichés dolgok! Már nem vagyok az a „kedves, szereplő fi”, akit akár még Bécsben is meg lehetett ismerni. Már Ausztriában is csak felolvastam (brr! Én!) az utolsó években. Szereplést TELJESÉN ÉS ÖRÖKRE abbahagytam. 1999. jan. elmaradt Londonom, 1999 posztummá tette a repülést (búcsúul mégis elmentem akkor Dublinba, mert Á. is „megfenyegetett”), vége. Ezt a jegyzést azért írom, mert Kigyelmed oly kedvesen mondta a „Legyünk együtt” jellegű fellépés lehetőségét, s illyesminek bennem is megvan a vágya, s nem féltem a „tapintattól”, hogy betegnek ez jár (nekem). A reptéren a terelés, a vizsgálat stb. önmagában mind menne, a szoros ülés is a gépen, Bécsbe sem megyek már azonban, mert rizikó, magányos lehetek-e a fülkében, és nem bírom a jövedeleket: kalauz háromszor, vámósok, határőrök (vicc, sima dolgok, naná... csak rendszeresek, kórházat is ezért nem viselnék). Már a postás jöttének tudata is zavar. Honort hoz bár; már ha hoz.

Hogy Kigyelmed a fejemre ne borítsa a képzetes asztalt, melyen e jegyzetet (akkor még azt hittem – TD) olvassa netán, ez nem örök és változhatatlan fázis, hanem valahogy mégis változható. Jó. De már nem megy a „teljes szabadságon” kívül semmi. Nem tudnék többé egy könyvesboltba aláírni belépni, egy színpadra fel, egy est gyülekező közönségébe vegyülni etc. Főleg előtte nem bírnék ki ily gondolatot sem.

Hát ez az ára volt nyilván az egésznek, ez volt egyebek közt az ára. Abbahagyom ezt a jegyzetet. Ez ilyen komoly. Nem az az illető nem jár sehova, aki valaha járt, hanem az az illető – nincs. (Ez röhejes, mint egy régi orosz regényben, mégis.)

De mos tényleg – rólam.

Tényleg rólam? Hiszen arról sem írok, mily állatian keserves, hogy az egyetlen dolog – jó, a legszemélyesebb cikkírás melletti egyetlen –, ami ebbe a konstellációba jól férne, a nekem való fordítás mennyire nincs... és milyen rémhonoráriumokkal van. Pedig (majd mutatók, adok ilyen mókás könyvet, 2002-es termés, fordítás) csúcsformában tudok ágálni még ma is fordítóként. (Német lókifejezés.) Ez más úgy.

Sajnos, más. Itt a tömérdék nemzedék is, mely feljött, még plusz harci közeg. (Régen csak a rendszer volt az, óvatossággal sok mindent el lehetett érni és kerülni. Egy zsarnokvilághoz képest a 80-as évek nekem jó világ volt még így-úgy, bár iszonyúan kallódtam... egy szabad világhoz képest nekem ez nem a legeslegjobb világ.) – De ez nem lenne másképp: ez: lelki-fizikai állapotom. (Rendben, nem vagyok oly rémsóvány etc. – de ez csak megdönti a tételeket. Mellesleg nem is nagyon törődöm ezzel... ennek ellenére a színpadi megjelenésnél a küllem is számít a nézőnek, s nekem most olyanom sincs.) Ezer üdv., örök: név.

A Nyomdai Változások Előtti kort és a mait főleg az különbözteti meg nekem, hogy azok közé, akiknek anno is jól gördült a székér, ma is jól gördül, sőt, szerényen még én is befértem anno. Kösz.

PS Ehhez jött, hogy majdnem előzenekar lettem az Á. műtétei előtt: aug. alhási fájdalmak. Jó ég, sérvműtét helye kiújul? Új sérv támad?

Nem. Hasi, ülepi szervek kisugárzásai? Ki tudja. Gerinc, a sok üléstől, sugároz? Rejtély.

Nekiestem kezelni. Túl is gyógyszereztem magam Nurofennel három nap

(ha én nekilátok...), etc. Mostanra kb. 99-101 % tünetmentes. De ORVOSHOZ nem mentem el!! A szabadságom!!!

*

A „Nem mondhatom el senkinek, elmondom hát mindenkinek” (Karinthy Frigyes) axiómája nekem így módosult:

„Leírom, mert így van reményem, hogy nem olvassák el.”

Mostanra 1 kivétellel (meg a véletlenül bezuhanó hívók) a telefonérintkezést is beszüntetni kértem minden-konkrét-oldalúlag.

Most mindezt, amit itt megírtam, mondjam el mindannyiszor? Töredékesen, teljesen (rémes elgondolni is ez utóbbit).

Nem mondhatom el senkinek. A mindenki a senki. S jó az, ha vissza nem olvassa fejemre.

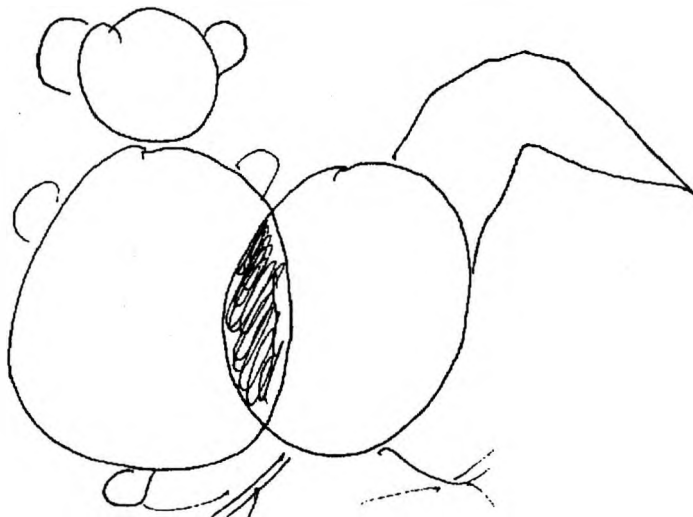
Ilyen értelemben tényleg ne legyen „olvasóm”. (Azért csak legyen.)

*

Na most akkor, kérdezné akár Jókai is, ily stílusban, mi EZ???

2002 decemberében

Legyen „békesség”, legyen „zen”: úgyis maradok *ennyiben*. (EZ-nyi.)

A 13-AS MIKROFON

*Parti Nagy Lajos beszélgetése, II. rész**

Parti Nagy Lajos: – *A mai beszélgetés mottójaképpen találtam egy nagyon érdekes részletet, amit Thomka Beáta rólad készített monográfiájában olvastam. Ez az első nyilatkozatod az Ifjúság című lapban: „Habár mindig ellene voltam a megkövesedett formáságoknak, most mégis úgy kezdem: születtem Kanizsán, abban a városcában, illetve faluban, amelyik már ki tudja, mióta küzd azért, hogy várossá legyen. Itt, ebben a városcában éltem át gyermekéveim álmozgalmasságait. Nem voltam sem pásztor, sem rikkancs, még szegénygyerek sem. Most léptem a tizenhetedik életévembe, és a zentai gimnázium hatodik osztályának vagyok a tanulója. Irodalommal három éve foglalkozom. Ennek megszeretésében és felismerésében sokat köszönhetek Koncz Istvánnak és irodalomtanáromnak, Dancsó Jenőnek. Prózát írok, de inkább a vers és próza közti műfajban érzem otthon magam. Feltétlenül a modern irodalomnak vagyok a híve (a szó nemesebb értelmében). Igaz, témáim eddig kissé elvonatkoztatottak, de a mesterségbeli tudás és a stílus alapjának elsajátítása után elsősorban mai és vajdasági témákat, problémákat akarok feldolgozni modern, szabad eszközökkel.”*

Ez meglehetősen érett nyilatkozat és érett szöveg. Igaza van Thomka Beátának, amikor azt írja, hogy ebben minden benne van, ezt – a modern szabad eszközökről – akár húsz évvel később is mondhattad volna. Főleg az benne a meglepő, hogy rögtön kijelölöd a magad otthonának a vers és a próza közötti területet. De hát ez még a későbbi beszélgetések tárgya lesz. Itt azt írod, hogy három éve foglalkozol irodalommal, és hogy mestereid Koncz István és Dancsó Jenő voltak.

Tolnai Ottó: – Hát igen, most egy kicsit elérzékenyültem, ezt a gimnazista koromban papírra vetett nyilatkozatot hallgatva, ugyanis nemigen szoktam foglalkozni a korai dolgaimmal. Többek között azért sem, mert még mindig ugyanaz a légszomj fojtogat, ugyanaz a pánik jellemző rám az élet és az irodalom dolgait illetően, ahogy első, hasonló rádiós nyilatkozatom visszahallgatása alkalmával mondta későbbi, sajnos már megboldogult szerkesztőm: Rezegsz, mint a szitakötő segge...

Ez az ars poetica-jellegű szövegecske egy egész oldalas novella mellett jelent volt meg 1957-ben, fényképpel, Fehér Ferenc bevezetőjével. Ebből az időszakból származó novelláim némileg igazolják a nyilatkozatot. Ha megcsinálom a *Prózák harmadik könyvét*, mert noha több típusú könyvben gondolkodom, remélem, hogy még folytatni tudom a *Prózák* köteteit is, akkor az ötvenes években közölt novellákból is szeretnék beemelni egy kis válogatást. Mindig így, időrendi sorrendben szerkesztem ezeket a könyveket, mindig akárha előlről kezdve, jöllehet minden alkalommal előbbre araszolva, most a harmadikban majd talán eljutok a legelejére, ezekhez a konkrét eseteket fixáló, ám már ugyanakkor vendégszövegekkel operáló prózáig. Igen, úgy van, ahogy mondd, valóban azóta is ezzel az úgynevezett köztes prózával küszködöm. Konkrét, lokális, szociografikus keretbe ömleszttek kis, lírai hangvételű futamokat, esszét, tanulmányt, filozófiai vonatkozású anyagot, vendégszöveget vegyest. Nehéz, valóságos súlyemelés aztán azonos magasságba, szintre emelni ezeket a síkokat, de hát a nagy súlyemelő is szellentenek, összeszarják olykor magukat. Ezek közül a heterogén anyagok közül valamelyik állandóan szétforgácsolja az éppen munka alatt lévő darabot, akadályozza a próza megalvadását. Naplószerű anyaggal kezdem például

* Az itt olvasható beszélgetés részlet abból az életút-interjúból, mely Palicson készült 1998. március 24. és 30. között, s amely a Bartók Rádióban hangzott el Jósai Lidia szerkesztésében. A *13-as mikrofon* a Kalligram Kiadónál lát napvilágot idén ősszel. A beszélgetés első része 2003. májusi számunkban olvasható.

(jön a túrós bácsi Ludasról, vagy látom, teknősrünk kimászott a tóból, miközben elindult átlósan az udvarunkon, végre megszokott nálunk egy szép, fekete, seregélypöttyes teknős, ám nincs párja, párt kellene szerezni neki, a Vértóban vagy Ludason még tudnék is fogni egyet, de a teknősök nemének megállapítása nekem nehezebben megy, mint a kisénekesek, balkáni, illetve kacagó gerlek nemének megállapítása, szóval halad átlósan az udvarunkon a teknősrünk – vajon utolérem-e valaha is?!), hogy aztán radikálisan más jellegű címet emeljek eléje, és elkezdjek a cím irányába törekedni, az anyag próza, illetve novellisztikus szála mentén dolgozni. Mintha csak menet közben döbbennék rá, hogy mégis csak a maupassant-i modell az örök érvényű, pedig dehogyis az. Ám ha nem tekintenénk annak, mi alapján ítélnénk oly szuverénül, elkezddek kapaszkodni, mint a vízbe-szövegbe-fúlt, megpróbálom kikerekíteni, legalábbis utalni a kerek (klasszikus) formára, de úgy, hogy a radikálisan ellentétes elemeket benne hagyom, mint ahogyan olykor az orvosok felejtik betegeikben a tűt, az ollót, mindenestre szeretem zsákba varrni az embert a farkassal, illetve, mint mondani szoktam, magamat magammal, s aztán úgy vízbe dobni az egészet, figyelni, hogyan úszik, sikerül-e kiúsznia egyáltalán, vagy valóban, a szó szoros értelmében vízbe fúl... Lehet-e a szervező, illetve a kompozíciós elv tagadása formáló erővé. Gondolom, lehet, ha a csicsóka, illetve a gyönyörű, szűz torz virág, a karfiol a modellünk...

Aztán volt egy még mindig korainak mondható lírai korszakom, aminek a bevezetője a *Felhőkupec meséi*, amit később a *Gogol halála* és a *Virág utca 3* című könyveimben emeltem önálló műfajommá, lévén ifjú koromban Baudelaire, Rimbaud és például Gide lírai prózái voltak a legkedvesebbek számomra (különös, hogy Gide *Földi táplálékok* meg az *Ingványok* című munkái például még a mai napig sem jelentek meg magyarul, pedig hát én azoktól a kis könyvektől indultam).

Amire még fölfigyeltem az idézetben, hogy „nem voltam pásztor”. Ez nagyon meglepett, ugyanis én voltam pásztor, juhász pontosabban. Azt hiszem, első vagy második elembe jártam, amikor édesanyámék kiadtak a Járásra birkát őrizni édesapám testvéréhez, aki akkor még ott lakott az Alsó-Járásszélen, közel az én mostani, felső-járásszéli tanyámhoz. Még mindig él arrafelé néhány Kracsun, jöllehet, édesapám testvérei később Tornyos, Kevi, Oromhegyes, Csantavér környékére kerültek. Szóval kiadtak édesapám testvéréhez birkát őrizni a szikes pusztá, a sivatag közepére. Egy istentelenül piszkos, bűzös tanyára. Arról volt szó ugyanis, hogy nem volt víz a környéken, legfeljebb egy-egy ásott kút, az itatáshoz naponta hordókban hordták a vizet az ártézi kútról. Csak majd sokára, mi vezettettük be arra a vidékre a vizet. Megszerveztük a parasztokat. Nem volt könnyű, mert minden tanya külön él, külön vár, még a rokonok sem bíznak egymásban, Jutka rendezői tehetségére volt szükség a dolog realizálásához. (...)

Szóval kitettek engem e miniatűr Afrika közepére, erre az istentelen, süttős, kiégett, szikes területre ötven-száz birkával meg két sovány, szörnyen elhanyagolt, csimbókos, ördög-szerű kutyaival. Csak később tudtam meg, hogy zseniális pásztorkutyákról van szó, amelyek nagyon is értették a mesterségüket, valójában nélkülem is tudták őrizni, nélkülem is meg tudták őrizni a nyáját. Én szédelegtem, kis híján elájultam attól a tanyán uralkodó bűztől. Itt egy elvetélt, ott egy félig megnyúzott állat, a nádtetőben fészkelő, a falakon futkosó patkányok, éjszakánként odalátogató rókák, girindek (görények). Kaptam valami priccyszerűséget az istállóban, rám dobtak néhány piszkos göncöt, éjszaka úgy éreztem, engem kérődznek a hihetetlen erős őrlőfogak, hatalmas, érdes nyelvek, szinte áttűzsedő állatgépek, és aztán hajnalban, valójában még sötétben, fölverték, ki kellett hajtanom. Átázatatott a harmat, csuromvizes lettem, nem értettem az egészet, de aztán hirtelen máris feljött a nap, és csörgősre szárított, megégetett szinte. Úgy éreztem, nagy aranyszögeket vernek a fejembe. Le voltam ugyanis nyírva kopaszra. Nullásra. Másnap kaptam egy rossz, koszos kalapot. Igen, odaszögeztettem, nagy aranyszögekkel a szik közepére. A szik akárha egy forró platni. A Tiszában áztatott, ápolt, puha talpamon máris nagy hólyagok éktelenked-

tek. Mintha vakon álltam volna ott, mert a kánikulában, úgy éreztem, a szemem is kifolyt. Maga a Járás nem túl nagy, tíz kilométernél nem lehet szélesebb az átmérője, de amikor az ember bemegy, beáll a közepére, s a szélén eltűnnek a tanyák karéjai, és mindennek tetejében még a délibáb is megfordít, feje tetejére állít mindent, hogy közben mint orsót pörgessen meg a semmiből kerekedő, semmibe vesző sós forgószeél, valóban fogalma sincs, hol is van, mi is történik vele. Az egyik pillanatban úgy tűnt, a pacsirták asszisztálásával, az égboltra szögeztek azokkal a nagy aranyszögekkel, a másokban meg már úgy, hogy fejjel lefelé lógok a semmibe. Mondom, borzasztó sokk volt mindaz egy tiszai ebihal számára, aki voltam. Se a kutyákkal, se a birkákkal nem tudtam bánni, folyton elvesztettem őket. Közben a Sárga árok partjáról közömbös üvegszemekkel bámultak a fosógépek, kócsagok. Azt hittem ott, nyomban meghalok. Az a hely, a Járás, akkor, a negyvenes évek vége felé valamikor, valóban egy az egyben a vers pusztasága volt, a „hej, mostan pusztá ám igazán a pusztá”. Noha Petőfi versét már pásztorkodásom után olvastam, mégis, a nagy tél közepén is visszaüzent a vidék égő változata, a hideg-meleg csak fokozta egymást. Azóta is intenzíven foglalkoztat a sivatagról szóló irodalom. Thomas Merton könyve, Flaubert vagy Segalen, Camus, Saint-John Perse, Michaux, Lorand Gaspar szövegei. Azért említettem ezt, mert hasonló szövegeken keresztül jutottam vissza a Járásra, sivatagomba. (...)

– *Nagyon erős élményről beszéltél, hatását a Wilhelm-dalok több darabjában is érezni. Gyerekként hogyan dolgoztad föl? Félelemként élted meg?*

– Abszolút félelemként. Ugyanúgy rezegtem, féltem, mint például később a bíróság előtt, fontos pillanataimban mindig. Gyakran emlegetem a szitakötő seggét, vagy szalonképesebb változatban, azt a kis tál kocsonyát, ordas gyűrűbe fogott kis tál kocsonyát. Noha különben és lényegében, paradox mód, sokkal kevésbé voltam félénk, mint barátaim. Valahol már szóltam róla, hogy a későbbiek során, igaz még mindig gimnazista koromban, tehát az ötvenes években, megismerkedtem egy festővel, Faragó Endrével, aki ott született Oromháton, ott nőtt föl, a Telecskai dombok végnyúlványain, fenn a Járás peremén, néhány évvel idősebb volt, mint én. Kanizsáról Szabadkára került, egy szőnyeggyárban dolgozott, szőnyeget tervezett. Később kiküldték New Yorkba, hogy elsajátítsa a legújabb eljárásokat is, ám onnan már nem jött vissza hozzánk, Zágrábba ment, ahol ismert kivitelezője lett a nagy horvát festők szőnyegterveinek, de ott maga festőként már nem tudott létezni, nem fogadták be, nem tartottak rá igényt, csak mint kivitelezőt használták egykori kollégái, akiktől mellesleg egyáltalán nem volt kisebb tehetség, sétahajókra, drága szállodákba készített óriás szőnyeget. (...) Szóval, Faragó, ez a mi nagy festőnk (számomra teljesen érdektelen, hogy a magyarországi műkritika tud-e róla) mesélte, hogy ő is hasonlóan őrizte a birkákat, ugyanis ők ott kint éltek, parasztok, állattenyésztők voltak a szülei, éppen abból a fenn említett fél-, illetve egészen pogány fajtából. Az apja minden hajnalban odaszögezte a kerítéshez Endre göncét, hogy ne csavarogjon el. Úgy – odaszögezve, keresztre feszítve – élte meg az előbb mesélt dolgokat, először átáztatta a harmat, majd utána hirtelen csörgőssre égette a nap, megfordította a délibáb, mint Cimabue és Bacon képein. Én valami képletes aranyszögekről meséltem, őt viszont, mondom, a szó szoros értelmében főlészögezte az apja. Valami különös dühvel verte a szögeket, mondta, még mindig nagyra meresztve szemeit, még mindig csodálkozva, még mindig nem híve, hogy az egész igaz volt... Később Zágrábban, közvetlenül a halála előtt, egy toronyépület kis műteremszobájában előhúzott egy vörösen izzó, szöggel televert képet, föltette az állványra, és csak álltunk ott némán, majd egy idő után, mutatóujjammal egyenkint megérintettem azokat a szögeket... (...)

– *Most megint a motívumoknál vagyunk. Őt főlészögezte az apja, ez is benne van a Wilhelm-dalokban és benne van az aranyszög is. Melyik volt előbb? Az aranyszög metaforája találta meg a kisgyerek felszögelésének történetét, vagy a felszögelés hozta elő a költői képet?*

– Izgalmas a szövegekben nyomozni, újra kellene nekem is olvasnom a könyveimet. Olykor beléjük olvasok, beléjük kukkantok itt-ott, és sok izgalmas dolgot találok ilyen értelemben. Kifejezetten modern, lenyesett verseket, ahol csak néhány szó szúr fel, avagy cselleng a fehérségben. Ha azt mondom aranyszög, nem a metaforát látom benne, hanem

megborzadok, hiszen Faragó festményén, ott Zágrábban, megérintettem, leellenőriztem őket. Tehát azok a dolgok még egyáltalán nem hűltek ki számomra. Szóval pásztorkodtam, ám néhány nap után, talán egy hét se múlt, se szó, se beszéd, otthagytam kint a pusz-tán, a Járás közepén a drága nyáját. Átgyalogoltam az égő sziken a sínekig, s aztán a már emlegetett Zenta-Kanizsa vonal mellett hazairamodtam, elbújtam otthon a padláson. Évekig borzalommal gondoltam életemnek erre a kis mozzanatára. Próbáltam nem meg-történné nyilvánítani. Kitérőlni. Mint nyilatkozatom bizonyítja, egy időre ez kétségtele-nül sikerült is. Kisgyerekként a Tisza tiszta lehelete, a templom és apám boltjainak illatai után, illetve közben, a trágya, az istálló, a savanyodó tej, az érő túró, a birkakenőcsök, or-vosságok, a dögök, a száradó, nyúzott bőrök valamiféle sokként hatottak.

Az a csodálatos, hogy húsz-harminc évvel később, egy alkalommal, amikor még kis gyerekeimmel, hazamentünk Újvidékről Ókanizsára (szeretem ezt az *újat* és ezt az *ót* így együtt). Édesapám, aki a vadászok vezetője volt, a fácántelepet is ő igazgatta, amellet, hogy kereskedett, főleg halászfelszerelést árult, sörétet, vadásztöltényeket, vadászpuská-kat is, de azt hiszem, ezt az emeletet már ő húzta rá a bőrkereskedésre, ez az ő magánbiznisze volt, édesapám azt mondta, hogy kisorókákat ástak ki a Kedves tanyáján, menjünk ki, nézzük meg őket a gyerekekkel. A tulajdonost Kedvesnek hívták, mert a ri-deg parasztok között egy finom modorú ember volt; nemrég beesett a traktorról az ekék közé, kifordította a gyomrát, szépen beszántotta magát, de aztán mégis kikapart, kimá-szott valahogy, élt még egy ideig, hogy aztán meg egy autó üsse el. Ő is megérdemelne egy szöveget, ha nem egy egész könyvet. A Kedves. Akkor voltam kint húsz év után elő-ször a Járásszélen. Épp tavaszodott, a pacsirták jojóztak, a bóbicek nyüzsgöttek, mert van egy időszak, amikor a bóbicek isteni cikcakkban futkosnak, megéled a szik. A sivatagok-ról szóló filmekből ismerős ez a kép. Kiástak, kiöntöttek egy rókalyukat, a kicsiket kiszed-ték, s mi elmentünk megnézni őket a kedves tanyájának udvarán. S míg a gyerekek a ket-rec körül foglalatostkodtak, én a Járás felé találtam fordulni. És akkor történt a csoda. Mint egy holdkóros, elindultam a közepe felé. Hirtelen azt éreztem, először éreztem így az éle-temben: otthon vagyok. A langyos talaj átmelegítette a talpamat, lassan át a csontjaimat, immár szükségem is volt a sok fűtetlen albérlet után (Zágrábban nagykabátban aludtam át a teleket) a szik gyógyhatására, megéreztem a nekem adatott talajt. Akárha egy érintés-re, minden elcsendesedett, minden lenyugodott. Az égbolt gömbje teljes volt felettem. A pacsirta pontosan érzékeltette ezt velem. A pacsirta volt az égi, az ürge és a ganajtúró pe-dig a földi figuránsom. Igen, ez a szikes föld gyógyhatású. Az ókanizsai csodafürdő vizét itt fedezték fel a pásztorok, a háborúk, az orosz fogságok, a Don-kanyar után, itt ebben a sóban, ebben a sárban gyógyították elfagyott végtagjaikat a járásiak. A nap egy bizonyos szakában mind ott ültek a vályúban vagy a vályú melletti sárban. (...)

– Ez azt jelenti, hogy húsz évig nem is mentél ki a Járásra? Annyira megundorodtál tőle?

– Igen, megundorodtam, meg aztán hirtelen elvitt az utam Zentáról Újvidékre, illetve Zágrábba, másfelé mozogtam, az Adria felé tapogattam, nem volt időm, ha hazajöttem, inkább a szüleimhez mentem Kanizsára, a Tiszára, a barátaimhoz, Konczhoz, Dobóhoz.

A gyerekeknek és Jutkának is tátva maradt a szája, akkor a kisorókák megtekintésekor. Csak annyit mondtam, hogy itt azonnal vennünk kell valamit. És Jutka bólintott, ami azt je-lentette, azonnal lerendezi a dolgot. Megkérdeztük a Kedvest, akit, most jut eszembe, a ta-nyasi asszonyok még gálánt embernek is neveztek, van-e eladó tanya a környéken. Azt válaszolta, hogy szinte minden második tanya eladó. Megnéztünk néhányat, aztán megpil-lantottunk egy csodálatos, különálló, kis tanyát, bekopogtunk, kijött egy miniatúr néni-ke, isteni teremtség volt, kérdeztük, nem eladó-e véletlenül ez a tanya, dehogynem szívecskéim, mondta. Csak minél előbb írassuk át, a pénz ráér. Van még neki két másik tanyája is, a gye-rekek mind Németországban dolgoznak, s a tanyák itt maradtak az ő nyakán, csak írassuk át, majd később kifizetjük. Az igazság az, nem is volt pénzünk. Adtunk valami foglalat, át-

írártuk gyorsan, majd aztán részletekben kifizettük a vételárat. Emlékszem, akkor, első alkalommal, megkérdeztük tőle, hogy meddig az udvar. Azt válaszolta, hogy ameddig a szem ellát, addig a tiétek szívecskéim. A férje még élt, ő is felbukkan az írásaimban, éppen haldoklott a kiskonyhában. Két kemence is van a tanyán, az egyik nagyobb, búbos, a másik egy csodálatos, tört tetőcserépből rakott kemence, annak a kuckójában, egy asztallapszerűségen haldoklott a néni férje, a gazda. Megharapta az egyik lova. Gyönyörű, fehér lovai voltak, mert huszár volt, és csak a lovaival törődött. Lisztet etette őket, lelopta nekik a lánglisztet a padlásról. Valamiféle fehér lényeket varázsolt belőlük, nekem úgy tűnt, szinte gipszlényeket. Mint itt a falon, ezen a festményen, ez a fehér gipszkutya, ami különben az én egyik emblémám. (Bojan Bem festményére gondolok, ez a kép szerepel a *Virág utca* 3 fedőlapján, egy zöld tenispályán fehér gipszlény, egy gipszdog valójában, nézd, a tartása az egyszarvúé. Mellesleg említtem, a jugoszláv festészet egyik központi alkotásáról van szó.) Tehát, ilyesféle lények voltak a lovai. Amikor a néni rajtakapta a férjét, hogy lisztet eteti az állatait, söprűvel kergette, persze a tagbaszakadt huszárral nem bírt. Érdekes, hogy a gazda egész életében szerette, gondozta a lovait, s végül mégis az egyik végzett vele, nagy sebet harapott a mellén, ami elrákosodott. Annyira szenvedett, hogy kocsikenőcsöt gyömöszölt a sebbe. Ott szenvedett, mondom, a kemence kuckójában egy deszkán, lepedő nélkül. Amikor először megpillantottam, azt hittem, Rimbaud-t látom afrikai halódása közepette. Ott élték le az életüket abban a kiskonyhában, ami egy misztikus pontja a tanyának. (...)

Szóval azt állítottam ebben a kis ars poeticában, hogy nem voltam pásztor. Különös, hiszen mindig is nagyon éreztem József Attilánál, de Weöres Sándornál is az ő pásztorkodásuk konkrét hozadékát. Legnagyobb modern költőnk szavai, metaforái mögött pontosan érzem a pásztorkodás aranyfedezetét, anélkül talán el is szállna... Egész életre szóló élmény volt Weöres Újvidékre jövele, valamikor a hatvanas években. Pesten találkoztunk már többször, ugyanis írt variációkat az egyik versemre, elküldte a kötetét, nagyon szép kapcsolat alakult ki közöttünk, kedvelte Lea lányomat. Megzavart, hogy ő érdekesnek, valamiféleképpen relevánsnak találja azt, amit én írok, meg hogy olyan igazán lelkesedik Végel regényéért, az *Egy makró emlékiratai*ért. Mert mi valahogy akkortájt elegek voltunk magunknak, megtanultunk élni az ún. egyetemes magyar irodalom nélkül, és akkor megdöbbenett, hogy éppen Weöres Sándor kezd érdeklődni utánunk. Amikor először jött Újvidékre Károlyi Amyval, egy kis szatyor volt nála, benne valami prospektusokkal. Weöres úgy lépkedett, úgy közlekedett, hogy félni kellett, elesik még a sima aszfalton is, összeakad a bokája, a szükséges pár métert sem tudja megtenni, még saját otthonában is mindig féltettem, beleakad a lába valamelyik székbe, és agyonüti magát, jóllehet tudtam, hogy így ezekkel a léptekkel elcsászka egészen Kínáig, messzebb, mint magyar költő valaha is. Szóval, alighogy leszállt a vonatról, fölnezett a modern, nagy vasútállomás homlokzatára, és csak annyit mondott: „Jé, ez olyan, mint a disznó szájpadrólása.” Megdöbbenem. Azóta akárhányszor pillantsak is fel az újvidéki vasútállomásra, mindig ütésként ér abszolút pontos meghatározása, azóta is, hogy már nem élek ott, minden egyes alkalommal átvillan rajtam, hogy tényleg olyan, mint a disznó szájpadrólása. A disznószájpadrólás nem egy szótári szó, ráadásul itt egy hipermodern építményre vonatkoztatva bukkan elő, s ha jobban meggondoljuk, a disznószájpadrólás is egy hipermodern forma... Valahol már említettem, hogy egy alkalommal átolvastam a verseit konkrét disznó-vonatkozásban, másik alkalommal pedig, ott aludva, Belgrádból jövet ott vészelve át egy már háborús éjszakát, azt álmodtam, hogy az a porcelán szájpadrólás szépen beőröl... Különben, valamiféleképpen ez is idetartozik, a legjobb Weöresről szóló tanulmánynak, értekezésnek Esterházy *Fuvarosok*ját tekintem, amely, mint tudod, a *Merülő Saturnus* Robogó szekereinek egyfajta átirata, isteni áttűntetése... (...)

– Még valamit a pásztorkodásról. Sinkától A fekete bojtár vallomásai jóval később került a kezébe?

– Nem, már a gimnáziumban olvastam. Nagy hatással volt rám.

– És megmozdította ezt a gyerekkori élményt? Teremtett valamiféle viszonyt a te pásztorkodáshoz? Magadra vonatkoztattad?

– Nem, nem kötöttem össze azzal, hogy én is voltam pásztor, bár később is hatott rám. Sinka... Egyszer, emlékszem Jancsónál jártam, és az asztalán ott láttam a *Fekete bojtárt*. De volt egy különös élményem Sinkával kapcsolatban Sarasotában is. (...) Az egyik fontos sarasotai magyar ember lakásának a falán egy berámázott kéziratot pillantottam meg, közelebb mentem, hát egy Sinka-vers volt. Írtam is erről, mármint, hogy az óceán partján valahol ki van függesztve egy Sinka-vers, megjegyezvén, hogy minden költőnek jót tenne, ha egy időre az óceán fölé függesztenék a verseit, ha párolnák a sós szelekben. (...) Sarasotában, ha már misztikumód a Járásról éppen Sarasotába kerültünk, egy becskereki figuránál laktam, aki operaénekes volt és táncmester, illetve szenvedélyes motorkerékpáros, aki egykor, mint mesélni kezdte azonnal, sokat versenyzett az Adria partján, Abbázia körül valahol... Később itthon, Szabadkán – nem baj, ha egyelőre követhetetlenek ezek az ugrások? – találkoztam egy öreg drótosmesterrel, Kovács úrral, aki patkányfogókat, kéményseprő szerszámokat gyárt, szitákat, sodronyokat, hálókát sző, övé az egyik legrégebbi szabadkai üzlet, a Strosz Mayer utcában. Kicsi, stuccolt bajszú emberke, úgy néz ki, mint egy zsoké. Elbeszélgettem vele ezekről a drótszerkentyűkről, a patkányfogók szakértője lévén ugyanis, noha, mint vele is rögtön közöltem, én gipszes lisztel fogom a patkányt, drótszövetekről, ám, mondom, láttam az alkatán, hogy egy szokatlanul összefogott, furcsa kis figura, egy zsokészerű lény. Akkor véletlenül egy fotót pillantottam meg a műhely falán, régi motorosokat, mire minden átmenet nélkül arról kezdett mesélni, hogy ő egy neves motorkerékpár-versenyző valójában. Említettem neki, hogy Sarasotában találkoztam egy, ma is emlékszem a nevére, Árvai nevű vajdasági motorversenyzővel. „Ó”, mondta a kis öreg, „versenyeztünk együtt. Azért hívják Árvainak, mert valóban árva.” Szóval, ez az Árvai mesélt nekem Sarasotában, a medence mellett, egy narancsliget kellős közepén – belga felesége társaságában, akinek fogalma sem volt arról, mi az, hogy Vajdaság, hogy magyar, ugyanis ő egy afrikai belga volt – a motoros és becskereki élményeiről. (...) Mesélte, úgy versenyzett Abbázia körül, hogy mindig volt nála egy kis üvegcsében nitroglicerin, s mikor már közeledett a célhoz, belecsöppentett egy kicsit a benzintartályba, mire a motor berobbant, ha többet csöppentett volna, akkor felrobban, de mivel neki mindig sikerült éppen csak egy csöppet, így győzött, berepült a célba... Nos, ennek a háznak ott a narancsfák között, volt egy nagy füves udvara, amely közepén, megdöbbenve láttam, nem akartam hinni a szememnek, egy gémeskút állt. (...)

Mondanom sem kell, ott, Sarasotában mégis meglepett kissé az a gémeskút. Egy napon behatoltam erre a füves területre, odalépkedtem a kúthoz. Hogy föléje hajoljak, hogy megérezsem jó hús, otthoni lehetét. Ahogy lépkedtem feléje, egy pillanatra, ott Sarasotában, ismét az a kis bojtár voltam, ugyanis a Járáson is volt egy gémeskút, akkor már csak egyetlenegy. Ám, ahogy föléje hajoltam, nem volt a kút, semmi, csak a kávéja. Csak dekoráció volt. Szinte megütötte az arcom annak az idegen földnek a közelsége, megrettentem, belezuhanok.

Vissza kell kanyarodnunk, ha még van jogom kanyarra, Magyarkanizsára, Koncz Istvánhoz. Meséltem már, mielőtt még Zentára mentem volna, '53-ban, talán '54-ben lehetett, kezébe került az egyik írásom az *Ifjútság Szavánál*, zsebébe csúsztatta, és amikor legközelebb hazajött, magához intett, oktatni kezdett, könyveket adott. Az első könyv, pontosan emlékszem, Edgar Allan Poe novelláskötete volt. Olyan nagy hatást gyakorolt rám, hogy később megszereztem magamnak azt a kiadást. *Túl életen és halálon*, „Az Est Lapok kiadása. Filléres, klasszikus regények”, ma is csak ezt a kiadást tudom olvasni, noha nem szerepel benne, igaz, nem a későbbi nagyobb válogatásokban sem, Baudelaire, Borges és Walter Benjamin kedvenc Poe-szövege, *A tömeg embere*. A másik könyv, amit Koncztól kaptam, *Az Érdekes Újság Dekameronja* első kötete volt. Csodálatos antológia, száz magyar író, tíz, kék selyem kötetben. Van egy zöld változata, talán második kiadása is, úgy tudom. Az egyik barátomnál láttam egy szép, teljes sorozatot. Egyszer majd én is

megveszem az egészet. Ahogy az ember idősebbé válik, visszatér az első könyvekhez. Később majd likvidálom ezt a sok kétes könyvet, irodalmat, széto sztom a magyarkanizsai és a palicsi könyvtár között, visszatérek az első könyvekhez, amelyeket máris külön szortíroztam, ebbe a vulkánfíberbe, hogy leléceljek velük, mint fiatalkori szövegeim hősei, hogy visszatérjek fiatalkori szövegeimbe. Szóval a *Dekameron*ban az író által kiválasztott novella előtt van egy, ehhez a kiadáshoz írt rövid, igényes, szellemes életrajz. Ady Endrével kezdődik. Selyempapírral védett, mélynyomatú, barnatónusú fényképével, valóban akár egy maharadza, aláírásával, '13-as életrajzával, illetve a *Mihályi Rozália csókjával*. Hatása egyszerűen elmondhatatlan. Akkor egyrészt persze zentai barátnőmhöz, illetve az egyik szabadkai színésznőhöz is kötődött számomra az a novella, később más dimenziói erősödtek fel, aztán részletesebben is foglalkoztam Ady novellisztikájával, szerintem azzal még mindig foglalkozni kellene, ismét újra kellene olvasni az egészet, megérné. (...)

Már a halináról beszélve – jóllehet immár albán sapkával a fejemen – is próbáltam érzékeltetni, ezt az egyfajta misztikus fizikai kapcsolatot a magyar irodalommal. Igen, a *Dekameron*ban, ezeken az íróportrékon, ezekben a csodálatos minőségű papírra nyomott novellákban, fejből tudom őket, egyértelműen tetten érhető ez a valami. Istenem, a magyar irodalom! Ha most egyedül lennék, vagy legalábbis nem lenne itt az orrom előtt ez a 13-as számmal ellátott mikrofon, egészen biztosan elsírnám magam. Látod, 1956-ban már magamnak is megszereztem ezt a kötetet. Csak Kosztolányi hiányzik belőle, ezért hamarosan felkutattam a második kötetet is – és abban ott volt nevezetes kis életrajza, amelynek a megállapításai annyira azonosak voltak borzongató ókanizsai és zentai élményeimmel. (...) A másik meghatározó könyv, amit Pistától kaptam, Kassák *Egy ember élete* még teljes kiadása volt. Nem kell külön hangsúlyoznom, Pista milyen jól válogatta a könyveket. Később, még mindig a gimnázium előtt, kezembe adta Sinkó Ervin *Tizennégy napját*, és például Krležának a Sinkó Mici néni fordította, a Sinkó Ervin által bevezetett *Magyar királyi honvédnovelláit* is. Ez volt az a pillanat, amikor hirtelen bekapcsolódtam a jugoszláv irodalomba. Sinkón és Krležán keresztül nyílt meg az, ami később oly fontos, meghatározó lett számomra. Megnyílt, és azon nyomban belül is érezhettem magam. Hogy később apai barátságba kerültem Sinkóval, ismeretségbe Krležával, csak tovább erősítette ezt.

– *Érdekes, hogy verset nem adott Koncz.*

– Később adott verseket is, megmutatta, mert mindig könyvészeti edukációval kezdődött, néhány vajdasági költő könyveit is... Akkor jelent meg Ács Károly *Kéz a kilincsen* és Fehér Ferenc *Jobbágyok unokái* című kötete. Felolvasott belőlük. Nagyon érdekes, puha kötésű könyvek voltak ezek, Sáfrány merész, szabad illusztrációival. (...)

S a verseknél maradva: mivel a Kosztolányi öccse Magyarkanizsán élt, ő volt az orvosom, néhány ház választott csak el bennünket, kivettem a könyvtárból *A szegény kisgyermek panaszait*, úgy olvastam, mint valami intim beszámolót a titkainkról. Később inkább a prózája lett fontos számomra. Verset ugyanis én csak már a gimnázium vége felé kezdtem írni. (...)

– *Ki volt az első író vagy irodalmár, akivel életedben először személyesen találkoztál? Maga Koncz lett volna ez az első írogató ember vagy másvalaki? S egyáltalán: ez még Kanizsán történt?*

– Koncz volt, de abban az időben gyakran rendeztek a lapok „élő újságot”. Gyakran jöttek Kanizsára is a szerkesztőségek. A mi házunkkal szemben volt a szövetkezeti otthon, most is megvan, szép, nagy épület, egykor afféle művelődési házként is működött. (...) Ott láttam először néhány vajdasági író, a *Magyar Szó* munkatársait, ahogy kiálltak a színpadra és olvasták az írásaikat.

– *Mondd, akkortájt már író akartál lenni? Már megfogalmazódott benned, hogy író szeretnél lenni ezért vagy amazért?*

– Igen, valami már megfogalmazódott, de különös mód ebben már akkor benne volt a képzőművészet is. De nem úgy, hogy ülök és rajzolok, hanem úgy, hogy a bátyám körül, aki képzőművészeti akadémiaára készült, bámszkodom, tüsténkedem. Dobó Tihamér már Újvidéken tanult az Iparművészetiben, és amikor hazajött, együtt dolgoztak. Egy időben pél-

dául fenn, félig leégett házunk padlásán szobrászkodtak, amely nyitott volt, a tűzfal kibukott ugyanis, és pontosan olyan volt, mint egy misztikus, végtelen műterem, jöllehet közvetlen a főutca fölött, mégis szinte begomolyogtak a felhők... Segítettem felcipelni az anyagot. Mintáztak, modellt is ülttem, s nekem kellett cserélni az élő, zöldkék testen, akárha magamon, a vizes zsákokat. Kanizsán nagy agyagbányák vannak, gyönyörű, kitűnő minőségű kék agyag, amelyben sokszor találunk mamutcsontokat... Valamiféleképpen én is részese voltam az egésznek, belül voltam, gyúrtam az agyagot, ott könyököltem, tűnődtem, a szénnel húzott – volt üszök bőven! – vonalak fölött, amelyek nyílként repültek, harsogtak, poroltak, füstöltek szinte, szóval attól kezdve nálam a képzőművészet nem vált el az irodalomtól, egy tartományt képeztek, amelyen én immár belül éreztem magam.

Még egy dolgot említenék, ha már újra visszajutottam a régi házhoz, kidőlt padlásunkhoz. Egy reggel felvertek bennünket, hogy kigyulladt, ég a ház, égne az első front boltjai, raktárai. Ez már a börtön után volt, édesapám Kanizsán nem kapott állást, Szabadkán dolgozott, az egyik híres vaskereskedésben, éppen a Sárga házzal szemben, láncokat, szögeket árult. Érdekes, hogy most üveges bolt van a helyén. Verseimben valahol van egy mozzanat: a gyermek Csáthéknak tetszik az egyik kereskedő felesége, bemennek az üzletbe, zavarukban vesznek egy kiló szöveget, aztán viszik magukkal a moziba, a színházba, tartják forró ölükben a hideg szöveget, akár egy sündisznót. Aztán van egy másik versem a *Wilhelm-dalok*ban, ahol meg arról dalolok, hogy a drótkefe, az új réz drótkefe szép... Édesanyám, szegény, Vitéz nagyanyámmal szaladgált a tűz körül, én pedig, ezt sosem fogom tudni végigmondani, átmentem (sétáltam?) a túlsó oldalra, odaálltam a szövetkezeti otthon falához, ami, mondjuk, ötven méterre lehetett a házunktól, és onnan szemléltem, ahogy ég, ég az a kevés valami, ami még megmaradt az államosítás, a börtön után az életünkből. Olyan volt, mint egy nagy metafora, életem egyik legnagyobb metaforája, amelynek minden mozzanata halálosan valóságos. Az ókanizsai tűzoltók messze híresek voltak, egyáltalán a tűzoltó mitikus alak volt városkánkban, úgy tudtuk, a legjobb tűzoltók a világon, ugyanis 1913-ban világbajnokságot nyertek volt Torinóban. Láttam, ahogy a tűzből kimagaslanak a létrák, fönny, a végükön ragyogó csákóban (Rembrandt csákója nem ragyog szebben), hihetetlenül ügyesen, merészen, életveszélyes helyzetekben egyensúlyozó tűzoltókkal. Kisgyerek voltam, odatapadtam a szövetkezeti otthon falához, és néztem, vacogtam a boltos lányok, a városka odacsődülő lakói, bajkeverői, félőttük között. Olyan nagy, erős volt a tűz, kén, kocsikenőcs, ólomsörét égett, hogy a szövetkezeti otthon fala is kezdett átforrósodni. Jóleső érzés volt, hogy odanyomhattam a hátamat, rátapaszhattam magam, melegedhettem, hogy megpróbálhattam lecsillapítani ezt a belső vacogást (szitakötő, kocsonya). Ég a Tolnai-ház. A Tolnai-boltok égne. Ég a Tolnai... A csődület minden megjegyzésére emlékszem, látom a megvilágított, rémülettől, kárörömtől kivörösödő arcokat. És néztem velük, szinte gyönyörködtem a nagy tűzben, a tűzoltók tornamutatványjaiban, mintha csak a torinói világbajnokságot ismételték volna meg ott nekünk, még jó, hogy senki sem tapsolt. Ahogy a torinói világbajnokság sosem szűnt meg számomra történni, sosem szűntünk meg világbajnokoknak lenni, úgy az a tűz sem oltódott el sohasem. Mindegyik tűzoltót ismertem személyesen, mindegyik arcára emlékszem még ma is; ott volt például közöttük Sebők Zoltán édesapja, aki egy felletőbb szorgalmas, fegyelmezett szabó volt különben, ám amikor megszólalt a sziréna, hirtelen megváltozott, egészen más ember lett. Emlékszem, egy csöndes, füves, kis zsákutcában éltek, ám a sziréna hangjára úgy vágódott ki onnan Rembrandt-fényű csákójával a fején, mint egy igazi világbajnok. Ha hazautazom, még most is megtörténik, hogy a tűz, városkánk legnagyobb tűzének újabbnál újabb, megdöbbentőbbnél megdöbbentőbb részleteit mesélik nekem az emberek. És olyankor, hol palástolni tudom ezt, hol nem, újra rám tör az a vacogás, fájni kezdek, fájni a nagy tűznél. Utoljára például azt mesélték, hogy a tűzoltók tévedésből a Bata udvarában nem a kútba, hanem, a pócegödörbe találták

dugni a fecskendő végét – és szarral próbálták oltani a tüzet, szarral a Tolnai-házat, szarral a Tolnait, álltam ismét ott szülővárosom emberei között, s éreztem ahogyan zuhog a szar az arcomon, a testemen. Olykor azóta is hallom, érzem, ahogy zuhog...

– *Mikor költöztetek át Szabadkára, a leégés előtt vagy utána?*

– Édesapám nem kapott Kanizsán állást, ugyanis közvetlenül a háború kitörése előtti pillanatban alapítottak volt egy keresztény szövetkezetet vagy valami ilyesmit. Társainak egy része a háború után azonnal, gondolkodás nélkül belépett a kommunista pártba, ő meg a pálya szélére sodródott, kiközösítették. Sohasem foglalkozott a politikával, csak annyira, hogy elolvasta reggelente az újságot. Erről később faggattam, és akkor azt felelte, hogy a párttitkár például korábban nyilas aktivista volt. Megjárta, mert nem váltott, hanem tovább próbált kereskedni a maga módján, és hát a szalicilon elcsúszott. Elítélték, börtönbe zárták. A börtön után csak Szabadkán kapott munkát, és bennünket is magával vitt, édesanyám keresztanyja, Vitéz nagyanyám testvére fogadott be minket.

A Folyó utca egyes számú háza volt az övé. A folyó valamikor keresztülselezte Szabadkát, aztán lefedték a medrét, tehát a föld alatt még mindig van valahol egy ér, ami a keresztanyám háza előtt bukkant fel, ott már nem volt lefedve, mély, csatornaszerű, bűzös valami volt, hömpölygött tovább Palics felé. Én egy nagy, szép, tiszta folyó mellől jöttem, akkor még ittuk a Tisza vizét, a kagylókat bográcsban főztük, rákok is voltak még a folyóban. Emlekszem, egy rák egyszer ollójával meg is vágta a kezemet. Akkor még fogalmam sem volt, hogy Rák vagyok, de már éreztem, valamiféle viszonyban vagyunk. Fél évszázaddal később egyszer az óceánnál, Miami-ban kimentünk a feleségemmel, Jutkával a partra fürödni, életem egyik legszebb hajnala volt, jött föl a nap, apály volt, és a végtelen homokparton nem volt senki, levetkőztünk meztelenre, és mint a kisgyerekek, szaladgáltunk le-föl. A feleségem akkortájt vett New Yorkban egy kamerát, nagyon örült neki, később azzal kezdett bíbelődni, próbálta filmezni az óceánt. Én bent álltam a sekély vízben, szemben az óceánnal, nehéz szebb látványt elképzelni, s én, nagy lelkesedésemben azt mondtam, nézd, szép, mint egy tiszai hajnal. Mennyire meghatározott az ember világa, az óceánt a Tiszához hasonlítottam. Mert hát az én első, elementáris élményeim nagyrészt a Tiszához kötődnek, gyakran táboroztunk lent, Martonos alatt, a határnál (amelyről fogalmunk sem volt, azt gondoltuk, a folyón, a vízen nincs is határ, határvonal, pedig hát épp ott húzódott valahol, ott, méghozzá akkortájt a vasfüggöny éppen) egy kis homokszigeten, és gyakran üldögéltem a sziget csücskén a pirkadatban, várva a mindent feloldó, elolvasztó hajnali napot, várva hogy átmelegítse a csontjaimat, átforrósítsa a fehér homokot. A hajnali Tisza csillogása volt számomra maga a fényesség, a tisztaság mércéje, netovábbja, és ezt éreztem meg ott akkor az óceán partján hosszú idő után ismét. Meztelenül hemperegtem, mint kisgyerekkoromban, akkor is imádtam a sekély vízben pocskolni, homokvárat építeni, kagylókat gyűjteni. Hátradőltem, lefúrtam, a kezem ránehezedett az óceán homokjára, lemerült csuklógig, és egyszer csak szilárdat éreztem. Megörültem, gondoltam, valami nagy kagylót találtam, nekiláttam kiásni, és abban a pillanatban megmozdult, erősen megrándult a markomban. Egy nagy rák volt. Ahogy fölemeltem, belemart ollójával a kezembe. Mivel belém csimpaszkodott, valahogy magamra rántottam, és hogy, hogy nem az ollójával a fenekembe kapott. Én meg sikítva, ordítva elkezdtem ugrálni, Jutka pedig szépen ült a parton és filmezett: ahogy a seggembe csimpaszkodó rákkal üvöltve, rohanok a part felé. Családom olykor megnézi ezt a felvételt, dőlnek a nevetéstől, a szülők Óperenciás tengeren túli kalandjai láttán. Mondom, nem foglalkoztam horoszkóppal, de attól kezdve olykor elgondolkodom Rák-voltomon.

Ha ez már nem túlságos nagy ugrás, akkor e furcsa rákmozgással, visszatérnék még egy pillanatra a zentai gimnázium könyvtárához, ahol ugyanis megvolt Kosztolányi Dezső válogatott műveinek ez az itt látható, fekete, Révai-féle kiadása. Valamiféleképpen még ez is szigorúan a dolgok legelejéhez tartozik, ahhoz hogyan kerültem: bévülre. Sorra olvastam őket. Ez az olvasás, valami új kifejezést kellene találni rá, hiszen egyfajta szeretkezés volt, vagy én sem tudom, micsoda, mindenesetre a *Dekameron*-nal való közösülés szintjén történt.

A Bölcsőtől a koporsóig, a Tengerszem, az Idegen költők, mint valami vakabécén, vissza tudnék tapogatni az első sorokig, amelyeknél először emeltem fel a fejem, érdekes mód legtöbb ilyen sor nem is fontos versekből, költőktől való, így kapásból például:

Majd jó egy légy...

ezt a legyet a prózákból már szinte személyesen ismertem, vagy:

Ha hull a csendben a fenyőfa tobza...

Ülök itt az udvaromban, a százéves feketefenyők alatt, és ha lehullik egy-egy toboz, Kosztolányit hallom, talán meg sem kellene említeni, hogy véletlen éppen egy D' Annunzio átköltéséről van szó, legfeljebb csak akkor, ha a dolog mediterrán dimenzióját akarnánk érzékeltetni. (...)

És akkor a *Próza!* Végig, mind a négy év alatt nálam maradt. Különös volt, ahogy a műfaj meghitt címmé lesz, meghitt címmé emelkedik, a *Próza* egy máig nem tudatosodott mérföldköve a magyar irodalomnak, jöllehet Ottlik megismételvén próbálta felhívni rá a figyelmet, ahogy különben a szép *Boldogság*-válogatásával, -utószavával is. Ennél nagyobb élmény, szenzáció csak az lett volna számomra, ha egy verseskötet előtt pillantottam volna meg, hogy *Próza*. Hihetetlen revelációval hatott rám. Ebből a kötetből kezdtem el kibányászni aztán magam számára a titkot, azt, amit a köztes műfajról mondtam, tehát rákmozgásom egészen visszaaraszt az indításodhoz, kis ars poeticámhoz. Mondanom sem kell, a *Prózák könyve* címmel, illetve alcímmel majd én is ezen a vonalon akartam, s akarok majd még ismételtén visszautalni. Régen nem jelentették meg eredeti formájában.

Kosztolányi merészsége nem radikális eszközeiben nyilvánul meg, hanem például abban, hogy milyen kicsi, semmis egységekből, háromsoros írásokból, heterogén anyagból építi föl a könyvet. A prózát – a *Prózát* mint olyant. (Izgalmas vállalkozás lenne, szintén új fejezete a magyar irodalomnak, az *Esti Kornél naplója* című, semmis jegyzetekkel együtt megjelentetni az *Esti Kornélt*, nagy, modern könyv születne, amely, éppúgy, mint a *Próza*, megvolt, megvan, ám valamiféleképpen mégiscsak imagináriusan.) Felütöm, itt például egy utazásról ír éppen, afféle riporter hangon, egyedül van a kupében, utazik haza, minden bizonytalansággal a szüleihez, Szabadkára, jöllehet erről nem beszél, nem direkt, ám végül annál emeltebbben, annál himnikusabb magasságba tud emelkedni a léggel való bajlódás, az elidegenítési operáció után, ugyanis akkor beröppöl egy légy. Megörül neki: „Már száznyolcvan kilométert zakatoltunk, amikor megéreztem, hogy van egy élőlény a fülkében. A fűtőtest fogantyúján ült, szabadjeggyel utazott délvídekre, hogy előbb köszöntse a tavaszt. Sokáig figyeltem őt, köhögtem, hogy észrevegyen...”

Tehát Kosztolányi utazik a szüleihez, Szabadkára, délre, hogy köszöntse, előbb köszöntse a tavaszt. Kosztolányinak sok írása van a legyekről, egy egész kis könyvet lehetne összeállítani belőlük. Ebben a kötetben van például, ha jól emlékszem, az a számomra fontos pársoros jegyzete a legyek körhintájáról, nézi, ahogy a csilláron köröznék a legyek, és a legyek báljáról beszél. Tudjuk, a bál nála milyen fontos, egyik központi költői kategóriája valójában. Akármelyik írására kitérhetnénk, például itt van a *Világnézet és virágnézet*, az én világnézetem virágnézet, mondja, s bizony ha meggondoljuk...

– Meg a világor, virágor.

– Igen. Itt a mikrofon előtt nem elemezhetem végig az egész könyvet. Akármikor is vegyem kezembe ezt a könyvet – amelyet külön hely illet a magyar irodalomban, mint a *Prae*-t –, porlasztott, rövid írásai által szinte hallom az atomok hangját. Shakespeare kapcsán ír valamit, s így fejezi be: „A nagy erő s az ahhoz viszonyított kis föladat hozza létre a közvetlenséget, a részleteknek azt a mozgékonyt, melyet életnek nevezünk.” Ez az egyik titka Kosztolányinak, a részletek mozgékonyt, ami a *Prózában* egyértelműen tetten érhető. Én most csak a legyekről meg a növényekről, virágokról tettem említést. Fejből tudom ezt a könyvet is, rengeteg példát tudnék még említeni, alaposabb, szakszerűbb elemzésére lenne szükség. De ha már kezembe vettem, még egy másik dologra is szeretnék kitérni a *Prózával* kapcsolat-

ban, továbbra sem a kívánt szakszerűség vonalán persze, csupán érzékeltetve a könyv fel-foghatatlan gazdagságát, hogy mennyire nem olvastuk még el, nem olvastuk még ki. Ugyanis van a *Pillanatképek* című mozaikban egy pársoros bejegyzés, amely így hangzik:

„Napszálltakor megérkezik az elhagyott falusi fogadóba egy vándor. A fogadósne meg a lánya észreveszik, hogy pénz van nála s éjszaka meggyilkolják őt, pénzét elrabolják. Másnap az áldozat írsaiból kiderül, hogy az ismeretlen nem más, mint a fogadósne húsz évvel ezelőtt világgá ment fia, aki éppen az anyjához iparkodott, hogy megtakarított pénzét ajándéku adja neki. Erre a fogadósne – gyermekgyilkos – s leánya – testvérgyilkos – eldobják a véres pénzt, kétségbeesésükben öngyilkosságot követnek el. A dráma olyan kerek és tömör, mint Oidipuszé vagy Elektráé. Most történt meg Szerbiában Bela Crkva község mellett. Egy napihírben olvastam. A mai drámaírók limonádé történetekkel szórakoztatnak bennünket s nem hajlandók tanulni az élettől. Igaz, az élet se tanul tőlük.”

Ez ugye egy újságból kimásolt hír, ami váratlanul értekezésre vált, esszévé, filozófiai szöveggé emelkedik, azt mondja, hogy ez egy dráma, és a legnagyobb drámai műveket említi, majd hozzáteszi, hogy az eset éppen itt történt nálunk. Kosztolányi ekkor már nemigen jár haza, harminchat körül írhatta, hiszen a könyv harminchétben jelent meg.

– Harminchatban, ennyire későn?

– Igen, nem is említi Bela Crkva – Fehér Templom – magyar nevét. Ki kell nyomozni, szeretném leellenőriztetni a helytörténészekkel, hogy tényleg ott történt-e az eset, hogy pontosan miről is van szó? Ugyanis, mint tudjuk, Camus legfontosabb drámáját, *A tévedést*, erről az esetről írta, azt hiszem, negyvenegyben. Ő Csehszlovákiába, Budějovicébe tette a helyszínt. Camus-nek nem voltak ismeretei erről a mi térségünkről. Tett egy utazást Ausztriában, Olaszországban és Csehszlovákiában, ahogy a naplójából, füzetéből, illetve esszéiből tudjuk. Följegyez egy szállodai párbeszédet Prágában, megírja a körutazást, hosszan időz a csehszlovákiai szállodai élményeinél. Bemegy az egyik szállóba, és kisül, hogy nem lesz elég pénze, akkor szállodát vált, átmegy egy másikba. Kelet-Közép-Európa meglehetősen idegen világ volt számára. Egy nyitott ajtón keresztül véletlenül megpillant egy halottat... Szóval megírja ezt a drámát erről az esetről, úgy, ahogy Kosztolányi tanácsolja. Az egyik fontos modern dráma tehát úgy keletkezett, mintha a szerzője valóban meghallgatta volna Kosztolányi tanácsát. (...)

– Ekkor, gimnazista korodban találkoztál először a szerb irodalommal is...

– Már említettem, hogy amikor Koncz István kezembe adta Sinkó és Krleža kötetét, egy csodálatos kapu nyílt meg számomra, minden bizonnyal az egyik legfontosabb: az úgynevezett jugoszláv vagy délszláv irodalmakra. Sinkó különös, bolygó figurája példamutató és enigmatikus is számomra – Apatin mellől, Prigrevicáról indult, Szabadkán keresztül, a pesti forradalmon át, Bécs, Párizs, Moszkva, majd a partizánok között látjuk az erdőben, aztán Zágráb s végül Újvidék, hogy a Szerb Athénben beindítsa a Magyar Tanszéket, hogy nemzedékem tanára, apai barátja legyen, mint intim problémáiról értekezzen Vicóról, Kierkegaardról, mint személyes ismerőseiről meséljen Adyról, Kassáról, Lukácsról, Lesznairól, Babelről, Brechtről, hogy szinte megosza velünk különös barátságát Krležával, hogy közelről láthassuk, érzékelhessük a horvát irodalomban játszott szerepét, hogy a mai napig tűnődhessünk a magyar, a horvát és a vajdasági irodalomban elfoglalt helyéről. (...) Gyönyörű dolog egy másik irodalmat ismerni belülről, majdhogynem anyanyelvi szinten, nyugodtan mondhatom, én nem idegen nyelven olvasom a jugoszláv irodalmakat, hanem saját nyelvemen, mert hát ugye ez a nyelv számomra nem csak az irodalom nyelve. Ismerem minden belső problémáját ezeknek az irodalmaknak, érzem minden árnyalatukat. Persze ez a viszony nem olyan egyszerű, s lényegében sosem is volt kölcsönös, de hát, mi közük hozzá, hogy szeretem őket, mi, úgy tűnhetett, valami önként vállalt kisebbségi pozícióból szerettük őket, jóllehet, éppen hogy felülről, egy magasabb nívóról, még akkor is, ha ennek ők talán sosem is voltak tudatában, de hát ez az ő bajuk, a mi nyereségünk nagyobb, még akkor is ha ez per pillanat egyáltalán nem látszik, sőt az ellenkezője látszik. Meg hát különben is egy balkáni világról van szó, amely nem csak egy egzotikus valami, hiszen már az első Krleža-szövegek – a *Horvát rapszódia* vagy az *Ezeregy*

halál – is valami expresszionista borzalmak voltak, Andrić karóba húzási jelenete is végtelennek tűnt. Gimnazista koromban azt kérdezte egyik barátom, hogy mondd már, te olyan irodalomkedvelő valaki vagy, neked nem tűnik perverznek az a jelenet, szóval valami olyasmiről beszéltek, ami lényegében sosem is ért véget errefele, ami ma is történik.

A következő író, aki nagyon hasonló hatással volt rám Radomir Konstantinović volt. Monumentális regényeket írt, bekettes nagymonológokat, sokszázoldalas könyveket, szerkezet nélküli végtelen regényfolyamokat. Volt egy regénye, amit gimnazista koromban vettem, itt van, ide készítettem, puha kötésű, a Gallimard-könyvek külsejét utánozza, de a belső papír persze még rossz minőségű. Ötvennégyben jelent meg, a beírás szerint én ötvennyolcban vásároltam. Add meg nekünk ma. Korábban más, a tengerhez kötődő címe volt, a tenger motívuma szerepel benne, eredetileg még terjedelmesebb, a szó szoros értelmében, tengernyi kézirat volt, aztán egy kicsit meghúzta, sajnálom, hogy meghúzta... A szereplők közé, illetve tudatukba, álmukba valahogy mindig bejön a tenger. A főhős arról álmodik, hogy homokból van a feje. Ez kötődik Csáth homok-problematikájához és az én Homokváramhoz is. Van például a kötetben egy különös metafora: a tengerpart homokján, egy szájában emberi csontváz karját tartó halcsontváz. A ritmusa olyan, mint a tengeré, jóllehet, a háborús Belgrádban játszódik. Ez egy korai könyv. Az én számomra akkor inkább ez a látszólag strukturálatlan nagyforma volt a vonzó, olykor úgy gondoltam, a főhős háborús pszichózisain már túl vagyunk, lényegében ez is történelem, mint Krleža és Andrić világa. Pedig egyáltalán nem. Van egy rész például, ahol épp a homokfej kapcsán arról beszél, megpróbálom gyorsan lefordítani, hogy senkinek sem tudja elmondani, milyen nehéz neki, amikor valami szépet érez, lát. Mindig a nap, a tenger. Nekem nincs jogom a szépre, mondja. Senkinek sincs joga, nekünk szerencsétlennek kell lenni, ez egy borzasztó idő, nekünk szenvednünk kell... (...)

A másik fontos korai könyv Bulatović *Jönnek az ördögök* című novelláskötete volt, ő később regényeivel vált ismertté, magyarrá is fordították. Danilo Kiš ellen fordult, élete vége felé furcsa szerepet játszott az örület beindításánál, ám hihetetlen tehetségként indult, azt a balkáni alvilágot mutatta fel, amit a fiatal festők is ábrázoltak, ami engem kezdetben vonzott hihetetlen sűrűségével, mélységeivel, ám amittől különben a horvát műkritikusok például már korán megijedtek, meg attól a síri világtól, ahogyan ők nevezték. (...)

Aztán a költészetéről kellene beszélnem természetesen. Vasko Popát ismeri a magyar közönség, noha nem ártana a vajdasági kritikusok (Bori, Bányai, Végel) róla (s a többi költőről) megjelent írásait is ismerni. Stevan Raickovićről viszont már kevésbé tudnak, noha a Forum kiadta verseit, Tiszáról szóló könyvét is.

Raicković a fűről írt, a füvek csöndjéről, és az egyik legfontosabb költő lenne számomra, ha most, az utolsó korszakában, a háború alatt nem kezdett volna el valami fals dolgokról írni – művét valamiféleképpen nem önnön anyagában, tónusában folytatta. Különös, épp a háború előtt napokban találkoztunk valahol Đevdeliján, Macedóniában, és elmondtam neki, hogy majd csak most válik fontossá költészetének csöndje, most lesznek gyógyhatásúvá fűszálai, a világ ökológiai katasztrófája, betegsége, zaja közepette. Erre föl írt egy verseskötetet valami figuráról, akinek az albánok állítólag sörösuveget nyomtak a fenekébe. Ez egy a mai napig bizonyítatlan eset, talán regényt kellene majd írni az egészből, annál is inkább, mivel Konstantinovićnak már van is egy regénye, amelynek *Traktátus a sörösuvegről* a címe... Számomra megdöbbentő, hogy a csönd nagy, finom költője ilyen banálisán végezte, hihetetlen, de pontosan úgy, mint ahogyan Koča Popović szürrealista aforizmája sugallta, boldogan ment a végbelekbe... Elnézést, csak jelezni akartam, hogy milyen nehéz ezekről a dolgokról sablonok nélkül beszélni, hiszen, hogy még egyszer visszatérjek brutális témánkhoz, a fent említett andrići karóba húzás is ide köthető, függetlenül attól, hogy az a sörös üveggel történt eset megtörtént-e avagy nem, illetve hogy ki kinek is dugta fel valójában...

Popa költészetéről nem beszélek tehát, noha érdekes, hogy az utóbbi időben hallgatnak

róla. Utolsó napjai egybeestek a háború kezdetével, megrázóak voltak. A nemzeti hullám ugyanis félretette, mondván, nem szerb származású, noha a legnagyobb szerb költők egyike, ő kezdett elsőként írni az ikonokról, mondhatni, a nagy nemzeti témákat is ő vezette be a modern szerb költészetbe, ő mutatta meg, hogy lehet írni róluk európai színvonalon, kontextusban is. Feleségével élt, teljes visszavonultságban, szinte senkivel nem találkozott, nagyon nehezen közlekedett, csak az egyik közeli kávéházba járt el, hogy találkozzon egy-két barátjával. Már senki sem vett róla tudomást, halódott Belgrád közepén, a nemzeti célok erőszakkal való realizálása került napirendre... Halála napján Ugrinov találkozott Popa feleségével, aki pánikszerűen konstataulta, hogy egész Belgrádban nem tud babérkoszorút találni, mert már a horvátok nem szállítanak babért az Adriáról... Ám, mindennek ellenére, végül mégis ugyanaz a nemzeti vonal temette el, hasonlóan, mint Danilo Kiš és még annyi haladó művészt, amelyik kiiktatta. Popa utolsó napjait megrázó könyvben regisztrálta barátja, a moholi származású Pavle Ugrinov. Az elmúlt időszak egyik legizgalmasabb könyvéről van szó, amelyről én még sokat fogok beszélni... (...)

Még gimnazista voltam, amikor Danilo Kiš közölni kezdett, nemzedéke lapjában, a *Vidici*-ben. Mohón vártam e folyóirat minden számát; informel lapnak neveztem, mivel nem geometrikus festők alakították ki az arculatát. Tehát ez a lap lebegett a szemem előtt, amikor a *Symposiont* kezdtem csinálni, és nem Kassák folyóirata, szigorú, tiszta tipográfia. Olyan volt a *Vidici*, mint egy titkos, alkímikusi közlöny, amely Leonardo, Dürer és Rembrandt ismeretlen vázlateit, misztikus írók jegyzeteit közölte volna; Belgrádról például, mint a világ közepéről beszéltek...

Különb is sok érdekes irodalmi lap jelent meg akkortájt: *Mlada kultura*, *Polja*, *Književne novine*, *Vidici*, mintha most Magyarországon négy-öt *ÉS* jelenne meg egyszerre, vagy még több is, ha minden fővárost figyelembe vennénk. A kultúra szempontjából hihetetlenül izgalmas világot eredményezett ez a policentrikusság, még akkor is, ha ezek a fővárosok hamarosan ideológiai boszorkánykonyhákka váltak, s a kultúra, a művészet, mint egy armatúra, nem tudta megőrizni vertikálisát, amely nyelvében maximálisan centripetális, ám szellemében centrifugális. (...) De a legkülönösebb talán az volt, hogy ezeket a lapokat, folyóiratokat, a belgrádi *Delót*, *Vidicit* és a szarajevói *Izrazt* például Zentán is meg lehetett vásárolni, ma Zentán és Szabadkán még az új könyvekhez is nehéz hozzájutni, nemhogy a lapokhoz, folyóiratokhoz.

Gyerekkori álmaim, egy mozdulatlan, a vasfüggöny tövében lévő alföldi városka szegény kisgyermekének álmai, kalandvágjai – amik Kosztolányival a végletekig finomultak, Rimbaud-val a végletekig fokozódtak – a modern irodalom, néhány öreg szürrealista irodalmár és Párizsból hazatért, rövid ideig Montenegróban, Cetinjen meghúzódo festő vezette áttörésével s az Adria által, a Szovjetunióval való szakítás pillanatában szinte valami konkrét közegbe kerültek. És én, különös mód, Sinkónak, Krležának, Kišnek, Benes Józsefnek köszönve, e dolgokon belül találtam magam. Rajztanárom, Benes, akkor érkezett Belgrádból, amely számomra akkor valóban a világ közepének tűnt. A figurális festészet, Sejka mellett legfontosabb egyéniségével, a Cetinjéből, Danilo Kišsel, Belgrádba érkező Dado Đurićtyal járt az akadémiára. Belgrádban festett képei semmiben sem különböztek Dado és Sejka korai, ötvenes években készült képeitől, pasztás, metafizikus babák, kristálypohár, órabelsők. (...) Brutális figuráció, kék párában derengő, véres hullákat ábrázoló óriás vásznak. Amikor először rápillantasz, gyönyörű érzés fog el, azt hiszed, Debussy *Elsülyedt katedrálisának* hangjai szüremlenek, amikor közelebb lépsz, látod, hogy valami vérengzés utáni csatatéren talátlad magad. (...) E festőcsoport képei mintha egyenesen az Atheneumban olvasott Ritoók Emma-tanulmány, a *Rút a művészetben* illusztrációi lettek volna. (...)

– Mi vonzott a rút kategóriájához? Egy tizenhat-tizenhét éves kamasz épp a rút kategóriáját találja meg? Ez az olvasmányaidból következik is, meg nem is. Miért éppen ez lel meg téged, és mért pont ezt találod meg?

– Ez is nagyon mélyről jöhetett, csak később igazolta vissza, bár ne igazolta volna

vissza, a valóság. Húsz-harminc évig úgy nézett ki, hogy ez a kategória csupán valami polgárpukkasztás, kitaláció. Másrészt e kategória, illetve motívum, a patkány például (ahogyan a nyúl, Dürer nyula patkánnyá tűnik át Veličković és tusvonalkái által) egy gesztus, harc volt a félnépies, kispolgárinak tűnő zsánerképekkel, ingmintává üresedő, szalonabsztrakcióval szemben. Most ezt nagyon egyszerűen látom, persze nem így volt, ez az igazság. A probléma az, hogy a rurális, balkáni primitivizmus, a balkáni sötétség megtalálta a módját, hogy kötődjön ennek a misztikus, rút világnak, e mondjuk így, bruegheli oldalához, igen, mintha erről az oldalról védtelennek bizonyult volna anarchizmus. Nincs kizárva, éppen anarchizmusát volt legkönnyebb átírányítani, kezdetben még bizonyos új, szociális figurációt sejtetett, hogy aztán egy-két képviselőjét kivéve, a legborzalmasabb nemzeti primitivizmussal azonosuljon.

Akkoriban a rút gesztust, áttörést jelentett, s valami újat, ellentétet az én mindig kifejezetten naiv világomon belül is. (...)

– *De továbbra is Zenta a „kályha”, ahonnan elindulunk...*

– Igen, vissza kellene térni a gimnáziumhoz, ugyanis Benes mellett még volt néhány figura, akik nélkül nem teljes a kép. Legjobb barátomat Papp Tibornak hívták, lám az előbb még ki is felejtettem a névsorból. Azért szeretnék mesélni róla, mert az ő élete maga volt az a kaland, amit annyiszor emlegetek. A kaland és az álom a művészetekről valami-féleképpen nálam azonos volt, megálmodtam egy irodalmat, egy művészetet, amelyikben a kaland által, a mássággal izgalmas birodalmat inkorporáltam magamnak. Kosztolányi, Sinkó, Danilo Kiš, festők, Stupica, Music, Bem. Úgy éreztem, létezhet egy ország, pontosabb, ha terrénomot mondok, amelynek van alföldje és van tengere is, furcsa egzotikus-misztikus irodalmi, művészeti vannak, furcsa, gyönyörű nagyvárosai, sok centruma, és te otthon vagy itt, és erről az élményedről, egzotikus utazásodról a szikes sivatagtól a karsztig, illetve az azúrig, magyarul számolsz be, a vajdasági magyar, illetve az erdélyi, a felvidéki, nyugati magyar, illetve az egyetemes magyar irodalom szerves, természetes részeként, ott állva löszbabáid között, aranyszöggel a fejedben a szikes Járáson vagy az Adria valamelyik kis szigetén, Vrniken például, amelyről kötetnyi versem, *A gyönggyel töltött browning* szól. És akkor a nőügyekről, Domonkos *Rátkájáról*, aki után nemrég ismét kutattam, indonéz származású, ljubljanei műzsámról, Doreenről még nem is beszélünk. Szóval Papp Tibor barátomat a színház érdekelte, és muzsikált, klarinétozott is. Ljubljanában járt rendezői szakra. A legnagyobbakkal, Dušan Jovanovićék nemzedékével, Jovanović, ennek a térségnek az egyik legnagyobb rendezője, úgy emlékezik rá, mint nemzedéke legtehetségesebbjére. De aztán a kaland és az alkohol elvitte, félresiklott, nem tudta végigcsinálni, eggyé olvasztani a dolgokat, eladósodott, ezeregy nőügybe bonyolódott. Én Ljubljanában többször meglátogattam, ültem az akadémia öltözőjében, vártam hogy a szép, izzóarcú lányok koszorújában kijöjjön a vívógyakorlatról például. Az egész Doreen-élmény hozzá kötődik. Ő ismertetett meg Doreennal, ugyanis barátai el akarták lopni a családi örökség részét képező egyik festményt, nevezetesen egy kis Braque-vásznat, melynek felbecsülésére engem kértek volt fel, s a terepen, Doreen lakásán való munka közben én beleszerettem a tulajdonosnőbe, belerontottam az akcióba, bizniszbe, így született a vajdasági magyar költészet egyik furcsa motívuma, alakja, ami nagy hatással volt Domonkos barátomra, ugyanis ő úgy élte meg a dolgot, hogy mi már kint evezünk a szabad vizeken... Persze a gimnáziumban még voltak más kalandor, félrabló barátaim, akik az ifjú bűnözők részére átrendezett Goli Otokot is megjárták.

Benest és Tibort (ahogy Konczot és Dobót is persze) hamarosan megismertettem Domonkos István barátommal is. Sokat mozogtunk Zágráb, Ljubljana, Rovinj és Koper vonalán, ugyanis Domonkos a tengeren muzsikált, főleg Rovinjban, de másutt is. Papp Tibornak volt egy testvére, Papp Miklós, kitűnően rajzolt, az egyik első technikai szerkesztője volt a *Symposition*nak, részt vett a folyóirat képzőművészeti profiljának kiala-

kításában. Tibor abban az időszakban film- és színikritikákat írt a még mellékletként megjelenő *Symposion*ba, 1961 és '64 között. (...)

Tibor később eladósodott, bonyodalmakba került, ismert alakja lett a fiumei alvilágának (halála előtt is például, Németországban, komoly összeget, előleget vett fel egy gyáros feleségének a meggyilkolásáért, jöllehet esze ágában sem jár senkit sem meggyilkolni, saját szíve durrant szét végül is), át akart szökni Ausztriába. Szökés közben, egy az Isztriai-félsziget legcsücskén lévő nevelőintézetben, ahová szinte véletlenül tévedt be, éjnek idején (a Karsztról összegyűjtött, elvadult gyerekeket próbálták nevelni, civilizálni), megismerkedett egy nővel, egymásba szerettek, Tibor nagyon szép férfi volt, és ott maradt a félsziget csücskén, a tenger mellett, a határsávban, hogy kipróbálja pedagógiai elképzeléseit, egyfajta drámapedagógia volt az már ott a csodálatos fővenyen. A gyerekek, mondanom sem kell, imádták, az intézet egyik vezető nevelője lett. Később feleségül is vette azt a szlovén nőt, és idilli kispolgári világot alakítottak ki Koperben. (...)

Akkoriban nem ivott, mondta a feleségének, hogy most, mivel vendégek vannak, leugrunk egy liter borért. Lementem vele, és még be sem léptünk a kocsmába, a pultsarkon ott várta egy deci angolkeserű, amit jellegzetes, stroheimi gesztussal hajtott lel. Tehát ivott ő tovább, csak a feleségének játszotta el, lévén nagy színész, a komoly kispolgárt. Amikor ráunt erre az életformára, odaadta a jegygyűrűt a feleségének, mondván, hogy csináltassa meg a fogait, és ő átment a határon Olaszországba. Itt egy ideig az aranycsempészeknek közvetített, aztán tovább csöpögött Franciaországba, Párizsba. Itt a fiatal külföldi munkások szállodájának volt a portása, amikor először találkoztunk. Föltűnt, hogy mindennap más ruhát viselt. Az egyik nap spanyol öltönyben, nagy kalappal, másnap osztrák pelerinben jelent meg, és én csodálkoztam, hogy milyen jól megy a dolga. „Nem”, mondta, „egy szállodában vagyok portás, a munkások dolgoznak, és amikor elmennek, én mindig más ruháját szellőztetem ki, nehogy beleessen a moly.” Tehát a színészhajlama továbbra is megmaradt. Elég sok baja származott barátom feltűnéséből a Magyar Műhelyes Papp Tibor költőnek is. Egyik első párizsi utam alkalmával épp a *Magyar Műhely* szerkesztőségében aludtam, ami az arab negyedben volt, a Porte des Lillasnál valahol. Vasrudakat kellett fölrakni éjszakára az ablakra, és Papp Tibor barátom is odaköltözött hozzám. Pénzemet már megérkezésem éjszakáján elvertük, mondta, nyugodtan költsök el, ne idegeskedjek, épp most kell kapnia valami nagyobb összeget, van ugyanis a tengerparton egy idős nője. A pénze persze nem akart megérkezni. Akkor leutazott a nőhöz a tengerpartra, autóstoppal, bement a házba, a nő ott feküdt egy alakkal az ágyban, egy hajóskapitánnyal. Már az előszobában látta, mi a helyzet, ugyanis ott lógott a hajóskapitány sapkája és a nadrágja a fogason. Akárhá legújabb darabjában, filmjében, végtelen nyugalommal lépett be a hálószobába. Előbb úgy tett, mint-ha fizikai leszámolásra akarná vinni a dolgot, mármint hogy majd megvívna a nőért, de mesélte, már belépése pillanatában regisztrálta a kitűnő márkájú kubai rumot a kapitány fejénél, ha netán pisztolyt ránt elő, hazudta, azzal ütöttem volna szét a fejét, jöllehet, máris kiszáradt a torka, dolgozni kezdtek a gyomormirigyei. Összebarátkoztak, megitták a rumot, pezsgőt bontottak, megegyeztek abban, hogy neki le kell lépnie, tehát a kapitány győzött, azzal, hogy meghívta egy barátomat hajójára, meg egy körutazásra... Nem volt más hátra, mesélte, mint hogy elbúcsúzzam a nőtől és a hajóskapitánytól, el, üres kézzel, ám az előszobában, még mindig abban a darabban, abban a filmben mozogva, szépen leakasztottam a fogasról a kapitány nadrágját, átdobtam a karomon, és az első kocsmában eladtam, el egy-két apróságot is a zsebéből, azon jöttem vissza Párizsba. Ilyen alak volt, hasonló kalandok közepette éltünk Ljubljana és Rovinj között is, Domonkossal, Véggel.

Aztán Fehér Kálmánnal laktam, aki kitűnő verseket írt. Csókáról, a Tisza másik oldaláról jött, ahol Bori Imre volt a magyartanára. Borit oda száműzték fiatal tanárként, ahogy én Kanizsáról, Koncztól, úgy hozta ő is a kéziratokat és az üzeneteket Szelinek, aki egy ideig a magyartanárunk és igazgatónk volt. Aztán magunk mellé vettük a moholi Kolarik Vilmos – Fintát, aki később hármunk-négyünk (Domonkos, Végel, Papp) titkára, csicskása, aranyos, felejtethetetlen barátja lett Újvidéken.

Említettem, voltak még barátaim, akik éjszaka rablással foglalkoztak. Amikor elmen-

tem hozzájuk, feltűnt nekem, hogy nagyon jó törülközőik vannak, s az ágy alja tele van narancssal. Egész nap együtt voltunk kávéházakban, udvarolgattunk, beszélgettünk, sportoltunk, hülyéskedtünk, és hazamentünk lefeküdni. Néhányan viszont a barátaim közül még csak akkor indultak akcióba, biciklire ültek, és kiraboltak egy templomot vagy egy raktárt. Fegyverük is volt. Szóval életveszélyes kalandokba bocsátkoztak. (...)

– *A kamaszéletemben, Zentán kerested ezeket a regényes figurákat? Vagy egyszerűen rád ragadtak?*

– Nem, ez a legközvetlenebb baráti köröm volt. Valójában nem is lenne szabad így ki beszélni, így megírni őket. Nem lenne szabad, ha írásaim által nem volna egy másik, titkos célom is, mármint hogy észrevétlen felmagasztaljam őket, megváltsam lelküket. (...)

– *Abban, hogy ezek a meghatározó élmények értek és egyáltalán elértek egy kisvárosban, nagyon erős lehetett a mestered, Koncz István szerepe. Miben állt ez a szerep, mitől vált Koncz István, aki – ez nem értékítélet, hanem tény – nálad jóval kevésbé ismert az egyetemes magyar irodalomban, ilyen központi, karizmatikus figurájává a vajdasági irodalomnak, a ti nemzedéketeknek?*

– Erről sokat lehetne beszélni. Valójában, Kosztolányi, a vidék misztikuma kapcsán már érintettem is. Koncz szellemi mester volt, ám egyben a vidék egy különös, monumentális nagy figurája is, valamiféleképpen, noha egymást ellentétezően lényegében, mégis Dobóval párban. Én próbáltam leróni az adósságomat, elvégezni feladatomat, szenteltünk neki ugyanis egy *Ex Sympto*-számot, ahogy Kišnek és Domonkosnak is, jöllerhet nekem éppen nincs szövegem a számban.

– *Miért nincs? Ez feltűnt.*

– Eléggé megrázott a halála, nekem kellett beszélnem a temetésén, és ez megviselt, ahogy az utolsó napjai is. Akkor még képtelen voltam értekező vagy emlékező szöveget írni róla. Másrészt pedig azt hittem, hogy a hagyatékából előkerülnek majd a töredékek, és ahhoz tudok majd kötődni, de valamiért nem kerültek még elő. Félreértés keletkezett köztem és a kéziratok gondozója között, és taccsra kerültem. Már előbb írtam róla egy *Képek Koncz Istvánról* című művet a *Híd*-ba, és amikor megjelent Koncz *Ellenmáglya* című kötete, akkor az újvidéki Petőfi Sándor Telepi Művelődési Egyesület könyvtárában fel is olvastam a jelenlétében. Testes, Orson Welles-szerű figura volt, ügyvéd, aki a költészetet és az irodalmat intellektuális szinten megvetette. Ahogy Dobó Tihamér a festészetet, a művészkedést vetette meg. Mindennap bement dolgozni az irodájába, tárgyalni az ügyfelekkel, utána ment haza az édesanyjához ebédelni. Délután megint lépkedett vissza az irodájába, és megint jöttek az emberek. Beszéltem róla, sőt verset is írtam, ahogy rakja a kis lábait egymás mellé, ahogy megy a nagytemplom mellett az irodába. Erről írtam Domonkos Istvánnak New Yorkból Uppsalába egy verses levelet. Nekünk ez volt a ritmusunk, ez volt a fontos, ahogyan Pista megy a házából az irodájába, ezek a léptek, s nem az újvidéki Komitét ügyei. Főolvastam ezt a tíz-húsz képet róla, amikor gyerekkorában főministráns volt, majd ifjúsági vezető, belgrádi egyetemista, bíró, ügyvéd. Ott ült mellettem, szuszogott erősen, mint egy fújtató, nagyon intenzíven éreztem a jelenlétét. Mikor befejeztem, egy kicsit hosszúra is méreteztem, mert nekem ez nagyon fontos volt, akkor megölelt, nagyon verejtekezett, átáztunk az ölelésben mind a ketten, és azt mondta, hogy ő nem érdemel meg ekkora szeretetet. Majd hallgatott egy kicsit, hogy aztán megkérdezze, az ivászatokról nem írtál?! Sok mindenről nem mertem írni, válaszoltam. Csak annyit mondtam neki, hogy így is túl indiszkrétnak érzem, amit leírtam, hogy már így is túl közelre sikeredett a portré, amit próbáltam rajzolni róla. Dobó Tihamér barátom mindenkiről készített portrét, rólam is, de Pistáról nem tudott, noha szomszédok voltak, egy utcában laktak egész életükben. Pista mindig a konyhában ült, mert nagy gourmand volt, az anyjával főztek, az ablakon nézelődött kifelé, evett és nézelődött kifelé, látta, hogy ott lohol Tihamér, mert állandóan loholt valami után, körbe-körbe a városban, szóval naponta így elloholt a konyhaablakjuk előtt vagy négy-öttször, nem egyszer nyers képpel a kezében. Tihamér sokszor le akarta festeni Pistát, de képtelen volt.

Nem tudott megbirkózni a koponyájával, azzal a szenvedélyes rációval, bölcsességgel, ami Pistából sugárzott. Valami gátolta. Szinte naponta értekeztek a művészetről vagy bizonyos problémákról. Éjszaka néha összefutottak kávéházakban vagy valami gyanús helyen. Akkor Tihamér úgy érezte, hogy Pista is egyenlő vele. De én nem mertem ezekről a dolgokról írni. Elhatároztam, hogy majd folytatom azokat a képeket, amelyeket nem mertem megírni. Tihamér Pistán kívül csupán egy hölgyet, kedves barátnőnkét, Szentendre történetét, Bikar Fedórát nem tudta lefesteni. Hát igen, Koncz tanított meg inni, ő nagyon intenzíven ivott, dohányzott. Egy cipősdobozban első osztályú hercegovinai dohány volt mindig mellette, csavart, közben kis hüvelykujjával kipöccintette a finánc lábait. Óriás kávékat ivott, tengernyi teákat. Szóval elkezdtem róla írni, és amikor meghalt, elhatároztam, hogy megírom a többi képeket is. (...)

– Megmutatta neked a verseit kezdettől fogva?

– Igen, legtöbbször már kéziratból felolvasta. Engem ezekben a versekben nem a vers technikája és a nyelve, tulajdonképpen nem is annyira a költészetéből sugárzó mérték és magatartás, hanem az életformájára utaló dolgok fogtak meg. A *Félek* című verse a legfontosabb számomra, és nem is annyira a nyilvánvaló dolgokra akarok kitérni, mert azt elmondja a szöveg, hanem egy kis motívumra például, de majd a végén egy fontosabbra is. Például az anyjához való viszonya. Egész életében ketten éltek otthon, és éppen ezt akartam megírni az új képekben. Egy családi ágyban aludtak ketten, kislányosú néni volt, az egész életét a fia jelentette, és amikor az anyja meghalt, akkor Pista a családi ágy másik felét úgy hagyta, ahogy volt, ő a másik felében aludt. Mint egy Bunuel-filmben. Ez megrázó volt. Később, amikor már kezdett betegeskedni, nem aludt azon az ágyon, mert fűtési problémák, nehéz idők következtek.

A redőnyök állandóan le voltak engedve a szobában, egy díványon aludt, ahonnan könnyebben le tudott jönni, mert a családi ágy deszkájának a széle magas volt. Szépen megágyazott a családi ágyban, és minden úgy maradt, mint amikor az anyja még ott volt, az anyja ruhái és a dolgai, a kis retikülje, minden ott maradt eredeti helyén. Amikor újra elmentem hozzá, láttam, hogy Koncz berendezkedett a díványon, és amikor egyszer beléptem a szobába, megdöbbenve láttam, hogy a szoba közepén van az anyja retikülje. Olcsó, műbőr, kis utazótáska-forma retikül. Nézttem, hogy mi ez, de Pista először nem is vette észre zavaromat, nyilván megszokta, hogy egy ideje már ott van a retikül a földön. Aztán látta, hogy furcsállom a dolgot, és elmagyarázta, hogy gyakran olyan gyöngye a gáz, hogy kialszik, és akkor neki mindig föl kellene kelni, s odamenni megnézni, hogy mi történt; így most talált egy kis tükröt, apja katonatükrét, amit beleállított a retikülbe, olyan szögbe, hogy a tükrőben lássa a gázláng mikor alszik ki. A *Félek* című versből kiolvasható az anyjához való különös viszonya, hogy például ketten iszogattak, maguk csinálták a sörüket malátából, és nagy, zománcos bögréből iszogatták. Aztán a vers végén: „bár sohase kelljen megölnöm embert” – ő folyamatosan érezte azt a valamit, ami a mi világunkban kísértett, verseiben is állandóan jelezte ezt. A következő kötet, az *Ellenmáglya* ezzel a sorral végződik: „háború lesz”. A könyvet még 1987-ben dedikálta: *TO-nak, legköltőbb költő barátomnak*. Ezt a költőiséget dicséretképpen mondta, jöllehet, ő éppen hogy nem költői költő akart lenni. Ez a kötet még pár évvel a háború előtt íródott, a vers pedig még előbb. Így fejeződik be ez az ismert, *Tisza partján* című vers: *háború lesz*. Kérdeztem tőle, hogy honnan ez a sor, azt mondta, hogy egyszer Dobó Tihamér a pszichiátrián volt Törökkanizsán, és a barátai, Domonkos, Maurits, Baráth eljöttek meglátogatni. Visszafelé megkeresték, leültek a Csodafürdő vendéglőjében, és ott beszélgettek, ittak. Szerették Pistát, imádták. Mindenről beszéltek, humorizáltak, vicceltek, ám egyszer csak Domonkos barátom hirtelen Koncz felé fordult, és fehér arccal megkérdezte: Pista, lesz háború? Mire, mesélte Pista, gondolkodás nélkül, azt válaszoltam, hogy: lesz. Domonkos visszazökkenve régi állapotába, azt mondta, hogy csak ezt akarta tudni. Domonkos nagyon félt a háborútól már korábban is. Én folyton kinevettem. Sokat éltek Svédországban, svéd a felesége. A svéd újságok már előbb megírták, hogy ha Tito meghal, akkor itt háború lesz. Ha repülő szállt el Újvidék felett, ők már akkor behúzták a nyakukat, már akkor attól féltek, elkezdődik... (...)

Visszatérve a háború-sorhoz, Domonkos *Kormányeltörésben* című verse is arról beszél, hogy úgyis meghalunk mindnyájan téves csatátéren, és hát a mindenkori elnökök, vezérek ellen íródott.

Nemrég került kezembe a *Symposion*nak egy száma, az a bizonyos diszkriminált szám, amely elindította azt a tragikus eseménysort Sziveri Jánossal kapcsolatban. Nagy József Buto-színházról írt tanulmánya miatt vettem elő, és meglepődve láttam, hogy ez az a szám, amelyben az én diszkriminált versem is szerepel. Olvasgattam a számot, beleolvastam egy Bosnyák Istvánnal készített interjúba, amelyet, ez nyolcvankettőben volt, tehát Pista verse előtt, Vékás János készített. Bosnyák is azt mondja, hogy háború lesz. (...)

A passzivitásról beszél Vékás az említett interjúban, mire azt mondja Bosnyák, hogy a kortársak „odabent”, amúgy inkognitóban, tömegesen dideregnek. Viszont, ha az ember a sajtót olvassa, vagy más kommunikációs eszközökkel próbál kapcsolatot tartani korával és nemével, akkor azt tapasztalja, hogy valami hallgatás uralja ezeket a hírközlő eszközöket. Nem merünk még tömegesen és nyilvánosan megbotránkozni afölött, ami a zsigereinkben már adva van, az újabb világháború fölött.

Ha megnézed, akkor szinte összefüggő láncolata van ezeknek kijelentéseknek. Látod, Bosnyák világháborúról beszél, ő már az elkövetkező fordulót is tudja, hiszen ma már sokan gondolják úgy, hogy az újabb történések, úgynevezett átrendeződések már egy újfajta világháború részei. Bosnyák mindenesetre a maga módján pontosan látja, háború lesz, és hát ez a mondat is éppen arról szól, hogy merünk beszélni, mert hát, látod, beszél róla, pontosan megmondja, hogy miről van szó. Erről publicisztikai sorozatot írni megint más dolog, melleleg Bosnyák írt is egyet, ami még a mai napig nem jelent meg. De nem Bosnyákot akarom itt elemezni vagy védeni, nem is szorul rá, hanem csupán azt, hogy a nevezetes Koncz-mondat valójában egy sor része. Utaltam a Domonkos-vers refrénjére: „én nem lenni magyar, úgy is meghalunk”, Bosnyák interjújára, vagy még más mozzanatokat is ki kellene emelnünk, többek közt a *Wilhelm-dalok* versét is (*három napja tekercesel a sógor*), amelyben a falubolond főhős valamelyik rokona fabrikál egy detektoros rádiót, és ez a falubolond figyel a bonyolult műveletet, hiszi is, meg nem is, hogy valaha is megszólal az a valami. Ezt a verset melleleg Párizsban írtam, gyönyörű, fényes teraszokon, egy Veličković műtermében tett látogatásom után; versírás közben eszembe jutott Pechán József egyik a festménye, amely korrespondált Veličković Bacon-fogantatású, borzalmakat mutató nagy újfigurális, illetve dokumentumokat felhasználó festményeivel.

– Ő is *Dado tanítványa*.

– Igen, kicsit fiatalabb, mint Dado, és eredetileg – mint a belgrádi újfiguráció több kiemelkedő képviselője – építész, és hidegebben rajzolja ezeket a borzalmas dolgokat, jelene-teket. Ott, akkor, azokon a fényes, éjszakai párizsi teraszokon, ahogy Babits mondaná, teraszokról teraszokra vonulva, egyszer csak érezni kezdtem, hogy nemsokára valóban meg fog szólalni a rádió. És borzongva, kiszolgáltatva vártam, mit fog mondani. Mi lesz az első szó, az első hír, talán azt fogja mondani, hogy jó reggelt vagy hogy eső lesz, vagy hogy otthon, Ó-Kanizsán, illetve Újvidéken havazik, hogy Pesten süt a nap, vagy éppen piaci jelentésekkel fogja kezdeni, hogy mennyibe kerül a burgonya, a paradicsom, vagy hogy elvesztett egy behasadt fülű vizsla... És még sok minden más megfordult a fejemben. Például, hogy egy korabeli párizsi hírral kezd, hiszen ott ültem Párizs szívében. De a kezem azt írta füzetembe, amit ott vásároltam a Latin negyedben, hogy: háború, háború, háború! És ez számomra titok marad, ahogy Koncznak is az maradt az a sor, hogy: háború lesz. Mesélte, hogy amikor az említett kávéházi jelenet után hazament és lefeküdt, leszakította az éjjelszékerenyen lévő újság szélét, ráírta, hogy háború lesz, és bedobta a fiókba. Aztán elmúlt talán egy év is, amikor feljegyzései között kupáskodva megtalálta a cetlit, és csak akkor kezdte vesszé növeszteni, mármint magának is megmagyarázni a dolgot.

SZENTPÉTERVÁR KULTÚRTÖRTÉNETE AZ ALAPÍTÁSTÓL NAPJAINKIG

(részlet)*

Puskin 1833. október 31-én Bolgynóban készült el *A bronzlovas* című elbeszélő költeményének letisztázott kéziratával. Onnan tudjuk ezt, hogy az utolsó oldalra feljegyezte: „reggel öt óra öt perc” (vagyis, szokásos napirendjét felborítva, a költő egész éjszaka dolgozott).

Puskin rendkívül ritkán dokumentálta ennyire pontosan a munkáit. Úgy látszik, még ő is, aki pontosan tisztában volt tehetségének nagyságával, felfogta, hogy az októberi huszonhat nap alatt valami különlegeset, valami rendkívülit alkotott. (Nem véletlen, hogy Pétervárra visszatérve ötezer rubelt kért a kiadótól a poémájáért, amely akkoriban hallatlanul nagy összegnek számított.) A költőt nem csapta be intuíciója: *A bronzlovas* mind a mai napig a legnagyobb orosz nyelven írt poéma. S ugyanakkor Pétervár irodalmi mítoszának egyszerre jelenti a kezdetét és a legragyogóbb csúcását.

A bronzlovas, melynek a szerző a „Pétervári elbeszélés” alcímet adta, az 1824-es árvizet írja le, a számos árvizek egyikét, melyek gonosz makacssággal zúdultak Pétervárra egész történelme során. De a poéma Nagy Péternek és az általa alapított városnak, az „éjféli országok ékének” tisztelgő ünnepélyes, fenséges ódával kezdődik.¹ Aztán Puskin figyelmeztet: „De csak szomorút mondhatok” (bár annak idején meglehetősen viccesen fogadta az 1824-es árvizet, Lev öccsének írott levelében odavetve: „Voilà une belle occasion à vos dames de faire bidet”²).

Nagy Pétertől és a XVIII. század elejéről Puskin poémájának cselekménye a költő korának Pétervárába ugrik át, ahol Jevgenyij, a szegény hivatalnok a boldogságról álmodozik szerelme, Parasa oldalán. (Élesen változik tehát a hős, a nézet, a nézőpont és a hangulat.) Vihar támad, majd borzalmas árvíz önti el a várost. Jevgenyij, akit a Szenátus téren ér az áradat, egy márványoroszlánra mászik fel, hogy mentse az életét. Előtte I. Péternek az „üstként fortyogó” Néva fölé magasodó szobra áll, „bronzlován a bálvány”, aki ilyen veszedelmes helyen alapított várost.

A hatalmas hullámok, melyek Pétert, a „sors hatalmas urát” nem érik el, azzal fenyegetnek, hogy elsodorják Jevgenyijt, de ő nem maga, hanem Parasa miatt aggódik. A vihar elcsendesül, és Jevgenyij siet Parasa konyhájához. De a kis ház nincs a helyén! Elsodorták a hullámok, és Parasa is eltűnt. Jevgenyij, akinek számára elviselhetetlen a gondolat, hogy szerelme meghalt, megtévelyedik, s egyike lesz a hajléktalan, alamizsnán tengődő pétervári csavargóknak.

Tipikus cselekmény, melyhez hasonló sok romantikus műben találhatunk. Ha Puskin ezzel pontot tett volna a költemény végére, akkor *A bronzlovas*, bármilyen telt hangzású, gazdag, egyszerre érzelemgazdag és precíz, tökéletesre csiszolt költői nyelven szól,

* Szolomon Volkov (1944), az „orosz Eckermann”, 1967-ben végezte el a leningrádi Rimszkij-Korszakov Konzervatórium zenetörténész szakát. 1976-ban az Egyesült Államokba emigrált, New Yorkban él. Dmitrij Sosztakovicsról, Pjotr Csajkovszkijról, Joszif Brodskijról írott könyveivel világhírnevet, elismerést szerzett magának. (Szolomon Volkov: *Isztorija kulturny Szankt-Peterburga sz osznovanyija do nasih dnyej* [Nyezaviszimaja Gazeta, Moszkva, 2001.])

¹ *A bronzlovas*ból vett részleteket Kormos István fordításában közöljük.

² „Lám, egy remek alkalom az önök hölgyei számára, hogy lemossák magukat.” (francia)

nem emelkedett volna olyan politikai és filozófiai magasságba, melynek köszönhetően Pétervár lényegének és örök rejtélyének legtökéletesebb kifejezésévé vált.

Nem, a „pétervári elbeszélés” csúcspontja még hátravan. Puskin ismét a Szenátus térre viszi hőst. Itt Jevgenyij megint beleütközik a bálványba, mely „szoborkezét kinyújtva ül” – „ki gyors akarattal vágott a sors szavába, hogy várost emeljen”.³ Tehát ő az, aki bűnös Parasa halálában! És Jevgenyij, aki megértett valamit, megfenyegeti a „csodatévő építőt”.

De nem tart sokáig az erőtlen örült lázadása az önkényuralkodó diadalmas szobra ellen. Jevgenyij futásnak ered: úgy tűnik számára, hogy a bronzlovas, lelépve talapzatáról, üldözőbe veszi. Bárhová fordul be rémületében, a szobor mindig a nyomában van, s a halovány pétervári holdfényben egész éjen át tart a borzalmas hajsza.

Attól kezdve Jevgenyij, valahányszor félszegen átmegy a Szenátus téren, szemét sem meri emelni a diadalmas, kegyetlen bronzlovasra. „Odakap szívéhez, dörzsöli-szorítja.” A cári Péterváron tilos lázadni az uralkodó ellen, ez szentséggyalázás. A végleg megtipott Jevgenyij immár semmi értelmét nem látja életének. Kóborlásai során megtalálja Parasa üres, összedőlt kunyhóját, melyet az árvíz egy kis szigetre sodort – és meghal a küszöbén.

Ennek a viszonylag kis terjedelmű (481 zengő sorból álló) poémának a tömör ismertetése azt a benyomást keltheti, hogy Puskin teljesen és kétséget kizáróan szegény Jevgenyij pártján áll (aki a „kis emberek” hosszú sorának mintájává vált az orosz irodalomban). De akkor nem létezne *A bronzlovas* rejtélye, amellyel több mint százötven éve küszködnek a világ szlavistái, és amely irodalmi, filozófiai, történelmi és szociológiai irányultságú kutatások és értelmezések százainak lett a témája.

A rejtély abban áll, hogy bár az olvasó első érzése a szerencsétlen, egyszerű pétervári lakos iránti erős, már-már könnyes szájalom, a poéma hatása korántsem merül ki ebben. Mind újabb érzések és benyomások zúdulnak az olvasóra, mint hullámok a partra. Nemcsak *A bronzlovas* cselekménye sodorja ezeket, hanem a nyelve is, a szavak és szimbólumok láncolata, a mű felépítése. Az olvasó fokozatosan megérti, hogy Puskin álláspontja sokkal bonyolultabb. A bronzlovas nemcsak Nagy Pétert és az általa létrehozott várost jelképezi a poémában, hanem az államot is. Még tágabban – bármilyen hatalmat. És még ennél is tágabban – az Alkotó Akaratot és Erőt. Ezek hajtják előre a társadalmat, és a társadalomnak összességében kétségtelenül szüksége van rájuk. De a társadalomnak ezek a szükségletei korántsem mindig esnek egybe egyes tagjainak, a számtalan kis Jevgenyijnek és Parasának a törekvéseivel.

A tragikus konfliktus itt elkerülhetetlen, és vajon kinek van igaza, és ki a bűnös – a szerencsétlen Jevgenyij, vagy a város és a benne megtestesülő genius loci? Mi a fontosabb – az egyén boldogsága vagy az állam diadala? Puskin azért zseniális, mert nem ad egyenes választ ezekre a kérdésekre. *A bronzlovas* szövege, teret nyitva a szögesen ellentétes értelmezéseknek, a poéma minden újabb olvasóját arra készteti, hogy állást foglaljon a benne rejlő morális dilemma kérdésében.

A poéma bevezetőjének első sorai, amelyek I. Pétert írják le abban a pillanatban, amikor úgy dönt, hogy megalapítja Pétervárt, talán a legnépszerűbb sorok az egész orosz költészetben. Évről évre orosz iskolások milliói tanulják meg kívülről: „Ott állt a hullámverte part szélében ő, nagyot akart, messzi jövőt.”

Ez természetesen mitológéma. De majdnem minden, ami Pétervár alapításával kapcsolatos, a legenda vonásait öltötte magára. Egy legenda szerint 1703. május 16-án „a Balti-tengerhez való kijárási kényelmessége” folytán kiválasztott, a Néva folyó torkolatában fekvő szige-

³ Kormos István fordításából kimaradt a nagyon lényeges „pod morjem” (tenger alatt) kifejezés; itt Galgóczy Árpád újabb fordítása pontosabb (melynek egyébként a címe is más: *A rézlovas*): „S ki megsejdvé végzetét a tengernél várost teremtett”; igaz, Kormos fordításában viszont a „gyors akarattal vágott a sors szavába” megoldás tűnik pontosabbnak (az oroszban: „csej volej rokovoj”). (*A ford.*)

ten (melyet a finnek Nyúl-szigetnek neveztek) Péter, kikapva egyik katonája kezéből a fejszét, kivágott két fűkockát, keresztformába helyezte őket, és kijelentette: „Itt város legyen!”

Aztán, elhajítva a fejszét, a cár egy lapátot kapott fel – és serény munka vette kezdetét. Így kezdték el építeni azt a hattornyos erődöt, amely a holland Sankt Piter Bourkh nevet kapta Pétertől, de az elterjedt tévhitel szemben a cár nem saját magáról nevezte el, hanem égi pártfogójáról, Szent Péter apostolról. (Az erőd alapjába Péter beásott egy aranyládikát annak a Szent Andrej Pervozvannij apostolnak a földi maradványaival, aki elsőként hozta el a kereszténységet Oroszországba.)

Egy másik legendás kép, amely a Péter halála után nem sokkal megjelent, *Sz.-Pétervár cári városának fogantatásáról és építéséről* című anonim kéziratban örökített meg: egy sas, amely elrepült az erőd alapkövetételekor Péter feje fölött – pontosan úgy, hangsúlyozta a szerző, ahogy ez Konstantinápoly alapításakor történt az első keresztény uralkodóval, Nagy Konsztantinoszal.

A mai történészek ezekhez a legendákhoz skeptikusan viszonyulnak, és joggal mutatnak rá nyilvánvaló propagandisztikus irányultságukra. I. Péter arra készült, hogy birodalommal kiáltssa ki Oroszországot (amit meg is tett 1721-ben, az első pravoszláv uralkodó címével együtt felvéve a „Nagy” titulust is). A birodalmi szimbólumok és párhuzamok, különösen az orosz történelemben hagyományos párhuzam az „Új Rómával” – Konstantinápolyval, nagyon fontosak voltak számára.

Valójában maga Péter a város alapításának napján nem is volt a Nyúl-szigeten! A hétszázötven méter hosszú és háromszázhatvan méter széles kis földdarabon végzett első munkálatokat Péter egyik legközelebbi bajtársa és Pétervár majdani kormányzója, Alekszandr Mensikov vezette. A korábban idézett Puskin-sorokat illetően is felmerülnek ma már a tényekkel kapcsolatos kifogások: mint kiderült, nem volt azért annyira „puszta” az a hely. Nem messze terült el a Nien nevű svéd város, a szemközti parton pedig jelentős lakosságú halászfalu feküdt.

Egyvalami biztos: maga a Nyúl-sziget valóban lakatlan, mocsaras hely volt, amelyen bizonyára soha senkinek eszébe sem jutott volna egy majdani birodalmi főváros alapjait lerakni – ha nem lett volna egyetlen ember, Péter cár akarata.

Mi mozgatta vajon? Mi készíthette ilyen különös választásra, melyet később aztán számtalan ember illetett súlyos kritikával? (Akik igen meggyőzően érveltek amellett, hogy földrajzi, éghajlati, stratégiai, kereskedelmi és, végül, nemzeti okokból a Néva torkolata nem volt megfelelő hely, nem hogy Oroszország fővárosa, hanem még csak egy jelentősebb nagyváros számára sem.)

A válasz alighanem részint Péter cár lelki alkataiban rejlik, részint pedig Oroszország XVIII. század végi objektív politikai és gazdasági helyzetében.

Péter 1672-ben született a Romanov családhoz tartozó Alekszej cár tizennegyedik gyermekeként, és gyengeelméjű bátyja, Ivan halála után, 1696-ban lett egyeduralkodó (ténylegesen azonban már 1689-ben megkapta a hatalmat), s hatalmas, elmaradott, középkori országot örökölt. Ez az ország *gyökeres* átalakításra szorult, következésképpen a Nyugattal folytatott kapcsolatok és kereskedelem maximális kibővítésére. Oroszország készen állt egy reformátor-cár uralkodására. Csak arra nem számíthatott, hogy ez az új cár olyan jellemmel és szokásokkal megáldott ember lesz, mint Péter.

Péter nagyon magas és erős ember volt: könnyedén csővé tekerte az ezüstitányért, vagy röptében kettéhasított egy tekercs vásznat. Fáradhatatlan, energikus, gyakorlatias és kíváncsi volt. Tágas térre, tengeri levegőre volt szüksége. Mindez tökéletesen egybeesett az ébredező Oroszország szükségleteivel, amely régóta harcolt azért, hogy kijáratot szerezzen a tengerekhez, az ugyanis a külföldiekkel folytatott előnyös kereskedelem kilátásaival kecsegtetett.

Ugyanakkor persze az orosz bojárok közül, az ifjú cárt körülvevő ősnemes tanácsadók elitjéből senki sem számított rá, hogy Péter olyan féktelen szenvedéllyel lát majd munkához, elődeinek minden illemszabályát és hagyományát lábbal tiporva. A moszk-

vai cároktól azt várták, hogy fenségesen üljenek a Kremlben, a pazar trónuson, nem pedig azt, hogy viselkedésükben és szokásaikban holmi holland hajóskapitányokat vagy kézműveseket utánozzanak.

Péter különleges uralkodónak bizonyult. Úgy tűnt, mindent tud és mindenre képes. Már ifjúkorában tökéletesen elsajátított tizennégy mesterséget, egyebek között a lakatosét, az ácsét és a csizmadiáét. Jó sebésznek tartotta magát. Mesélték, hogy egész zsák kihúzott fog maradt Péter után: imádott ugyanis fogászkodni, rémületbe kergetve udvaroncát. De a legeslegjobban hajóépítésen szeretett dolgozni, és ragyogó hajóácsnak tartották. (Minden újabb hajó vízre bocsátása hatalmas kollektív ivászatra adott alkalmat; ilyen esetekben a rendszerint fukar Péter nem sajnálta a pénzt.)

Péter ellentmondásokból és paradoxonokból szőtt ember volt. Tudott kedves, gyengéd és irgalmas lenni. De szörnyű volt haragjában, gyakran kiszámíthatatlan és kegyetlen, saját kezűleg kínoztatta meg politikai ellenségeit. Harcolnia kellett a hatalomért és az életért. A barbár jelenetek, mint a sztrelecek lázadása Moszkvában, 1682-ben (amikor a kamasz Péter szeme előtt szaggatták szét és szúrták lándzsahegyre jó néhány rokonát), komor nyomot hagytak a jellemén. Valószínű, hogy ekkor alakult ki az a tik, amely aztán annyira ijesztő volt mindazok számára, akik Péterrel beszéltek.

De Péter uralkodó jellemvonása a magabiztossága, a saját igazába és tévedhetetlenségébe vetett hite volt, az, hogy mindig és mindenütt jogfosztott alattvalói abszolút egyeduralkodójának érezte magát. Minden kívánságát azonnal teljesíteni kellett – hogy milyen áron, az nem számított.

Péter – hiába vonta ezt kétségbe sok történész a későbbiekben – szerette Oroszországot, annak tehetséges népét, hatalmas és gyönyörű nyelvét, az orosz öltözeteket és ételt, különösen a káposztalevest. De gyűlölte az orosz mocskot, lustaságot, lopást, a súlyos ruhákat viselő szakállas és kövér bojárokat. És gyűlölte az ősi orosz fővárost, Moszkvát, ahol egykor majdnem elpusztult, és ahol mindig – valódi vagy képzelt – összeesküvést látott maga körül.

Voltak pillanatok, amikor Péter egyszerű, őszinte és megközelíthető embernek tűnt. Ugyanakkor demiurgosznak, isteni alkotónak érezte magát, akinek a színtere nemcsak Oroszország, hanem egész Európa, sőt, még annál is több: nem véletlen, hogy Golovkin gróf, a kancellár, üdvözölve, hogy Pétert „Nagy”-gyá kiáltották ki, arról beszélt, hogy Oroszország az uralkodó vezetése alatt „a tudatlanság sötétségéből az egész világ dicsőségének színpadára lép”.

Péter kihívóan, nagyvonalúan, demonstratívan viselkedett. Minden tetteiben uralkodik ez a demonstrativitás. Sőt, Péter számára a forma megváltoztatása nem kevésbé volt fontos, mint a tartalomé. Bizonyára meg volt győződve arról, hogy az előbbi gyakran meghatározza az utóbbit. Péternek ez a meggyőződése az egész majdani pétervári kultúra alkotóeleme lett.

Péter erőszakkal levágta a bojárok szakállát, arra kényszerítette őket, hogy nyugati táncokat lejtssenek az általa párizsi mintára szervezett estélyeken (melyeket a francia *assemblée*-t átvéve oroszul *asszamblejának* neveztek). Átöltöztette a hadsereget nyugati mintájú egyenruhába (és természetesen új fegyverekkel látta el), új zászlót és érdemrendeket adott neki, megváltoztatta a régi orosz ábcét és betűtipust, és három évvel Pétervár alapítása előtt, 1700-ban az európaihoz igazította az orosz naptárt. Mindez annak hangsúlyozására szolgált, hogy a szó szoros értelmében „Új Kor” köszöntött Oroszországra.

De Péter egyeduralkodói önkénye, orosz maximalizmusa és a demonstratív, szimbolikus gesztusokhoz való vonzódása legnagyobb erővel legönkényesebb, legdrámaibb és legszimbolikusabb tetteiben mutatkozott meg – Pétervár alapításában. Az eszme – melyet aztán utólagos értelmezések és magyarázatok burjánzó sokasága vett körül –, hogy új várost épít, éspedig éppen akkor, úgy és ott, ahol felépítette, valójában egy mérhetetlenül

gazdag, szenvedélyes – és addig sikeres! – kártyajátékos döntése volt, hogy vabankot játszik, ámulatba kergetve Oroszországot és az egész civilizált világot.

Persze, maga az ötlet nyilván fokozatosan alakult ki benne. Az első lökést egy Oroszország számára forradalmian új városkoncepcióhoz az ifjú Péter bizonynyal Moszkvában kapta, ahol sokat járt a Külföldi negyedben, amelyben orosz szolgálatba szegődött német, skót és francia kézművesek, kereskedők és bérmunkások éltek.

Az ideális város végleges képe, amely tökéletesen különbözik a sáros, álmos és veszélyes Moszkvától, ahol az ellenségei elrejtőzhetnek a kanyargós utcácskáiban, európai, különösen Hollandiában tett utazásai idején alakult ki Péterben. Eleinte olyasféle várost látott lelki szemeivel, mint Amszterdam: egy tiszta, akkurátus, viszonylag kicsi, könnyen áttekinthető várost a vízen, a városi csatornáiban tükröződő zöld fákkal. De aztán Péter elképzelései grandiózusabbak lettek. Az ő városa úgy lebeg majd az égen, mint egy valódi sas: egyszerre lesz erőd, kikötő, gigantikus hajóépítő műhely, és igazi, nem játék modell Oroszország számára, valamint kirakat a Nyugatnak.

Hadd hangsúlyozzam: kirakat, és nem ablak! A híres hasonlat, hogy Pétervár ablak Európára, nem Pétertől származik, hanem az olasz Francesco Algarottitól, aki *Lettera sulla Russia* (Levelek Oroszországról) című könyvében használta 1739-ben. Péternek ez a kifejezés már csak azért sem juthatott volna az eszébe, mert ellentétes érzelmekkel viszonyult Európához. Nem véletlenül mondogatta: „Néhány évtizedig szükségünk van Európára, de aztán majd hátat kell neki fordítanunk.” Minden bizonynyal sokkal közelebb állt volna a szívéhez az a frappáns formula, amelyet Puskin fogalmazott meg majd’ száz évvel később: „Oroszország úgy lépett be Európába, mint egy vízre engedett hajó – fejszecsattogás és ágyúdörgés kíséretében.”

Ez a törekvés, hogy „egyenlőként” beszéljünk Európával, akár ágyúdörgés kíséretében is, szerfölött jellemző az orosz írók soron következő nemzedékeire, beleértve még a legnyugatosabbakat, például Nyikolaj Gumiljovot is.

Kljucsevszkij, az egyik legélesebb szemű forradalom előtti orosz történész mindig azt hangoztatta, hogy „a közeledés Európához Péter szemében csak eszköz volt, amellyel elérheti célját, nem pedig maga a cél”, és emlékeztetett rá, hogy Péter legendás nyugat-európai utazásainak fő feladata a legújabb technológia ellopása és magasan képzett európai szakemberek Oroszországba csábítása volt.

Ezzel magyarázható, hogy miután hódító háborúival Balti-tengeri kijáratot szerzett, Péter nem tette meg támaszpontjává sem Rigát, sem Libavát, sem Revelt, jöllehet az elhelyezkedésük, nem is beszélve az éghajlatukról, sokkal kedvezőbb volt a Nyugattal való kapcsolattartás szempontjából. Péter mindenestül szakítani akart a múlttal. Ám ezt a szakítást a saját feltételei szerint akarta végrehajtani, teljes egészében ellenőrzése alatt tartva a kísérletet. Nem kellett neki olyan kísérleti terep, amelyet már „megrontottak” a nyugat-európai kapcsolatok. A Néva torkolatában lévő kis sziget eszményi laboratóriumnak tűnt.

Pétervár első kis háza Péteré volt, két szobából és egy hálósobaként szolgáló kamrából állt, és maga Péter ácsolta lefaragott fenyőgerendákból katonák segítségével három májusi nap alatt 1703-ban. (A falait nyomban lefestették téglaszínűre, hogy jobban hasonlítson a cár szívének oly kedves Amszterdam házaira.) Az új várost eleinte egyszerű, szinte házas szerkezetben építették – könnyű volt áttekinteni. (Bár ellentétben a természetesen létrejött városoktól, amelyeket hagyományosan magaslatokon építettek, Pétervár olyan helyen nőtt ki a földből, amelyet áradáskor könnyen elöntött a víz – ez, mint hamarosan kiderült, esztelen döntés volt.)

Napról napra, hónapról hónapra nőtt a cár étvágya, a tervek egyre grandiózusabbak lettek. Amszterdamot mint mintát elvetették. Péter most „Észak Párizsát” vagy „Rómáját” látta maga előtt, csak épp vonalzóval megszerkesztve, széles és egyenes „perspektívákkal” (pro-specto – a távolba nézni): hogy az egész nyitott legyen és áttekinthető. A fő ilyen „perspektívát”, a Nyevszkaját 1715-ben építették.

Az egymást váltó tervek megvalósítására emberek tízezreit terelték a Néva torkolatához. Tarka, egzotikus sereg volt ez – parasztok, katonák, elítélt bűnözők, fogságba esett svédek és tatárok. Nem volt se hajlékuk, se ennivalójuk, se szerszámuk; a kiásvott földet a saját ruhájukban vitték el. Ezek a szerencsétlenek zuhogó esőben, szűnyogok seregeitől gyötörve verték be a facölöpöket a mocsaras földbe. Hányan haltak éhen, betegségekből, erőn felüli rabszolgamunkában? Bizonyára több százezren. Pétert ez nem izgatta, és ezért senki sem számolta.

Később a történész Karamzin felsóhajtott: „Les grands hommes ne voient que le tout”,⁴ majd így értelmezte sóhaját: „Pétervár könnyeken és holtakon épült.”

Hasonlóképpen ítélkezik a szigorú Kljucsevszkij is: „Aligha találni a hadtörténetben olyan csatát, amelyben több harcos esett volna el, mint amennyi munkás Pétervár építésén elpusztult... Péter az új fővárost »Paradise«-ának nevezte, de a nép nagy temetője lett.”

Péter nemcsak Pétervár egyszerű építőit terrorizálta. Leblonc-t, a híres francia építész, Pétervár általános tervének alkotóját Jakob von Stelin szavai szerint „a cár megverte, s az hamarosan meghalt”. Az „Új Róma” létrehozásában résztvevő többi külföldi – olasz, német, holland – szakember is rettegett Pétertől, ahogy még soha nem rettegték vezetőiktől. („Mindenki reszketett, mindenki némán engedelmeskedett” – Puskin.)

Az elgyötört és döbrent alattvalók fejére záporoztak a bőszen megfogalmazott parancsok tucatjai, amelyek az ideális császári város felépítésének gyorsítását és szabályozását voltak hivatottak elősegíteni: az újabb és újabb sorozásokról; arról, hogy Pétervárra kell hozni az összes orosz kőművest; a kőházak építésének tilalmáról mindenütt, Pétervárt kivéve; a szigorúan szabályozott típusházak építéséről az „előkelők”, a „tehetősek” és a „hitvány emberek” számára; a hajón és szárazföldön kötelező jelleggel Pétervárra szállítandó kövekről a péteri „Paradise” utcáihoz, a szükséges kövek pontos számával (minden le nem szállított kő hatalmas bírságot vont maga után).

Íme, egy tipikus parancs Péter aláírásával, amelynek a pétervári fa útburkolatok megóvása volt a célja: „... hogy mostantól fogva kapcsokkal és szegecsekkel, melyekkel a férfi és női csizmákat megvasalták, senki se kereskedjék és azokat ne birtokolja; s szintúgy, hogy senki emberfia, legyen bármilyen rangja, ily módon megvasalt csizmát és cipőt ne viseljen; és amennyiben valakin ilyen vasalású csizma vagy cipő találatik, az szigorúan megbírságotlássék, a kereskedők pedig, akik ilyen kapcsokat és szegecseket tartanak, kényszermunkára hurcoltassanak; és birtokaik elkoboztassanak...”

Puskin, akinek véleménye szerint I. Péter „talán még Napóleonnál is jobban megvetette az emberiséget”, megállapította: „Elcsodálkozhatunk azon, milyen nagy a különbség Nagy Péter állami intézkedései és ideiglenes célokat szolgáló parancsai között. Az előbbieket egy széles látókörű, jóindulattal és bölcsességgel teli elme művei, míg az utóbbiak *nemritkán kegyetlenek, önkényesek és, úgy tűnik, gyakorta korbács által írottak.*”

A cári korbács teljes erővel suhogott, de a város is úgy nőtt, mint a mesében. 1717-ben hirdették ki Oroszország új fővárosává, és 1725-ben, I. Péter uralkodásának végén húsz négyzetversztányi⁵ területet foglalt el, és több mint negyvenezer lakosa volt, ami Oroszország teljes városi lakosságának egynegyed részét tette ki. Az uralkodó – amiképpen az a szándékában is állt – példa nélküli emlékművet emelt magának még az életében: nem piramist, nem palotát, nem székesegyházat, hanem egy egész várost, amely elhomályosította a vén Moszkvát.

Péter lelkes és késlekedést nem tűrő felügyelete alatt, oly módon, hogy rendszerint egy építész elkezdett egy épületet, egy másik folytatta, egy harmadik pedig befejezte, épült fel a Péter-Pál erőd, az Admirális hegyes, büszke csúcsával, a Tizenkét Kollégi-

⁴ „A nagy emberek csak az egészet látják.” (francia)

⁵ Egy verszta 1067 m. (A ford.)

um (a Péter által európai mintára létrehozott minisztériumok épületei) és a Nyári Kert. Így jött létre a híres, egyedi stílusú négyszög, amely a következő másfél évszázadra megadta Pétervár fejlesztésének hangnemet.

Az állami épületeket a nagy birodalomhoz méltó pompával kellett felépíteni, de maga az uralkodó továbbra is jobban szeretett szerényebb házban lakni, ahol minden egyszerű és célszerű. Péter Nyári Kertben lévő házában lakatosműhelyt alakítottak ki, amelynek ajtajára a cár a következő figyelmeztetést függesztette: „Akinek nem parancsoltatik vagy aki nem hívatik, az ide be ne lépjen, nem csak hogy idegen, de még e háznak szolgálja sem, mert hogy e helyütt a gazdának nyugodalma legyen. Péter.”

Mulatni Péter a legfényűzőbb pétervári házba járt – Mensikovnak, a főváros első kormányzójának a kőpalotájába. (Milyen jellemző, hogy e tisztségre Péter az egykori pirogárust, a tisztiszolgáját nevezte ki – egy nem nemesi származású, de tevékeny, agyafúrt, vidám és ragyogó elméjű embert.) A Vasziljevskij-szigeten, közvetlenül a Néva partján álló palota hatalmas ablakain ömlött be a fény és a levegő. A nagy díszteremben a fal mentén akkora asztalok álltak, amelyek, ha kellett, egy egész sült bikát elbírtak.

Sokat ettek, s még többet ittak. Kővér bolond mászkált alacsony lován a teremben, és minden alkalommal, amikor a cár méltóztatott kiüríteni kupáját, elsütötte a pisztolyát. Erre a jelre fülsiketítő dörgéssel feleltek a parton álló ágyúk, elnyomva Péter tökrészeg társaságának lelkes diadalordítását. Egy külföldi vendég megjegyezte, hogy ily módon több puskaport használtak el, mint egy erőd ostromakor.

Péter maga vágta fel az egymás után behordott hatalmas pirogokat. Egyszer egy ilyen pirogból kiugrott egy törpe nő, anyaszült meztelenül, piros szalagokkal díszítve. A cár el volt ragadtatva, a vendégek úgyszintén: tudták, hogy Péter imádja a törpéket, a bolondokat és a groteszk torzszülötteket, amilyenekből több tucat volt az orosz udvarban.

Miután telezabálták magukat, hajnali két óráig táncoltak. A fáradhatatlan fizikumú Péter lelkesedett az energikus európai táncokért, és a hozzá közel állókat kényszerítette, hogy ugrándozzanak: ez is hozzátartozott az orosz társadalom civilizálásának Péter-féle programjához. Különösen makacsul kötelezte táncra a beteg, reumás öregeket: mulattatta a kínlódásuk. (Sztálin hasonlóképpen kényszerítette guggolós táncra a kővér, asztmás Hruscsovot.)

Aztán kifújták magukat, s megint asztalhoz ültek, hogy reggelig folytassák az ivászatot. Senki sem mert sem hazamenni, sem akár csak a teremből kilépni Péter engedélye nélkül. Az asztal alá omlottak és ott aludtak el a külföldi követek. A vendégek egyenesen levizelték őket, Péter meg tartotta hozzá a gyertyát.

Különben sem volt finnyás ember. Puskin a történelmi feljegyzéseiben, melyet az angol *Table-Talk* címen gyűjtött egybe, elmeséli a következő történetet: „Egyszer egy kis szercsen, aki elkísérte I. Pétert a sétájára, megállt, hogy szűkségét elvégezze, és hirtelen rémülten felkiáltott: »Nagyúr! Nagyúr! Csúszik ki belőlem a bél!« Péter odament, és látva, hogy s mint, azt mondotta: »Hazudsz: ez nem bél, hanem giliszta!« – és kirántotta a gilisztát az ujjával.” Majd Puskin levonja a következtetést: „Meglehetősen tisztátalan anekdota, de jól jellemzi Péter szokásait.”

Az új város iránti rejtett gyűlölet népi legendákban és jóslatokban fejeződött ki, amelyek – ez különlegesség a városok történetében! – Pétervár építésével egy időben keletkeztek. Ezek egyike szerint, amely talán a legismertebb, Péter első felesége, Jevdokija, akit a cár kolostorba száműzött, elátkozta az új várost: „Szankt-Petyerburh pusztasággá leszén!” Szájáról szájra járt a „kikimoráról”, a szörnyű mesebeli lényről szóló történet, amely a Szentháromság-templom harangtornyán ugrándozott (emlékezzünk rá, hogy Pétervárt pünkösöd – tehát a Szentháromság – napján alapították). Ez szintén Pétervár közeli megsemmisülését jósolta, s persze maga a természet súgta meg, honnan jön a pusztulás: a majdhogynem évenként ismétlődő árvizek óriási károkat okoztak a városban.

Pétervár komor „földalatti” mitológiája azzal fenyegetett, hogy elsodorja a hivatalos, birodalmi mitológiát minden csillogásával és optimizmusával együtt. Az „elátkozott várost” és az „Antikrisztus-cárt” gyalázó embereket a Titkos Kancelláriába hurcolták, amely I. Péter életében éppúgy rettegést keltett, mint 1725-ben bekövetkezett halála után. A rágalmazókat ott aztán kegyetlenül megkorbácsolták, vassal perzselték, karóba húzták, kitepték a nyelvéket. De a zúgolódás sohasem csitult el, s feszült háttérzeneként szolgált a főváros szünetekkel és habozásokkal tarkított bővítéséhez és építéséhez.

A Péter halála utáni tizenhat év során Oroszországban – a korai elhalálozások és a palotaforradalmak miatt – négy koronás fő, valamint egy régens és egy régensnő (Biron és Anna Leopoldovna a kiskorú Ioann Antonovics mellett) követte egymást. Közülük, ha nem számítjuk Nagy Péter unokahúgát, a magas növésű, testes Anna Ivanovná-t (akinek az uralkodása alatt, 1730-tól 1740-ig Pétervárt kétszer pusztította gyanús eredetű tűzvész, erősen megkönnyítve Anna azon politikáját, hogy a város eredetileg fából épült fontos részeit kőből építtesse újjá), senki sem foglalkozott komolyan városépítéssel. És csak az ötödik – Péter lánya, Erzsébet cárnő, aki a gárda akaratából léphetett a trónra 1741-ben – folytatta apja „Észak Rómájáról” szőtt álmának megvalósítását.

A szépséges, szőke Erzsébet, aki vidám és (Pushkin szerint) „érzéki” nő volt, s az apjához hasonlóan erős fizikumú, de – tőle eltérően – ki nem állhatta az államügyeket, korlátlan lehetőségeket adott Francesco Rastrelli olasz építésznek, a kegyencének hóbortos alkotói ötletei megvalósításához. A temperamentumos és szeszélyes Rastrelli fényűző palotákat épített csipkés barokk stílusban a Pétervár környéki cári rezidenciákon – Peterhofban és különösen Carszkoje Szelóban (amelyet aztán az ott lakó Pushkin is megénekel, majd, már a XX. században, a szépséges, kreol bőrű Anna Ahmatova is).

Erzsébet uralkodásának húsz esztendeje alatt Rastrelli, aki nem sajnálta a cárnő pénzét, alaposan átalakította Pétervár arculatát, a város észak-európai méltóságát és fennkölt egyszerűségét egy adag szabad déli fantáziával vegyítve. Rastrelli nagy diadala a Téli Palota, a Néva-parton felépített uralkodói rezidencia terve lett. 1754-ben kezdték el és 1817-ben, már az építész halála után fejezték be ezt a grandiózus, pompás épületet, amelyben több mint ezer szoba és majdnem kétezer ajtó és hatalmas ablak van, ám ennek ellenére nem tűnik se ormótlannak, se hivalkodónak.

A Téli Palota falai valósággal feloldódnak a gazdag szobordíszítésben. Az épület foszforeszkál a fakó északi ég és az acélszínű északi folyó háttérében. A bonyolult szinkópás ritmusban elhelyezett fehér oszlopok a mozgás váratlan hatását keltik. A Téli Palotát nézve az az érzésünk támad, hogy repül: s ezt a benyomásunkat tovább fokozza az épület reszkető tükröképe a Néva hullámain.

A Téli Palotára két és fél millió rubelt költöttek, ami megfelelt negyvenöt tonna ezüst árának. Ezt és a hasonló befektetéseket meg kellett énekelni prózában, versben, s megörökíteni metszeteken és festményeken. A Péter által létrehozott orosz „intelligencia” örömmel látott neki a feladatnak: hogy művészi alkotásokban ábrázolja Péter gyermekét, Pétervárt. Mert hisz nem Péter nyitotta-e meg az utat a tehetséges emberek előtt, mit sem törődve a származással? Nem Péter alapította-e a Tudományos Akadémiát, az első orosz újságot, az első, nagyközönségnek szánt múzeumot és könyvtárat – s mindezt Péterváron?

Igaza volt Puskinnak: „...a kormány a nép előtt jár; szereti a külföldieket és gondoskodik a tudományokról”. S a kormány nyomdokain buzgólkodó intelligencia nem egyszerűen ábrázolta a műveiben Pétervár pompázatos arculatát, hanem még meg is szépítette. E birodalmi „szocialista realizmus” Alekszej Zubov metszetével vette kezdetét: a *Pétervár panorámája* című, 1716-ban készített hatalmas munkáján nemcsak a valóban felépített házakat ábrázolja aprólékos naturalizmussal, hanem azokat is, amelyek akkor még csak tervként léteztek.

Nagy Péter, miután kigyomláta a régi orosz kultúrát, hamarosan új magokat szórt a földre, és az új, fiatal hajtások remekül érezték magukat Péterváron: természetes közegükben. A kor íróinál az ember tisztán érzi hamisítatlan lelkesedésüket új fővárosuk iránt, a hallatlanul gyors növekedése feletti elragadtatásukat, s hogy mennyire büszkéek a fényűző palotákra és a ragyogó kulturális életre. A Pétervár-ellenes folklór sötét, víz alatti áramlata nem ér el hozzájuk.

Ezek az írók azonosulnak Pétervárral, feloldódnak benne. Ha eredendően le vannak fizetve, ők maguk ezt egyáltalán nem így gondolják. Az elragadtatásuk tiszta, cinizmusnak nyoma sincs benne. Őszinte lelkesedéssel szolgálják a cári hatalommal azonosított és Pétervár által jelképezett államot.

Amikor Antyioh Kantyemir, Vaszilij Tregyakovszkij, Mihail Lomonoszov vagy Alekszandr Szumarovok archaikus, de energiájukkal és pátoszukkal ma is lenyűgöző verseit olvassuk Pétervárról, szembeötlik, hogy a szerzők milyen előszeretettel vonnak párhuzamot ókori istennel és hőssel. Pétert már életében is hasonlították Istenhez. Innen csak egy lépés kellett ahhoz, hogy Szent Péter városa az utódok tudatában végleg Péter cár városává váljék.

Ezért a XVIII. századi pétervári ódákban minduntalan szerepel az „isteni törvényszerűség”, a Gondviselés motívuma, mely hatalmas uralkodói kézzel vezérelt a város alapításához. Másfelől meg a majdhogynem gyermeki ámuldozás a csodán, hogy Pétervár szinte egyik pillanatról a másikra jelent meg egy olyan helyen, amely addig maga volt a halálos pusztaság. A főváros első megéneklői számára Nagy Péter „csodatévő építőmester” (ezt a motívumot később mesterien és tökéletesen újszerű pozícióból használta fel Puskin *A bronzlovasban*).

Péternek életében sem volt szüksége hízelgésre, holta után pedig még annyira sem. Az utódai azonban korántsem voltak annyira biztosak magukban. Ezért őszinte ódaszerzőink pátosza mind magasabbra szárnyalt, míg nem – legalábbis a forradalom előtti orosz irodalmat tekintve – II. Katalin cárnő dicsőítésében érte el a csúcst.

Katalin, aki harmincnégy évet töltött a trónon (1762–1796), I. Péter után Nyugaton a leghíresebb orosz uralkodó. E hírnév főként extravagáns szerelmi kalandjaiból és azokból a hallatlanul bőkezű adományokból táplálkozott, melyekkel a cárnő elhalmozta a kegyenceit, köztük a szertelen és tehetséges Grigorij Potjomkint. Akárcsak Péter, a szorgalmas és mértéktelenül hiú Katalin is megkapta a „Nagy” titulust. És, akárcsak Péter esetében, Katalin jelentőségének a megítélése is a történész pozíciójától függően ingadozik.

Aforisztikus erejű a huszonhárom éves Puskin szarkasztikus megjegyzése (aki már ifjan éppoly ragyogó történész is volt, mint amilyen zseniális költő): „Ha az uralkodás egyet jelent azzal, hogy ismerjük az emberi lélek gyengeségét és azt ki is használjuk, akkor e tekintetben Katalin rászolgál az utódok ámulatára. Pompája elvakított, szívélyessége csábított, adományai lekötöttek. E ravasz asszony az érzékiségével is a hatalmát erősítette. Enyhe zúgolódást keltve a népben, mely pedig megszokta, hogy tisztelje uralkodóinak bűneit, undok versengést szított a felsőbb rétegekben, hisz nem kellett sem ész, sem érdem, sem tehetség ahhoz, hogy valaki az állam második emberévé válhasson.”

Katalin újból változtatott Pétervár arculatán. Most, az ókort utánözva, a város neoklasszikussá lett – az európai építészeti stílushoz hasonlatos, mely azonban orosz módon valósult meg benne: nagyszabásúan, drámaian és pompázatosan. Maga Katalin német volt, oroszul erős akcentussal beszélt; az építészeti pedig franciák, olaszok, oroszok; de Pétervárnak már megvolt a maga stílusa, amelyen átszűrődtek és módosultak a külföldi hatások. Úgy is lehet mondani: nem a város változott, hanem a városhoz alkalmazkodtak. Így alkalmazkodnak egy gazdag és hiú nagyúr ízléséhez.

Katalin uralkodása alatt „Névánk gránitba öltözött” (Puskin).⁶ Több mint huszon-

⁶ Galgóczy Árpád fordítása; Kormos István kevésbé pontos megoldása („A Néva gránitpartja lenn”) itt nem illeszthető a mondatba.

négyszer mérföld hosszan gyönyörű finn gránittal burkolták a partját. Ezek a szigorú, monumentális falak a folyóhoz vezető számos lépcsővel Pétervár ugyanolyan fontos jellegzettségévé váltak, mint az ezzel egy időben épített első kőhidak a Néván, valamint a város csatornáit. (Az egyikhez, a Lebzszja-csatornához viszi majd el Csajkovszkij „legpétervárabb” operájának, a *Pikk dáma*nak a hősnőjét meghalni.)

A hiú Katalin nemcsak Oroszországban akart népszerű lenni, hanem Európában is. Nem sokkal a trónra lépése után azzal a javaslattal fordult Denis Diderot-hoz és más francia filozófusokhoz, hogy ezentúl Péterváron nyomtassák híres *Grande Encyclopédie*-jüket. Miután kihirdette, hogy Oroszország új korba lépett, és most már világhatalom, Katalin kész volt mindenre, hogy ezt be is bizonyítsa. És egyebek között, jöllehet (saját bevallása szerint) egyáltalán nem értett a festészethez, megalapozta az Ermitázs képtárat, a világ egyik legnagyobb festészeti gyűjteményét.

Egymás után érkeztek Pétervárra a párizsi árveréseken vásárolt Raffaello-, Giorgione-, Tiziano-, Tintoretto- és Rubens-képek. (A *tékozló fiú hazatérését*, Rembrandt egyik remekművét valamivel több mint hatezer livre-ért szerezték meg, olcsóbban, mint Teniers-t, és háromszor olcsóbban, mint Murillót.) Sir Robert Walpole gyűjteményéből Katalin egyszerűen tizenöt Van Dyck-művet vásárolt meg.

Az új cárnőnek ezekről a vásárlásairól, illetve más bátor és bőkezű gesztusairól sokat beszéltek Európában. Katalin meghívására Pétervárra jöttek az első utazók, főként franciák, hogy miután a cárnő figyelmes, szürke tekintetétől kísérve megismerkedtek a várossal, az egész civilizált világnak elmondják: Oroszország valóban jogosult rá, hogy európai birodalomnak nevezze. Voltaire nyomán (aki Diderot-tól eltérően végül csak nem utazott el Pétervárra, de busás fizetségért megírta *Histoire de l'Empire de Russie sous Pierre le Grand*⁷ című művét) Katalint „Észak Szemiramiszá”-nak, Pétervárt pedig „Észak Palmirájá”-nak nevezték.

A kultúra terén Katalin egyik legbölcsebb döntése az volt, hogy Diderot tanácsára Pétervárra hívta Étienne Falconet párizsi szobrászt, hogy hatalmas lovas szobrot állítson I. Péternek. 1766-ban az ötvenéves Falconet tizenhét éves tanítványával, Marie Anne Collot-val és huszonöt utazótáskával megérkezett az orosz fővárosba, ahol aztán a következő tizenkét évet töltötte – és pedig szerfölt viharos éveket (amiről a Falconet és Katalin közti bőséges – egy városon belül folytatott! – és máig megőrződött levelezés is tanúskodik: a szobrász minduntalan panaszkodik, méltatlankodik, felháborodik; a cárnő pedig próbál a lelkére beszélni, csitítja).

Az ideges, lobbanékony Falconet görcsösen kereste az egyetlen helyes megoldást a műemlékre. Diderot Párizsból azt javasolta neki, hogy Péter lovas szobrát a kor szellemében vegye körül szimbolikus alakokkal: a Barbárságával (melyet vadállatször borít, és bős tekintettel nézi az uralkodót), a Nép Szeretetével (amely kezét nyújtja Péternek) és a Nemzetével (amely a földön hever és élvezi a nyugalmat).

Falconet ingerülten válaszolt a filozófusnak Pétervárról: „Az emlékmű egyszerű lesz. Barbárság, Nép Szeretete és a Nemzet szimbóluma nem lesz benne.” A lovas modelljét, amely lendületesen ugat fel egy sziklára, s jobb kezét – „uralkodón és oltalmazón” (ugyancsak Diderot szavai) – előrenyújtja, maga Katalin hagyta jóvá.

A péterváriak seregestül látogatták Falconet műhelyét. A párizsiak temperamentumos reagálásaihoz szokott szobrász nem értette, hogy az oroszok, miután nagy figyelemmel megsejlelik a szobrot, miért távoznak egyetlen szó nélkül. Ez a szótlan figyelem netán annak a jele, hogy nem tetszik nekik a terv?

Falconet csak azután nyugodott meg, hogy a már régóta a városban élő külföldiek elmagyarázták neki: a fővárosi publikumra általában jellemző az ilyen hűvös fegyelmezett-

⁷ Az Orosz Birodalom története Nagy Péter idején. (francia)

ség. A városban, amely nem sokkal azelőtt ünnepelte alapításának ötvenedik évfordulóját, már kialakult az őslakos sajátos típusa: „nyakig begombolt”, érzélgősségtől mentes, iróniára hajló. (A pétervári személyiségnek ezek a vonásai a mai napig megőrződtek.)

Falconet gyötrelmes keresései, győzelmei és kudarcai folytatódtak. A szobrásznak sokáig nem sikerült a lovas babérkoszorúval ékesített feje – Péter portréja. Végül is a fejét az ifjú Marie Collot formázta meg, ráadásul, mint mesélték, egyetlen éjszaka alatt. Péter portréja, melyet, mint sokan állítják, a kor legjobb szobrásznője készített, általános vélemény szerint rendkívüli módon élethűre sikerült: az arc viszonylag kicsi, de széles, kicsit megereszkedett, az orra enyhén hegyes, az álla éles vonalú, akaratos, az összevont szemöldök beárnyékolja a düledt, vad szemek fanatikus tekintetét. Péter mintha a távolba nézne, s ugyanakkor dühösen sandít a szemlélőre (ezt a sajátosságát megjegyezte Puskin is).

Az emlékmű minden részlete forró vitákat váltott ki, és gyötrelmes kételyeket mind a szobrászban, mind a megrendelőiben. Hogyan öltöztesse fel a lovas? Milyen legyen a ló? Külön megvitatták Falconet-nak azt az ötletét, hogy a ló patái alatt egy kígyó tekeregjen, mint a gonoszság és irigység allegóriája.

Katalin, akitől a döntés függött, kitérő választ adott: „A kígyó allegóriája nekem se nem tetszik, se nem nem tetszik...” A kérdés csak Falconet Katalinnak írt hízelgő levele után oldódott meg: minden nagy ember – Péter is és természetesen maga Katalin cárnő is – hőiesen leküzdötte a hálátlan kortársak irigységét, bizonygatta a szobrász; az eltiport irigység-kígyót ily módon semmiképp sem lehet nélkülözni. Katalin, aki különösen érzékeny volt minden Péterrel való hízelgő összehasonlításra, beleegyezett: „Van egy réges-régi dal, amely úgy hangzik: ha kellett, hát kellett. Íme, a válaszom a kígyót illetően.”

Négy éven át keresték a helyet az emlékműnek. De a legdrámaibb a talapzatnak való hatalmas gránittömb felkutatása és Pétervárra szállítása volt. A fővárostól tizenkét mérföldre talált, még az előzetes megmunkálás után is több mint másfélezer tonnát nyomó kő szállításához emberek ezreinek megfeszített munkájára volt szükség. Ez a hallatlanul bonyolult vállalkozás több mint három évig tartott, s Vaszilij Rubin udvari költő a korra jellemző költeményben énekelte meg:

„Fékezd hiúságod, Rodósznak Kolossza,
És Nílus-parti népek büszke piramissa,
Csodának most már vajh ki emlegetne!
Halandók kezétől az kik emeltettek.
Rúszí Kőőrnás, kit nem ember készíte,
Mert Katalin ajkin az Úr szava szóla,
Habos Néván át ím ide ússz vala,
És omla Nagy Péter lábának elejbe!”

1782. augusztus 7-én, Nagy Péter trónra lépésének századik évfordulóján és tizenhat évvel azután, hogy Falconet munkához látott, végre leleplezték az emlékművet. Maga Falconet nem várta meg ezt a napot: miután összeveszett Katalinnal, s ráadásul még parazlással is megvádolták, hazautazott Párizsba. Utolsó ötlete a szobor talapzatára vésendő felirat lakonikus szövege volt: „Első Péternek emelte Második Katalin.”

Katalin egy mosollyal kijavította a szöveget: „Első Péternek Második Katalin”. Katalin, aki író is volt, egyetlen szó kihúzásával ragyogó hatást ért el. Falconet változatában a hangsúly az „emelte” szón volt, amely főként az emlékműre irányította volna a figyelmet. Katalin közelebb hozta egymáshoz a két számot – „Első”-„Második” –, hangsúlyozva (és legitimálva), hogy hatalma (kétséges) folytonossága megmaradt közte és a legnagyobb orosz uralkodó között.

A különböző rendű péterváriak – az arisztokratáktól a parasztokig – seregestül tódultak a Néva-parti Szenátus térre. Az emlékművet különleges vászonparavánokkal zárták le,

melyeket aztán megnyitottak, amikor megjelent Katalin; ágyúdörgés hallatszott, és katonai zenekar zendített rá. A gárdaezredek meghajtott zászlóval haladtak el az emlékmű mellett.

Az ünnepség tiszteletére Katalin amnesztiát hirdetett a börtönben ülő bűnözőknek és adósoknak. A Péter-Pál templomban, Péter síremlékénél tartott különleges istentiszteleten a metropolita megütötte a síremléket botjával, és felkiáltott: „Kelj fel hát, nagy uralkodó, és tekints lelkes alkotásodra: nem enyészett el az időben, és hírneve el nem homályosult!” És olyan szenvedéllyel és pátosszal szólította Pétert, hogy a trónörökös, a kis Pavel (Pál) megjegyezte, hogy „a nagypapa felkel a sírból”. Egy közelben álló főúr pedig halkán megjegyezte a szomszédainak: „Minek hívogatja? Amint fölkel, mindannyiunknak lesz nemulass!” (Jellegzetesen pétervári irónia!)

Bár majdnem mindenki látta és elismerte, hogy milyen ragyogóan sikerült az emlékmű, az első nézők számára aligha volt világos, hogy a XVIII. századi szobrászat egyik legnagyobb remekműve áll előttük. És persze körbejárva Péter lovas szobrát, és közben ábrázolásának mind újabb oldalait fedezve fel – a bölcs és határozott törvényhozót, a retenthetetlen hadvezért, a rendíthetetlen, akadályt nem ismerő uralkodót –, az első nézők még nem is sejtették, hogy városuk első számú, örök és legnépszerűbb szimbóluma magasodik előttük.

M. NAGY MIKLÓS fordítása

MIHAIL KURAJEV

UTAZÁS LENINGRÁDBÓL SZENTPÉTERVÁRRA

(részletek)*

Szentpétervár mint befejezett művészeti alkotás

Ma, amikor a várost visszaadták eredeti, habár nem a legelső elnevezésének, egy zárt kör, a befejezettség érzése merül fel bennünk. Felértünk a Fehér Bika csúcsára, erről a kimagasló pontról szemlélve a város láthatóvá válik egész befejezett sorsával, minden befejezett jelentésével egyetemben.

Utazásunk végére érve az olvasóval együtt – hacsak el nem csábítja valami útközben, és el nem fut tőlünk – felhágunk e város környéki táj legmagasabb pontjára, megállunk a Pulkovói-hegyek legtetjén, ahonnan elakadó szívvel szemlélhetjük a csillagok végtelenség-

* Mihail Kurajev (1939) előbb mint filmforgatókönyv-író vált ismertté, majd 1987-től mint prózaíró tartják számon. Írásaiiban az orosz „fantasztikus realizmus” hagyományait követi, szarkasztikus stílusa szociális érzékenységgel párosul. Legismertebb művei a *Dikstein kapitány* című regénye és az *Utazás Leningrádból Szentpétervárra* című nagyszéje. Magyarul *A megszálló könnycseppje* című novellája látott napvilágot. (Mihail Kurajev: *Zsizny nyezamecsatyelnih ljugyej* [Zauralje, Kurgan, 1999.], Putyesesztvije iz Lenjingrada v Szankt-Petyerburg; Szankt-Petyerburg – zakoncsennoje hudozsesztvennoje proizvegyenyije, Imja objazivajet, Konyec Szankt-Petyerburga.)

gét – és onnan sokan meg is teszik –, és lelkendezve figyelhetjük az átfoghatatlanul hatalmas várost is, amely elképesztő nagyságával a fél horizontot eltakarja, avagy félénk szívvel a lábunk alá is nézhetünk, nehogy megcsússzunk a névtelen sírok omladozó halmain...

Ez a hely, mint bármelyik másik a városban és környékén, garantálja a minőségi művészeti élvezetet.

Bármely művészeti alkotás feltétlenül valamely rejtett értelemmel bír. Szentpétervár is egy szimbólum, egy kép, sokszínű képes beszéd, amelyben egész újkori történelmünk tükröződik.

Ez a város természeténél fogva művészi: nem ösztönösen, hanem egy elgondolásból, egy magával ragadó, ihletett ötletből, egy álom féktelen megvalósításának vágyából született...

De lehetséges-e a történelmi események esztétikai minősítése?

Nemcsak lehetséges, hanem szükséges is. Az olyan egyszerű értékelés, mint amilyen a „szép” vagy a „csúnya”, lényegében mindenki számára felfogható, mindenki ténykedését feledtetni tudja, aki mondjuk a politikában valami iszonytató dolgot művel, vagy aki mondjuk a zsurnalisztikában vonzónak akar tenni valamit. Thomas Mann például azt állítja: „Akármit mondjanak is a pesszimista történészek, az emberiségnek van lelkiismerete, még ha csak esztétikai vagy ízlésbeli is... Nem felejt el semmit abból az emberileg nem szépből, igazságtalanul erőszakosból és vadállatiból, ami a környezetében megtörtént, és végeredményben az ő hajlandósága nélkül semmiféle, az erejét és képességét felhasználva kivívott siker sem bizonyulna szilárdnak.”

Ha a történelemhez mint műalkotáshoz viszonyulunk, akkor az ilyesfajta ízlésbeli vagy esztétikai szempont teljességgel helyénvalónak bizonyul. Higgyünk az élő benyomásnak, a közvetlen érzésnek, amely nem ismeri az olyan fogalom párok kabaláját, mint a „progresszió–regresszió”. A győzelmek és megvalósulások esztétikai értékelése segít leküzdeni a racionális szubjektívizmust, és segít egy magasabb objektívitásnak, vagyis a humanitásnak megfelelő, tisztességes ítéletet hozni. [...]

Különben a sikeres művészeti alkotások, de a sikertelenek éppúgy, saját, az alkotótól független életet élnek, és folytatást követelnek. Ugyanez mondható el a történelmi eseményekről is.

Másként Első Péter, amikor kiagyalta, hogy a végeérhetetlen és nem túl sikeres háború kellős közepén az aprócska, győzelmet hozó szigeten erődöt épít, aligha feltételezhette, aligha lehetett képes elgondolni akár a legvadabb, legrészegebb álmában is, hogy a svédekkel folytatott húszéves háború Oroszországnak negyvenezer katonájába fog kerülni, valamint hogy egyedül a Péter-Pál-erődnek, amelynek egész története során nem adatott meg, hogy ellenséget verjen vissza, a falai alatt egyes számítások szerint hetvenezer, mások szerint százezer kubikos és más robotoló népség, vagyis orosz muzsik fog feküdni.

Tessék, egy kis – ha úgy tetszik – statisztikai esztétika.

A város nemcsak Oroszország szélén, hanem egy hatalmas, átfoghatatlan sír szélén is nőtt, magasodott, s ebbe a sírba a város építőit hordták, dobálták, temették bele. Nem ebben a poshadt vízzel előtött gödörben tükröződik-e a város dicsősége?

Esztétika vagy nem esztétika, de lehet-e érzékeny szívvel olvasni az orosz történelmet, különösen Szentpétervár történetét? Nem inkább józan ésszel kell végiggondolni, mérlegelni, megérteni, összehasonlítani...?

Nem, nem fogjuk csökkenteni az érzelmek jelentőségét a világban való tájékozódásunkat illetően, itt van például az igen éles elméjű Helvetius, aki azt mondta, hogy az érzelmeit nem tartja önmagánál ostobábbaknak.

Kíváncsi lennék, milyen érzésekkel nézik önök Szentpétervár címerét.

Nem gondolják, hogy ez az igen egyszerű, minden keresettséget mellőző címer valami német szatócbsolt vagy egy egyszerű horgonykészítő műhely cégének álcázza magát? Egy folyami horgony innen, egy tengeri horgony keresztben, és már kész is a címer. Ez a címer azonban valami fontosat nem mond ki, lehetséges, hogy éppen a leglényegesebbet.

De miért is ne használnánk fel itt egy génius szugalmazását, miért is ne vennénk igénybe *A bronzlovas* című poémájának fantasztikus képét? És ugyanúgy, mint ahogy Moszkva címerében egy lovas megsemmisíti az emberiség ellenségét, erre rímelve miért is ne lehetett volna Pétervár címerében elhelyezni ezt a bíborhozó lovas, aki szökkenő lova patáit erre a menekülő emberkére irányítja? Ezt az ostoba, bosszúálló, lomhán kopogó vágatást, üldözendő azt, aki FEL MERT LAZADNI.

És vajon miért van az, hogy a vezetőink annyira szeretik Első Pétert, miért vonzódnak hozzá annyira, miért igyekeznek kiemelni a legkisebb, sőt olykor a teljesen hiányzó hasonlóságot is vele?

Lehetséges, hogy valami színészi irigység miatt? Hiszen a szerep nagyon is előnyösnek tetszik: ez az ihletett reformer cár, ez az újító önkényúr mintha minden követőjének egy a saját tekintélyével hitelesített történelmi váltót adott volna ki arra, hogy a célt el kell érni, MINDEN ÁRON. Hát ez olyan vonzó ebben a szerepben. Azoknak is, akik minden áron a szocializmust építették, azoknak is, akik most szintén minden áron visszaállítják a kapitalizmust, Első Péterre mint példára, mint igazolásra van szükségük.

De minden színházi szakember, még egy elsőéves hallgató is, tudja, hogy egy dolog a szerep, és más dolog a színész. A színész könnyen meg is tudja buktatni a magára vállalt alakot, tehetségtelen előadással értelmetlenné tehet egy kiváló szerepet, vagy éppen a szerzői elgondolással szinte teljesen ellentétes értelmet adhat neki. Igaz, a történelmi személyiségek ritkán játszanak előre megírt, vagy legalábbis a maguk számára megalkotott szerepeket. Ők is játszanak, és velük is játszik valaki..., és nemhogy e játék elgondolását, de még annak értelmét sem mindig könnyű megfejteni. Úgyhogy a történelmi személyiségek, ezek a neuraszténias színészek a szerepüket ugyan nem tudják, de képesek olyan érzésekkel, olyan szenvedélyekkel improvizálni, ráadásul olyan élethűen, hogy bármilyen önkényes, menet közben kigondolt hozzákötés kiérlelt, átélt és kellő meggyőződéssel megvalósított elképzelésnek hat.

Mindenféle előítéletek nélküli utazó vagyok. Ha vannak saját élményeim, ez nem jelenti azt, hogy döntőbíró is vagyok. Nincs nevetségesebb történet a vádlottak padján zajlónál: ítélkezzenek, amennyit csak akarnak, a történet már kisiklott a büntetés alól.

Ha kinézek az ablakon, a látvány ugyanannyira szerény, mint amennyire fennhéjázó: ha lehetséges, szeretném elolvasni és megérteni történelmünknek azokat a művészi alkotásait, amelyek formájuk szerint nevetségesesek, tartalmuk szerint pedig tragikusak. [...]

Ó, milyen nagyszerű kép és szimbólum is a Péter-Pál-erőd, amely felett ott lebeg egy arany angyal, és felemelt ujjával alátámasztja az alacsony, nehéz égboltot. Lent pedig, a bástyák és falak fölött, láthatatlanul, de fizikailag érzékelhetően ott lebeg a halál angyala, aki ideális, első osztályú, példaértékű börtönben egyesíti a hatalom élve eltemetett ellenségeit azokkal, akik mellettük, a székesegyházban alusszák örök álmukat a felsőbb, monarchikus hatalom jogán.

Az erőd falai magukba fogadták az egymással kibékíthetetlen ellenségeket!

A legyőzöttek éltek, habár élve eltemették őket sötét kőcelláikban, a győztesek pedig holtan feküdtek márvány-, jáspis- és malachitkoporsóikban, az erőd székesegyházában. Ez is Pétervár, ez a keresett, lelket rabul ejtő művészeti alkotás.

Arról beszélni, hogy Szentpétervár kigondolt, áttetsző, csalóka, fantasztikus és az orosz városok családjában a kezdetektől fogva mind a mai napig semelyik másakra sem hasonlító város, csak annyit jelent, hogy újra elmondjuk a tekintélyek által már elmondott és ezerszer elismételt formulát.

Igen, Pétervár szép a maga kétértelműségében.

Oroszország hihetetlen erőket és anyagi eszközöket fecsért arra, hogy ezt a nyilvánvalóan nem orosz várost felépítse.

Pétervár olyan egyenesen feszít, mint egy orosz szolgálatban lévő német káplár.

Nem volt sem ideje, sem türelme, sem orosz szavakból álló szókincse a mellékkörülmények leírására, habár ő maga is csak merő mellékkörülmény, mint a falut körbevevő orosz sővény.

A tősgyökeres orosz városoktól eltérően, amelyek olyan koncentrikus körökben vesznek körbe az erődöt, mint a fa évgyűrűi a puha belső részt, Pétervár közszemlére kitéve, nyíltan kitarulkozik, a pók geometrikus művészetének pontos sémája alapján.

Szinte a horizonton túlra futó, nyílvevesszőként repülő sugárútjai és csatornái vagy olyanok, mint a megfeszített gyeplők, amikkel a Néva partján berendezkedett vezetők a végtelen nagyságú Oroszországot irányították, vagy olyan istrángok, melyekkel Oroszországot a nyugat felé száguldó Szentpétervár után kötötték.

E város létezésének a civilizációs küldetés volt a legfőbb ideológiája.

A Néva partjának magasából úgy nézett a maradék Oroszországra, mintha az a gyarmata volna. A város, amit úgy gondoltak el, mint amely orosz talajon ágyása, csemetekertje lesz az európai palántáknak és facsemetéknek, éppen a talaj iránt nem mutatott érdeklődést.

A tenger mellett elfoglalt különleges helyzete különleges szereppel ruházta fel.

Szükség van-e ma ilyen ágyásra, ki fogja igénybe venni egy ilyen csemetekert szolgáltatásait, amikor a pénzügyi, információs és közlekedési kapcsolatok rendszere megfosztja Szentpétervárt kivételezett helyzetétől, és valószínűleg jelentőségétől is?

Pétervár ki fog halni, de nem ismeri be magának, kimerítette magát, el fog sorvadni, mint egy felesleges testrész, miközben azt a látszatot kelti, hogy éppen csak most jött el az ő ideje, épp csak most kezdődik számára az igazi élet!

Annak az esztétikája, ami lezajlott, kifejező, ékesen szóló.

Az első érmét, amit ebben a városban nyomtak, a következő jelszó díszítette: „A lehetetlen megvalósul”, és egy kiemelkedő esemény tiszteletére bocsátották ki. Orosz katonának az akkor még nem imperátorként ténykedő Első Péter és a még nem tábornagyi rangban lévő Mensikov herceg vezetésével csónakokon rátámadtak két tengeri hajóra, amelyek elkésve futottak be a Névára, hogy megsegítsék az akkorra már elesett Nieśwież-erődöt. A folyóra betévedt két tengeri hajó megtámadását szokás első „tengeri” győzelmünknek tartani. Ennek a szerencsés kimenetelű rajtaütésnek szimbolikus értelme messze felülmúlja katonai jelentőségét. Első Péter és Mensikov herceg Golovin admirálistól Andrej Pervozvannij-érdemrendet érdemeltek ki a rajtaütésben tanúsított vakmerőségükért és a svédekkel szemben mutatott kíméletlenségükért, akiket agyonvertek, amikor megadták magukat.

Hát így tárta ki Oroszország a tengeri kapukat.

Aztán eltelt száz, kétszáz, majdnem háromszáz év...

Az elmúlt évben egy svéd kikötőben feltartóztatták a Balti-tengeri hajózás két hajóját, az Iljics nevű tengeri komphajót és az Anna Karenina nevű személyszállító óceánjárót.

Micsoda nevek!

A feltartóztatást a nemzetközi tengeri hajózási jognak megfelelően azért hajtották végre, mert e két hajó legénységének majdnem egy évig nem fizették ki a zsoldját.

Mindkét hajót árverésre kellett bocsátani, eladni, az így kapott pénzből a szégyenletes tartozást kiegyenlíteni, és kifizetni a büntetést. A pénzügyi kalózok, akik kizsákmányolták a hajókat és legénységüket, ugyanúgy köptek a hajók sorsára, mint ahogyan odáig arra is, hogy a legénység kérte, könyörögte, követelte járandóságuk kifizetését!

Micsoda furcsa visszhang, micsoda hihetetlen rímelés... [...]

Manapság bármelyik ráérő ember nyáron csónakon, télen sítalpon el tud jutni a valaha elérhetetlen, bevehetetlen, titanikus munkával a Finn-öböl mesterséges szigetein létrehozott erődökbe, amelyek a tenger felől lezárják a városba vezető utat.

Ezek a rettegett tengeri erődök – a Tottleben, az Obrucsev, a Konsztantyin, a Csumnoj és az Északi hajóút számozott erődjei – kihaltak, elhagyatottak. Hadiellátmány és a tevékeny élet minden jele híján foglyokra emlékeztetnek: lefektet paszománnyal, derékszíj és felszerelés nélkül, sápadt, csüggedt arccal, idegen nyelven felhangzó megszólításnak és

vezényszavaknak engedelmeskedve. A mindent szétmállasztó gazdátlanság csak fokozza a nyomasztó érzést.

Ezeknek az elpusztult, bár soha senki által be nem vett erődöknek holtukban visszaadták eredeti nevüket: Totleben, Obrucsev... Ezekkel a nevekkel térnek meg a nemlétbe. Különben ha megmaradt volna az előző elnevezésük – Május Elseje, Vörös Katona –, a sorsuk akkor is ugyanez lett volna.

A télen a Totlebenben, a központi bástya egyik hátsó szegletében felfedeztem egy szép kis új, finn fémtaolettet. Körötte szélhordta, érintetlen hó feküdt. A napon megcsillanó zöld festék, az idegen nyelvű felirat – ez lenne az új élet jele? Mit mondjak: nagyléptékű építmény, előrelátóan építették.

Az üres tűzérési állásokon, amelyeket magasra, az öböl fölé emeltek, ebben a kihalt csendben akarattalanul is a fürge nyelveket megbénító „újjáélesztjük Szentpétervárt” lözungra gondol az ember. Mert hát melyik Szentpétervárt élesztik újjá? Hiszen sokféle volt belőle. [...]

És mit ígérnek ezek az „újjáélesztők”?

Lebontják az 1905. január 9-i sortűz¹ áldozatainak emelt emlékművet, és állítanak egyet az 1918. július 6-i sortűz² áldozatainak?

Kiköltöztetik a Sosztakovics Filharmóniát a volt nemesi gyűlés épületéből? Vagy megkeresik a Sosztakovics család nemesi gyökereit, és gróffá nyilvánítják a *Leningrádi szimfónia* kiváló szerzőjét?

Vagy a Nyikolaj Vasziljevics Gogolnak a Manyézs-téren felállítandó, régóta beígért, emlékműve helyett visszaállítják az idősebbik Nyikolaj Nyikolajevics Romanov lovasszobrát, és rávésik, mitől volt olyan dicsőséges?

És ma, még akkor is, ha lebontanák a Moszkvai pályaudvar előtti sekélyes, provinciális ízlést tükröző obeliszket, és ha visszaállítanák a helyére III. Sándor emlékezetes szobrát, ha ugyanezen a téren lebontanák a metróállomást, azt az épületet, amely a szovjet empire stílusában készült tortára emlékeztet, és visszaépítenék a helyére a Znamenszkaja-templomot, mindezekben a kitörésekben legfeljebb csak körmozgás figyelhető meg, amint a kígyó önfarkába harap.

Naiv dolog lenne azt gondolni, hogy e „feltámasztás” meghirdetésének a következményeként megjelenik egy új Puskin, jön egy úgy Rastrelli³ vagy egy új Trezzini.⁴ Athén pontosan ugyanilyen eredménnyel várhatná az új Pheidiasz⁵ és Polükleitosz⁶ megjelenését.

¹ Az ún. „véres vasárnap”-ról van szó, amikor a Gapon pápa által szervezett munkástüntetésen a petícióval a Téli Palota elé vonuló munkások közé lövettek. (A ford.)

² A baloldali eszerek fegyveres felkelése a bolsevikok ellen véres megtorlással, az eszer párt megsemmisítésével és az egypártrendszer kiépítésével végződött. (A ford.)

³ Bartolomeo Francesco Rastrelli (1700–1771) olasz származású, Oroszországban működő építész, akinek nagy szerepe volt Szentpétervár arculatának kialakításában. Legfontosabb alkotásai: a Szmolnij-kolostor, a Téli Palota és a Carszkoje Szeló-i Katalin-palota. (A ford.)

⁴ Domenico Andrea Trezzini (1670 körül–1734) svájci származású, Oroszországban működő építész. I. Péter főépítészeként az ő feladata volt Szentpétervár városképének kialakítása, a város köz- és lakóépületeinek megtervezése, díszítése. Legfontosabb épületei: a Péter-Pál-erőd, a Péter-Pál-székesegyház, I. Péter nyári palotája, az Alekszandr Nyevszkij-kolostor Angyali Üdvözlé-temploma, a mai egyetemi épület. (A ford.)

⁵ Ókori görög szobrász (i. e. 500 körül–i. e. 430 körül). Periklész megbízásából az athéni Akropolisz építési munkálatainak irányítója. Ismert munkái: az egykor az Akropoliszon álló – mára megsemmisült – Athéné Parthenosz-szobra, valamint az ókor hét csodája között számon tartott 12 méteres olimpiai Zeusz-szobra. (A ford.)

⁶ I. e. V. sz.-i görög szobrász, az argoszi bronzművesek tanítványa és a peloponnészoszi stílus folytatója. Műveiben az ún. kánonelmélet – az emberi test ismerete aritmetikai szabályokkal kombinálva – megvalósítja. Ismertebb alkotásai: Dorüphorosz, Diadümenosz. (A ford.)

Ha már valakit várunk, akkor várjuk inkább az új Homéroszt!

Milyen csodálatos, nem mindennapi, színes, vakító, nyíltságában és tanulságosságában lélegzetelállító képes beszéddel átszőtt e város történelme... És az új Homérosz tudni fogja, mivel zárult ez a történelem.

Hol, mikor, kinek a keze alatt, kinek a komputerén áll össze és mutatkozik meg elképesztő ragyogásában, mint valami sokba kerülő árulás, ez a fantasztikus, hihetetlen, a kezeink közül mindig kisikló város?!

Itt terül el előttünk, a víz szintje alatt – a víz rendszeresen elönti –, de mégis, miért van az, hogy ezekről az alacsony területekről olyan messzire ellátni, amilyen messzire nem látni sem az Urál, sem a Kaukázus, de még a Veréb-hegy tetejéről sem?

A név kötelez

„Nálunk általában többen foglalkoznak a nevek és elnevezések megváltoztatásával, mint a dolgok lényegével.”

Ny. Gogol

Egy művészeti alkotásnak illik a címmel kezdődnie.

Szankt-Piter-bourkh!

Szankt! – Piter! – Bourkh!

Háromszáz évvel ezelőtt az orosz fül számára ez körülbelül úgy hangzott, mint manapság a *Snickers*, a *Tampax*, a *Bounty* vagy a *marketing*.

A város neve, amelyet Oroszország addig az ideig még nem pipált, olyan, mint egy művészeti alkotás: van benne kihívás, gesztus, negédes kincstári hízélgés a cárnak, ál-szent üdvözlét az égnek, talán Oroszországból, talán Hollandiából, van benne szerepjátékszás és büszke önmegalázás is...

Egy kigondolt, kimódolt város...

Ki találta ki vajon, hogy a várost, amelynek az lett a sorsa, hogy háromszor tagadja meg a nevét, a Megváltót háromszor megtagadó apostolról nevezze el?!

A város megtagadta a Szentpétervár nevet, de egyáltalán nem azért, hogy megszabaduljon az apostol nevével üzőtt ravasz játéktól.

A város megtagadta a Petrográd nevet is, de egyáltalán nem azért, mert a mélyéből hirtelen előtört a despota elleni átok, annak a több százezer névtelen férfinak és asszonynak a hangja, akiknek testét lerakták a cölöpökkel együtt Észak Palmírájának – ahogy aztán majd Faggyej Venyegyiktovics Bulgarin nevezte – az alapjába.

Megtagadta aztán a Leningrád nevet is, azt a nevet, amelyre a város lakói nem hoztak szégyent, mert kitartásukkal és bátorságukkal súlyt adtak a „leningrádi” szónak.

A névváltoztatás egyúttal maszkok cseréjét jelenti, új játékszabályok bevezetését, új karneváli tér megteremtését, ahol a korábbi élet, amit részben a visszájára fordítottak, részben a hátsó felével indítottak előre, az önmegvalósítás organikus formájaként tűnik fel.

Igen, csak a karneváli tradícióban lehet egy várost olyan nyakatekert névvel illetni, hogy az elnevezés az orosz ember számára arculcsapásnak hasson.

Vagy talán eszébe jutott valakinek is valahol Európában, ahonnan a reformátor cár a mintaképeket hozta, hogy a saját fővárosát három különböző idegen nyelven nevezze el? Hiszen ebben az elnevezésben van latin – „sanct”, van holland – „Piter”, és német – „burg”.

Az orosz ember meg, aki nem tanult sem latint, sem hollandot, aki oroszul is alig boldogult, kérges tenyerével megvakarta a tarkóját, és ebből a háromtagú cirkalomból megtartotta azt, ami használható volt, a Pityert, és ezt sem azért, mert familiárisan akar-

ta volna megszólítani az apostolt, Krisztus kedvenc tanítványát, hanem mert ez egybeesett az Antikrisztus cár nevével, aki öltözkéiben is, nyelvében is németnek maszkírozta magát.

Egy megsemmisítő bombázást és harmincórás támadást követően az orosz seregek bevették a Nöteborg-erődöt, de Nagy Péternek eszébe sem jutott üdvözölni Oroszországot abból az alkalomból, hogy visszakerült hozzá ősi területe, és a visszahódított erődnek nem adta vissza az Oresek nevet, amelyet a sztolbovói békekötésig,⁷ tehát svéd kézre jutásáig viselt.

Nöteborg most a Slisszelburg nevet kapta, de a cár levelezésében felbukkan a Slütelburg (Schlüsselburg) elnevezés is.

A bombázást és az ostromot követően az öreg és betegeskedő erődparancsnok, Opalev ezredes örömmel adta át az oroszoknak Nieśwież erődítményét, amely a sztolbovi békekötésig a Novij Osztrog (Új Tömlőc) nevet viselte. Első Péter ekkor sem kívánt svédből fordítani (a Nieśwież egyébként Új Tömlőcöt jelent) és visszaadni az erődnek eredeti orosz nevét. Novij Osztrogból most Slötborg lett.

Nehezen volt érthető, hogy most vajon akkor visszatérnek-e az Alekszandr Nyevszkij⁸ által valaha oly boldogan védett novgorodi területek a szülőföld kebelébe, avagy egyszerűen csak megjöttek az új hódítók, akik elűzték a régieket. Aprakszin tábornok például 1703-ban a Néva mentén végigvonult Tosznóig, „mindent meghódított és lerombolt”, mintha nem is haza, a hazai földekre érkezett volna meg.

Úgy adódott tehát, hogy nem Oroszország került közelebb Európához, hanem maga Európa hatolt be Kronslottal, Kronstadttal, Montplezirrel, Peterhoffal, Oranienbaummal Oroszországba... Még 1702-ben, egy kis folyó, a Voronyezs felső folyásánál jelent meg az Első Péter alapította kis város, Oranienburg. Nem más ez, mint valóságos illusztráció Karamzin⁹ szavaihoz: „Világpolgárok lettünk, csak közben – Péter hibájából – megszűntünk Oroszország polgárainak lenni.” Herzen¹⁰ is hasonló álláspontot képviselt: „Péter rájött, hogy Oroszország számára az egyedüli menekvés, ha megszűnik orosznak lenni”. Az orosz vezetők időnként még majd elő-előhúzzák ezt a megmentő receptet Nagy Péter hagyatékából, az éppen aktuális divat szerint választva meg a mintát: svédet, németet, franciát, angolt, amerikaiat...

Herzen pontosan határozta meg az új főváros excentrikus jellegét is: „A cár legkedvesebb gyermeke, amely az ország érdekében megtagadta, az európaizálódás és a civilizáció nevében pedig leigázta az országot.” A „civilizáció nevében” általában a gyarmatokat, a meghódított területeket és népeket szokás leigázni, nálunk pedig... Mondja csak ezután valaki, hogy Oroszország nem a saját, senkiéhez sem hasonlító útján jár. Mert hát mihez is lehetne ezt hasonlítani?!

Úgy tűnik, a cár egyszerűen csak elmenekült Oroszországból, amikor a visszahódított, műveletlen területeken felépítette a maga „külföldjét”. Rettegett Iván szintén elme-

⁷ Az 1617. február 27-én az oroszok és svédek közötti, „örök időkre szóló” békekötéskor Oroszország visszakapta ugyan a korábban elveszített Novgorodot, de a svédek megtartották maguknak a balti partvidéket – így Oreseket is –, s ezzel Oroszország elveszítette kijáratát a Balti-tengerhez. (A ford.)

⁸ A „Jégmezők lovagja” (1220 körül–1263), Novgorod fejedelme, az orosz történelem legendás, szentté avatott hőse. 1242-ben a Csúd-tó jegén megverte a német keresztes lovagok seregét, megállítva ezzel további keleti terjeszkedésüket. (A ford.)

⁹ Nyikolaj Karamzin (1766–1826) orosz író, történész. Fő műve a 12 kötetes *Az orosz állam története*, de a maga korában igen népszerű volt az orosz szentimentalizmus alapműveként számon tartott *Szegény Liza* című elbeszélése is. (A ford.)

¹⁰ Alekszandr Herzen (1812–1870) orosz író, filozófus, publicista. Legismertebb műve a *Ki a bűnös?* című regénye, jelentős még az *Emlékek és elmélkedések* című memoárja is. (A ford.)

nekült a megunt, a nagy cárhoz méltatlanná vált Moszkvából, csak ő a másik irányba, a vlagyimiri erdők felé vette az útját, és befészkelte magát Alekszandrov városába.¹¹

Rettegett Iván heves vérmérséklete Nagy Péterben méltó örökre és folytatóra talált.

Az új főváros excentrikus elnevezése kulcsnak tekinthető az elkövetkező évszázadok során kialakult orosz élet, az orosz kül- és belpolitika megértéséhez.

Az excentrikusság – nyugtalan mozgás.

Mi is az az excentrikusság? A kiszámíthatónak és előre megmondhatónak a felrúgása, a logika elvetése, a megszokott lerombolása, a szokás és a szabály elutasítása, mélyen bevitt ütés, kockázatos váratlanság.

Ha Moszkva az orosz föld számára a forgástengely, akkor Pétervár az elmozdított tengely, amely a szökelléshez hasonlatos mozgást eredményez. Szentpétervár térbeli elhelyezkedése szemléletesen illusztrálja hatalmi elvét, az Oroszország egyéb területeihez való viszonyát.

Az excentrikusság a mechanikában olyan alkalmazkodást jelent, amely lehetővé teszi, hogy a körmozgás (Moszkva az egy helyben keringés városa!) lökés formájában megnyilvánuló progresszív mozgássá alakuljon. És ez így is történt: rúgások, ütések, nyaklevesek voltak az imperátor akaratának legfőbb megnyilvánulásai az alárendeltek irányában. Amikor az imperátor örök nyugalomra tért, megszakadt ez a mozgás is.

Pétervár excentrikus város, történelmi mozgása görcsös és hirtelen, vonagló, mint a reformer cár grimaszai, melyek nyomasztó érzésekkel töltötték el környezetét.

Változnak az idők, változnak a hatalmak, változatlanok csak a görcsök és rángások, az ország vezetésében megnyilvánuló görcsök és rángások maradnak.

Pétervár, amelyet tervek, szabályok, minták alapján építettek, s amely egész városképével arra törekszik, hogy megerősítse a rendszerességet, csupán a sorsa megtervezését illetően nem vette figyelembe a rendet, mint ahogy nem vette tervbe azt sem, hogy lakóinak szabályos, kiszámítható életet adjon.

A város elnevezésének ördögi ravaszságú kétértelműsége megmutatkozik akkor is, amikor a mai monarchikus demokraták a beszédükben úgy forgatják, mint az ügyes kártyások a kártyát, szükség szerint hol az apostol képével ékesített felét, hol pedig az átalakító cárt ábrázoló felét fordítva felénk. Hol „szent”, hol „nagy”, hol „nagy”, hol „szent”. Itt is Péter, ott is Péter, csak ez már valami más.

A cipészár és a tengerár közötti hasonlóság alighanem nagyobb, mint ami a keresztény egyház alapítója és aközött az orosz cár között van, aki megelőzte az összes többi orosz önkényurat nemcsak az egyház megalázásában, nemcsak abban, hogy az egyházat a hatalom engedelmes szolgálójává tette, hanem az egyház bemocskolásában is. Az 1649-es Törvénykönyv szerint, amely a XIX. századig részben érvényben volt, a legfőbb bűntett, amelyért a legsúlyosabb, akár halálos büntetés is járt, nem a cár gyalázása volt, hanem az istenkáromlás. Tudta ezt Nagy Péter is, tudta, hogy nemcsak az egyházból űz gúnyt, hanem a törvényből is.

„...és ezen a kősziklán építem fel az én anyaszentegyházamat, és a pokol kapui nem vesznek rajta diadalmat” – ez Péter apostolról mondatik.

„A legbohóckodóbb, legrészegeőbb, legőrültebb egyházközösség protodiakónusa”, a patriarchátus felszámolója, a kolostorok üldözője, a pravoszlávia minisztériumának létrehozója, olyan reformer, aki halálbüntetés terhe mellett a gyónási titoktartást a nyomozás szolgálatába állította, és így tovább, és így tovább... – mindez Nagy Péter ténykedésének a része.

A cár nem törekedett eredetiségre, a feltalálásokkal szemben előnyben részesítette a mintákat, mindent elfogadott, ami alkalmasnak látszott, még az orosz tapasztalatból me-

¹¹ Orosz város, Moszkvától alig több mint száz kilométerre északkeletre. IV. (Rettegett) Iván cár uralkodása alatt 1564. december elejétől 1565. február elejéig az ország fővárosa lett, miután a cár mindenféle bűnökkel vádolva alattvalóit, kivonult Moszkvából. A visszatérés feltételül szabta, hogy mind az állami, mind az egyházi intézmények ismerjék el korlátlan hatalmú uralkodónak. (A ford.)

rítve is. Rettegett Iván nyomdokait követve, aki Alekszandrov városában hátborzongató, kínzással, táncsal, orgiával és imádsággal megvalósuló paródiáját agyalta ki a szerzetesi közösségnek, Első Péter már ifjú éveiben megalapította a maga vidám közösségét, amely cinikusan figurázta ki azt az anyaszentegyházat, amelyet Péter apostol alapított. Undorító részegeskedések, végkimerülésig tartó táncmulatságok, a mulatságokban fáradhatatlan nők részvételével rendezett szaturnáliák adtak a több napig tartó „szolgálatoknak” élénkséget és változatosságot. El lehet képzelni ezeknek a részeg duhajkodásoknak az esztétikai élményét...

„De hiszen ez karnevál, ez tréfa, és ugyanúgy, mint az egész »civilizált világban«, az ünnep leveszi a hétköznapiak terhét, a feje tetejére állt realitás felszabadítja a...”

Kit is?

A szabadság és a féktelen kicsapongás lényegében csak a „legbohócódóbb egyház-közösség” egyetlen tagjának adatott meg, mindenki más kész volt alattvalói alázatossággal áldozatává válni valamely vad csínytevésnek, kegyetlen tréfának, cseppet sem tréfás indulatkitörésnek, ami bármelyik pillanatban rászakadhatott a magáról megfélemedezett tivornyázóra.

Nagy Péter példáját követve tréfák és vidámság közepette állítottak be a részeg kiskirályok a bojárak otthonaiba, hogy „játsszanak” egy kicsit, és a „játékba bevontak” tanúsága szerint ez a játék „olyan nehéznek bizonyult, hogy sokan úgy készülődtek azokra a napokra, mint a halálos ítéletükre”. [...]

1701-ben Nagy Péter a hadseregben a fegyelem fenntartása érdekében bevezette a vesszőfutást, miközben a bűnösök megbüntetésére megtartotta a régi nemzeti módszereket is: a fül levágását, az orrlyuk kitépését, a legértetlenebbek számára pedig a *katorgát*, a kényszermunkát. A regrutát speciális tetoválással jelölték meg: még nem számmal, mint a koncentrációs táborokban, hanem egy keresztet ábrázoló rajzzal. A hadsereg összeírt tagjainak tizedrésze állandóan szökésben volt. [...] Minden kormányzóságban és járásban kihirdették: „...ha valaki meglát egy olyan embert, akinek bal karján ott a kereszt jele, elfogja és a városba vigye”. Nem akarja elfogni „szerelme pereputtyát”? Hát akarja! Nagy Péter nemcsak a feljelentés intézményét emelte új, magas színvonalra, hanem a rendőrséggel való együttműködését is: „Aki pedig ilyen embert lát, és nem vezeti be, őfelsége e magas ukázának eme ellenszegülője megkínóztatik, és az áruló is és a szökevény is vagyonekrobzásra ítéltetik, ő maga pedig regrutának besoroztatik.”

Volt min elgondolkodni, különösen hogy a katonaság gyakorlatilag életfogytiglan tartott. A katonák megjelölésére szolgáló keresztrel ellátott leveleket együtt küldték szét a dezertőrök elfogásáról szóló ukázzal.

Azt kell gondolnunk, hogy I. V. Sztálin alaposan tanulmányozta Nagy Péter vadállati *Ukázait*, és sok hasznos dolgot merített magának belőle. Az univerzalitásáról és képlékenységről nevezetes 58. cikkely¹² a szökött regrutákról szóló ukáz mögül kacsint ki az „áruló” szócskával, amit azoknak címeztek, akik nem tudnak vagy nem akarnak elkapni, becipelni, feljelenteni senkit. [...]

Nagy Péter örököseit illetően a dolog többé-kevésbé érthető, de Péter apostol árnyéka miért vetült a városra?!

Két név – a születésekor kapott, meg az egyházi.

Az apostol kétszer volt elzárás alatt.

Két blokádot, két éhínséget élt át a város is.

A város kétszer szűnt meg fővárosnak lenni. Második Péter, aki hosszú és vidám életet szeretett volna élni, nem akart összefagyni ebben a nedves, mocsári levegőben, és át-

¹² A sztálini büntető törvénykönyv 58. cikkelye alapján szovjetellenes vagy ellenforradalmi tevékenységért ítélték el a vádlottakat. (A ford.)

tette a fővárost a korábbi, szárazabb területre. 1918 márciusában pedig Petrográd másodszor és végérvényesen megszűnt fővárosnak lenni.

A kettősség, a kettéosztottság, a kétértelműség nem hiba, nem baj vagy vigyázatlanság, sokkal inkább jel, amelyet meg kell fejteni, meg kell érteni: a sors jele.

Oszip Mandelstam verse, a *Leningrád* a város címere lehetne. Néz egymásra a város két neve, amit összeköt a „leningrádi lámpafolyó” lánc, és folytatják a pétervári lakások „ajtóláncainak bilincsei”.¹³

A legnehezebb az életben a látszat mögött meglátni a lényegét. Az ellentétek egysége a dialektika legtitokzatosabb és legnehezebb fejezete; Pétervár-Leningrád pedig a dialektika össz-szövetségi akadémiaja, ahol meg lehet tanulni megkülönböztetni a lényegét a látszattól...

A város megkettőződik végtelen számú folyói és csatornái víztükrében.

A költő abban a pillanatban kapta el a várost, amikor az belenézett a tükörbe:

Éjjel, patika, utca, lámpa,

[...]

éj, utca, lámpa, patika.¹⁴

Szentpétervár vége

Moszkvát szokták szembeállítani Pétervárral.

Moszkva nem egyszerre épült, Pétervár pedig, úgymond, egyszerre.

Mi is tehát Pétervár? Kövek, csatornák, hidak, rakpartok, zászlók, fehér éjszakák, díszes öntöttvas kerítések? Istenem, de hiszen tényleg ez lenne Pétervár? Pétervár szerep, misszió, bölcső... Mint hidak, csatornák, rakpartok, paloták, templomok összessége, mindazé, ami ezt a „megismételhetetlen Pétervárt” alkotja, befejezett, vagyis... vége van?

Pétervár azért épült, hogy Oroszország joggal és méltósággal lépjen be a világ népeinek családjába... Ez így van jól, csak nem szabad közben elfelejteni, hogy ebben a családban, az „Európa-házban” nincs állandó bejelentett lakhely. Ahogy beléphettél, úgy ki is kerülhetsz. De mi bevettük Párizst! Kétszer is bevettük Berlint! – na jó, és mit hoztatok onnan, mivel tértek vissza? „Humanitárius” segítséggel?

Nem, Pétervár, amely alapítója elgondolása és reménye ellenében épült, olyan város, ahol a nép szellemileg föl tudott szabadulni, ahol megadatott, hogy sosemvolt teljességgel megérezzék és átéljék a belső szabadság tudatát.

A pétervári irodalom realizmusa a nép válasza volt a politikai realizmus hiányára, arra, hogy a vezetők részéről a nép kevés megértést tapasztalt; válasz volt azoknak a társadalmi intézményeknek a hiányára, amelyek a társadalom állapotára utalhattak volna.

Pétervár az a bizonyos vágyott, régen várt, megszenvedett új ember volt Oroszországban.

A hosszan elhúzódó középkor után éppen itt egyenesedett föl erényeinek teljes tudatában az orosz ember lelke. Lomonoszov volt az egyetlen, aki az Oroszországban még

¹³ Lator László fordítása nem adja vissza pontosan a Mandelstam-vers idézett szókapcsolatait. Nála a kérdéses rész a következőképpen hangzik:

„Hazajöttél – idd szaporán, nosza hát,
vizi lámpások csukamájolaját!
(...) – micsoda kín,
ha a csengettyűt rángatják odakinn!
Babrálok a záron (...)”

(Oszip Mandelstam: *Sófényű csillagok*, Móra Kiadó, 1991.)

¹⁴ Alekszandr Blok: „Haláltáncok 2.”, Lator László (ford.), in: *Alekszandr Blok válogatott művei*, Európa Kiadó, 1972.

nem látott és érdemei szerint majd csak Puskin által értékelt állampolgár új típusát képviselte: „... ki tudott állni magáért, és nem sokra becsülte sem a mecénások pártfogását, sem a saját jólétét, amikor a beszélgetés a tisztességére vagy kedves eszméi diadalára terelődött.” Az orosz értelmiségi kulcsszavaivá váltak Lomonoszovnak azok a szavai, amelyeket I. I. Suvalovnak, egy felvilágosult embernek, a cárnő mindenható favoritjának mondott: „Én, Excellenciás Uram, nemcsak a főurak, de még az Űristen előtt sem akarok alacsonyrendű ostoba lenni.” És mondta mindezt abban az időben, amikor még a hercegek is odatartották pár garasért a képüket, hogy megüssék őket, és tisztességnek vették, ha magasabb méltóságok bohócot csináltak belőlük, vagy a bolondját járatták velük.

Ugyanezeket a szavakat mondja magáról Puskin is: „... Tudok alattvaló, sőt, akár rab is lenni, de szolgalelkű vagy bohóc még az égi király előtt sem leszek.”

Különbösen Dosztojevszkij véleménye szerint éppen Puskin volt az, aki elsőként jelentette ki, hogy az orosz ember nem rab, és soha nem is volt az.

Egyébként Nagy Péter védelmezői, lelkes rajongói számára ez a téma mind a mai napig nem veszítette el időszerűségét, kiélezettségét, hiszen például a Puskin-ház egyik akadémikusa tévényilatkozatában a minap nagy hévvel kijelentette: „Pétert szidalmazák, mégpedig a rabszolgái! A rabszolgák. Hiszen ő uralkodó volt. Mi a fellázadt rabszolgák országa vagyunk.”

Hát nem tudom, én úgy hittem, a humán tudományok képviselőjének örülnie kellene, ha ezeket a rabszolgahelyzetükkel elégedetlen embereket látja, itt meg mintha a bíráló felhangjait hallanánk. Egészen másként tekintett a nemzeti történelmet a tudós és a költő lelkével befogadó Nyikolaj Ivanovics Kosztomarov¹⁵ arra a szerepre, amelyet Nagy Péter játszott az orosz ember öntudatra ébredésében, a szellemi követelményeit és lehetőségeit kinyilvánító folyamatnak a fejlődésében. Részletesen megfigyeli és értelmezi mindazt az újat, amit Első Péter magával hozott és elültetett Oroszországban, csupán „új lelket nem tudott belélehelni; ehhez még az ő mindenhatósága is kevésnek bizonyult”.

„Oroszországban új embert csak a társadalom szellemi gyarapítása tudott teremteni, és ha ez az új, szellemi ember a mai orosz ember ténykedésében és törekvéseiben valahol fellelhető, akkor ezért semmiképpen sem Péternek kell hálával tartoznunk” – nem, Ny. I. Kosztomarov nem szidalmazza Nagy Pétert, hanem mindennek kijelöli a maga helyét: megadja a császárnak, ami a császáré, de nem többet!

Csak hogy Első Péter nélkül nem lett volna Puskin sem, hiszen éppen Péter reformjaira válaszolt Oroszország olyan grandiózus jelenséggel, mint Puskin.

Válaszolt, tehát nem adta át magát az örök és tekintet nélküli behódolásnak. A nyomasztó szellemtelenségre és embertelenségre a szellem szárnyalásával válaszolt.

Pétervár valódi és legfőbb alkotása ez az új ember volt.

Sem a Téli Palota, sem a Nyári Palota, sem a Szenátus, sem a Kereskedelmi Kollégium, sem a sugárutak, sem a szökőkutak, sem a székesegyházak nem gyakoroltak olyan hatást Oroszország sorsára, mint ez a Pétervárott kialakult és megerősödött új ember. És a legfényesebben Puskinban testesült meg ez az új embertípus: „Belefáradtam már abba, hogy egyik vagy másik csinovnyik jó vagy rossz emésztésétől függjek... Az egyetlen, amire vágyom, az a függetlenség (a szó nem jelentős, de maga a dolog nagyon jó); bátorsággal és kitarással végül majd el is fogom érni.”

Az ilyen ember megszületése, felnövekedése még odébb van, és egyáltalán nem azért, mert ilyen ember nem létezik. E tekintetben a folyamat nem lehet befejezett, mint a városkép esetében. Pétervár elsősorban szellemiséget jelent, és a szellemiség – a kövek leraká-

¹⁵ Ukrán származású orosz történész, író (1817–1885), a kijevi, majd a pétervári egyetem történelemszakkönyvtárosa. Alapító tagja volt a titkos Cirill és Metód Társaságnak, amelynek célja a szláv államok demokratikus föderációjának létrehozása. Történelmi drámáit és regényeit (pl. a *Kugyejar* című) Ijermija Halka álnéven tette közzé. (A ford.)

sával és a csatornák kiépítésével ellentétben – nem megállítható és nem befejezhető folyamat; a szellem szellemiség nélkül, azaz környezetén kívül, megnyilvánulás nélkül, cselekedet nélkül, mindenféle holt dologgal való szembenállás nélkül maga is csak holt absztrakció marad.

A szellem olyan, mint a lelkiismeret: csak akkor létezik, amikor ténykedik, még ha csak mint gondolat, mint fájdalom, mint szívet nyomasztó érzés is, aminek soha sincs nyugalma. A fizika ismer olyan anyagi részecskéket, amelyek csak mozgásban, cselekvés közben életképesek. A szellem velük tart rokonságot.

És sokan vannak-e az ilyen lelkiismeretes emberek?

Dosztojevszkij: „legendő, ha a nyugtalanok csupán egy tizedrészt tesznek ki, és a maradék hatalmas többségnek nem lesz miattuk nyugalma”.¹⁶

Oroszország hatalmas, Pétervár azonban kicsi. Pétervár óriási, de olyan, aki nem tud elmenni a más baja mellett, nem túl sok van. Pétervár azonban mégis Oroszország felfedezett lelkiismerete. A „pétervári” vagy a „leningrádi” ember nélkül a nemzet szellemi karaktere egészen más vonásokat öltött volna.

Nagy árat fizettünk érte.

Gogol, aki betegesen érezte át és élte meg a pétervári életforma idegenségét, miután felfedezte hüvösségét, dölyfösségét, keserűen állapította meg: „Oroszországnak Moszkvára van szüksége. Pétervárnak pedig Oroszországra.” Őelőtte pedig Karamzin azt mondta: „Világpolgárok lettünk, csak közben – Péter hibájából – megszűntünk Oroszország polgárainak lenni.” Számukra még frissek voltak az emlékek, amelyek azokat az időket idézték, amikor e város még vámpírként viselkedett Oroszországgal szemben.

De a valóság zajló folyamata új feltételeket és új viszonyokat eredményez.

Szentpétervár a maga apoteózisát, különleges történelmi küldetésének elismerését Moszkvában, egy minden orosz ember számára emlékezetes napon élte át. Puskin emlékművének megnyitóján Dosztojevszkij azt mondta erről, hogy „az orosz ember rendeltetése minden kétséget kizáróan összeurópai és egyetemes”.¹⁷

Érdekes, hogy a Moszkvában született Dosztojevszkij a szintén moszkvai Puskin emlékművének megnyitóján éppen Moszkvában mondja el azokat a szavakat, amelyek aligha szólalhattak volna meg oroszul, ha nem lett volna ez a németes nevű, furcsa város, ha nem ment volna végbe az orosz történelemnek a pétervári szakasza.

Dosztojevszkij az orosz ember egész Európát és egész világot átfogó küldetéséről beszélt, miközben egyáltalán nem tagadta meg önmagát, hanem nagyon is orosz maradt: „Igazi orosz, teljesen orosz, valószínű lehet, hogy nem jelent mást csupán [...], mint az összes ember testvérévé válni, össz-emberré, ha így jobban tetszik.”¹⁸

Azután, hogy Pétervárból Oroszország évszázadokon át önmagát tagadta meg, Pétervár végre az ország organikus, nélkülözhetetlen része lett, amelyben a nemzet megértett és önmagát is, meg a világtörténelem színpadán játszott szerepét is megértette.

A szerep készen áll. Meg is értettük. Most már csak el kell játszani. [...]

Ezt a várost a holnap Oroszországa számára építették, és a város állandóan meg is előzte Oroszországot, az ország nem győzte sem ésszel, sem tempóval, és Pétervár el is szakadt az országtól december 14-én, március 1-jén, október 25-én...

Ezt a várost Oroszország jövője számára építették: erre utal az oktatás, a tudomány, a kultúra, az újító technológiák, a flotta, a kozmoszkutatás, az atomenergetikai kutatás...

Pétervár nemcsak ablak volt Európára, hanem a jövőre nyíló kapu is...

Volt?

¹⁶ F. M. Dosztojevszkij: „Puskin.” Fordította Sisák Gábor. In.: *A történelem utópikus értelmezése*. Budapest, Osiris, 1998. 124.

¹⁷ I. m. 141.

¹⁸ I. m. 141.

A kérdésre adandó keserű és átfogó válasz a jövőről alkotott elképzeléstől függ. [...]

Megyünk Szentpétervárra, pedig lehet, hogy az már nincs is.

A flotta bölcsője... Három forradalom bölcsője... A demokrácia bölcsője...

De a flotta bölcsője üres...

Nincs elég erő egy új forradalomhoz, hiszen még a választásokra is csak undorodva megyünk...

A demokrácia bölcsőjében pedig valami érthetetlen, a demokrácia fogalmának semmiképpen sem megfelelő valami fekszik, mert hiszen a „démosznak” éppen eléggé kijut, vagyis hogy éppen nem jut semmi, és szép csendesen kihal...

A hazai értelmiség bölcsője? Ki kockáztatja meg, hogy belehelyezze az utódját?

Az értelmiség ma erkölcsileg meg van nyomorítva, majdnem ugyanúgy szégyelli di-vatjamúlt külsejét, mint a korábbi időszakokban a kalapot vagy a szemüveget. A mai győztesek nevetnek az orvoson, a tanítón, a mérnökön, a tudóson, az egyetemi tanáron, a könyvtároson, mindenkin, akitől távol áll a kalmárszellem, aki fizetésből él, aki várja, mikor fizetik ki neki a megszolgált bért. Nevetnek a kulturális életben ténykedőkön, akik várják, hogy a magukat pénzzel telezabált kapitalisták emésztési zavaruk következtében mikor kezdenek el hányni, amiből aztán felbuzoghat a tudomány, a művészet, a kézművesség, az oktatás és az egészségügy kimeríthetetlen és régen várt forrása.

Már több mint kétszáz éve annak, hogy Pétervár, miközben külső célokat szolgált, önmagáról elfeledkezett; állandóan piszkálták, követeltek tőle valamit, hol szakembereket, hol hajókat, hol turbinákat... Most már nem várnak semmit. A város nézhet magára, láthatja, hogy mennyire megöregedett, mennyire elhasználódott, hogy az életfunkciói az utolsókat rúgják vagy már az utolsó erejükből működnek. Ugyanúgy, mint háromszáz évvel ezelőtt, Pétervár újra a tengeri őserő foglya lett.

Többé nem törekszik arra, hogy hallasson magáról, arról, hogy még mire képes, hogy még ereje teljében van... A legtöbb, amit tenni képes, hogy öregesen vendégségbe invitál, úgymond, ne felejtsetek el.

Beteljesítette az országban rárótt feladatát, és most, mint az élete javát leélt öregnek, nem sok mindenre van már szüksége. Hirtelen nincs már semmiféle külső célja, arra ítéltetett, hogy bezárkózzék önnön létezésébe, hétköznapi létezésébe, ami alvásból, evésből, újságolvasásból, tévénézésből és... a választáson való részvételből áll.

Zsörtölődhet, hangoskodhat, haragudhat is még, de „haraggal, / háborgóval és hasztalannal / Péter álmát ne verje fel!”¹⁹ [...]

Milyen fényes jövő várhat ránk? Pontosan ugyanaz. Amikor majd minden alapjain legrombolódik, amikor már nem lesznek szakemberek, egyetlen egyetem, egyetlen iskola sem fogja már őket évenként egyesével felnevelni és felkészíteni, amikor majd hatalmas balesetek kezdődnek, és eszméletlen biztosítási összegeket kell kifizetni, akkor majd segítségünkre jön valaki nyugatról vagy keletről... Nekik majd rendelkezésükre áll minden, és ők újra megmentenek bennünket.

A város pedig feledésbe merül...

Egyiptom történelmi nagysága már a múlté...

Görögország történelmi nagysága is a múlté...

Spanyolország történelmi nagysága szintén a múlté...

...Van olyan suspicionöm, hogy Nagy Péter conduite-jére nem rezonáltunk, hát ezért vagyunk manapság dependenciában.

GORETITY JÓZSEF fordítása

¹⁹ Puskin: „A bronzlovas”, Kormos István (ford.), in: uő.: *Elbeszélő költemények*, Budapest, 1977. 306. o.

EURÓPAI LEVEGŐ OROSZORSZÁGBAN

(interjúrészlet)*

– *Leningrád és Pétervár... Miért tekinthető meghatározó tényezőnek a költészetben?*

– Főként tisztán történelmi szerepe miatt; egy olyan főváros szerepét töltötte be, amely megszűnt főváros lenni. Innen származtatható különleges légkör. Általában a kultúra, legalábbis a fizikai kultúra Leningrádban jóval magasabb színvonalon valósult meg, mint Moszkvában. Leningrád vagy Pétervár történetileg mindig szemben állt Moszkvával, annak tisztán orosz, patriarchális szellemiségével. Még annak idején Baratinszkij¹ írt erről egy csodálatos verset:

„Mindenre saját válasza, saját törvénye van,
Bölcső és koporsó között Moszkva csak szendereg.”

Kinevette Moszkvát intellektuális és irodalmi tetszeni akarásáért, azért, mert arra törekedett, hogy olyan irodalmi szalonjai legyenek, mint amilyenek Péterváron vagy Európában vannak.

Sőt, nyugodtan állíthatom, hogy az irodalom valóban Péterváron kezdődött. És ez önmagában is elég furcsa jelenség. Amikor Péter áthelyezte a fővárost Pétervárra, a konzervatív, patriarchális elemek teljesen elítélték emiatt, hiszen a birodalom fővárosa a birodalom szélére került, egyenesen a tengerpartra, s a tenger általában véve is ellenséges őserőnek számított. Elvileg az orosz tudat erőteljesen kontinentális, ha úgy tetszik, klauztrófiás. Meg kell jegyezni, hogy az orosz folklórban például a tenger (noha Oroszországot mint nagyhatalmat majdnem minden oldalról tenger veszi körül) abszolút lényegtelen szerepet játszik, őt vagy hat szokványos jelzővel illetik. A tengert semmilyen esetben sem tekintik a tér, a végtelenség, az örökkévalóság változatának, nem fogják fel úgy, mint a transzcendenshez való közeledést.

Ötven évvel azután, hogy a fővárost áthelyezték, Péterváron megszületett az irodalom. Moszkva minden ősisége, az orosz történelemmel való szoros kapcsolata stb. stb. ellenére az irodalom tekintetében nagyon kevés volt az, ami Moszkvából eredt. És Péterváron egyszerre csak kezdetét vette minden. Nézetem szerint azért történt így, mert azoknak az embereknek, akik felbukkantak Péterváron – ez volt az első, európai értelemben vett művelt réteg Oroszországban –, olyan érzésük támadt, mintha a birodalom periferiáján lennének, olyan helyzetbe kerültek, amely lehetővé tette számukra, hogy, ha úgy tetszik, kívülről szemléljék ezt a birodalmat. Ami mindenképp szükséges az író számára – ez az eltávolítás effektusa. És Pétervár tisztán fizikai értelemben, vagyis földrajzilag biztosította ezt az eltávolító effektust. Pétervár felfedezése az irodalomban olyan volt, mint

* Jozsif Brodskij (1940–1996) a XX. századi orosz líra egyik legnagyobb alakja, az orosz „ezüstkor” költészetének méltó folytatója, az orosz költői nyelv megújítója. 1964-es letartóztatása és másfél év lágerbüntetése után 1972-ben száműzték a Szovjetunióból. 1987-ben irodalmi Nobel-díjat kapott. (Jozsif Brodskij: *Bolsaja knyiga intervjua* [Moszkva, 2000.], Vozduh Jevropi nad Rosszijej.)

¹ Jevgenyij Baratinszkij (1800–1844) orosz romantikus költő, a pusikini korszak utolsó képviselője. (A ford.)

az Újvilág felfedezése, hasonlított Amerika felfedezéséhez; mintha az ember egyszerre lenne saját kultúráján belül és kívül. Mintha országára, nemzetére, ha nem is egy hegy tejjéről, de legalábbis egy magaslatról tekintene le. A Péterváron, majd Leningrádban az irodalommal foglalkozó, egymást követő nemzedékek számára éppen a városban kialakult kulturális hagyomány biztosította eleve a magas mércét. Úgy tartják például (nem emlékszem, ki mondta ezt²), hogy mi mindannyian Gogol *közpönyegéből* bújunk ki. Ez igaz is, meg nem is; azért, mert ez lényegében nem a gogoli *közpönyeg* volt, hanem *A bronzlovas* hőséneke köpönyege. Mivel az első felesleges ember, aki az orosz irodalomban tulajdonképpen először színre lép – *A bronzlovas* hőse.

– És a tenger?

– Persze, a tenger. A tengerről sokáig lehetne beszélni. De általában a tenger sohasem vált az orosz nemzeti tudat részévé, ahogy nem lett belőle folklórelem sem. Sohasem volt igazán fontos. Még a költészetben sem, a legjobb esetben is csak a romantikusok munkásságában talált magának menedéket, és nem amiatt, mert valóban élő hagyomány lett volna, hanem szerintem inkább úgy jelent meg mint a romantikus tradíciónak, a byronizmusnak stb. szánt gesztus, visszajelzés arra, ami Európában ment végbe. Úgy gondolom, hogy a huszadik században az összes orosz költő közül, bármennyire is furcsa, csak a moszkvai Borisz Paszternak szánta rá magát, hogy a tengerről komoly terjedelemben írjon. Az *1905-ös év* című poémáról és a *Hullámokról* stb. van szó. Ám Paszternak esetében is mindennek, úgymond, kissé moszkvai jellege volt. Ez a tenger domesztikálásának kísérlete, és nem a térségről, a végtelenségről való gondolkodás, arról pedig Paszternaknál szó sem esett, hogy el kellene innen menekülni.

Pétervár teljesen más város. Pétervár valóban a periferián létezik. Külseje abszolút európai. Ám a külsején kívül az a tény, hogy minden oldalról nyitott, hogy nem védi semmi a tengeri szélről, hogy a Balti-tenger partján található, felettébb figyelemre méltó következményekkel jár. Gyakran úgy tetszik, mintha érezni lehetne a levegőben az európai benzinbűzt vagy az európai parfümök illatát. Vagy mintha a felhők visszatükröznék az európai neonreklámok villódzását, mintha fényképeket küldenének onnan nekünk. Vagy mintha olyan sikerfilm forogna, amelyet mindenütt levetítettek a világon, és lám, Oroszországban is bemutatásra kerül. A levegő telis-tele van európai jelzésekkel. Azt gondolom, ennek gyakran érződik valamilyen hatása is. Azokról a szagokról és illatokról nem is beszélve, amelyek a kontinens számára idegenek.

– Mivel a birodalom periferiáján élt, milyen volt a viszonya a központtal, a hatalommal?

– Mikor egy birodalomban, egy központosított birodalomban él az ember, vagyis kisebb vagy nagyobb mértékben függ egy közös nevezőtől, melyet nem csak az iskolában tanítanak, hanem az élet is erre tanítja, amikor az életet különösen szigorúan szabályozzák – mindebben a költő és az író számára meghatározott előnyök rejlnek. Amikor a könyvkiadás, a rádió, a sajtó centralizált, ez a központosítás az egész országnak vagy, úgymond, az olvasói tömegeknek egy meghatározott, egységes stilisztikai színvonalat biztosít. Éppen ezért minden költőnek vagy írónak, aki azt akarja, hogy a közönség felfigyeljen rá, új módszereket kell bevezetnie. Egyfelől az író számára ez feltétlen előnyökkel jár – hiszen az olvasóközönség figyelmének középpontjába kerül. Ám másfelől, ezzel egy időben észreveszik azok is, akiknek az a foglalkozásuk, hogy figyeljék az irodalmi folyamatokat, vagyis a cenzúra és mások. [...]

SZÓKE KATALIN fordítása

² Visszarion Belinszkij (1811–1848) orosz kritikus, publicista, az ún. „naturális iskola” legfőbb képviselője. (A ford.)

„SAJNÁLKOZNAK RAJTA – Ő PEDIG ELÉGEDETT”

(beszélgetés I. Szurattal)*

Van itt egy nem éppen helyénvaló történet... Annál is inkább szeretném most felidézni, mert éppen egy éve, hogy nincs többé közöttünk a kitűnő leningrádi író, Viktor Goljavkin, aki még az ötvenes évek végén kezdett el szabadon és öntörvényűen írni, és nagy hatást gyakorolt a mi egész nemzedékünkre, az egész leningrádi szépprózára, annak egész fejlődésére. Szóval, Viktor Goljavkinnal, aki előbb az életben valósította meg a paradoxont, azután az élete e paradoxonjai átkerültek a szövegeibe – abszurd szövegeket írt, miközben fogalma sem volt a hasonló nyugati szerzők kísérleteiről, sőt még az Oberiu¹ csoportjának kísérleteiről sem, egyszerűen saját tehetsége és személyisége vezette ebbe az irányba – a következő história esett meg: Leningrádba érkezett egy „több mint költő”, aki elismert volt, Moszkvában már zseniszámba ment, dicsőítették az egész Szovjuzban, Goljavkin pedig csak helyi mércével mérve számított zseninek, kiadni nem adták ki, csak baráti körökben volt ismert. A moszkvai zseni persze rögtön érdeklődni kezdett, ki számít Leningrádban zseninek. És nagy kegyesen, egész patriarchális, moszkvai magasságából leereszkedően meglátogatta a teljesen ismeretlen zsenit, aki akkor a Művészeti Akadémia kollégiumában lakott. Hát, természetesen ittak, beszélgettek, felolvastak egymásnak, elismerték és buzdították egymást, de nyilvánvalóan többet is ittak a kelleténél, és Jevgenyijnek,² mint mindig – ez volt a stílusa, ez a széles szárnyalás –, valahogy helyváltoztatásra volt szüksége. Fogott egy taxit, Goljavkint beültette hátra, ő maga odaült a sofőr mellé. Goljavkin váratlanul mogorva lett, a kocsiban már csak hallgatott, Jevgenyij pedig kiselőadást tartott, filozofált valamiről. Goljavkin, aki – hozzá kell tennünk – valaha Baku bokszbajnoka volt, egyszer csak azt mondta: „Zsenya!” – erre az megfordult, ő pedig, bocsánat, képen vágta. Valószínűleg elég alaposan. Zsenya persze egészen megdöbbsent, meggárgyult, megállította a taxit, és patetikusan azt mondta: „Kifelé az autóból!” – az autóból! A történet persze gyorsan elterjedt egész Leningrádban. Én is megkérdeztem egyszer Goljavkint: figyelj már, hogy történhetett ez meg? Tulajdonképpen miért? Persze, hát nem tetszett, nem tetszett, de azért ez túlzás volt... Erre azt feleli: „Tudod, az a helyzet, hogy felemelt.” Azt kérdeztem: hogyhogy felemelt? „Szó szerint – azt mondja –, felemelt; amikor még a kollégiumban ittunk, minden rendben volt, aztán egyszer csak odajött hozzám, hátulról átkarolt, és felemelt.” Azt mon-

* Andrej Bitov (1937) a modern orosz próza egyik megteremtője, az orosz posztmodern próza atyja. Legismertebb, legjelentősebb könyve az 1978-ban Amerikában, illetve 1989-ben a Szovjetunióban publikált *A Puskin-ház* című regénye, melynek részletei magyarul is olvashatók. (Andrej Bitov: *Pjatoje izmerenyije. Na granycze vremenyi i prosztransztva*, [Nyezaviszimaja Gazeta, Moszkva, 2002.], „Ob nyom zsalejut – on dovolen”.)

¹ Objegyinyenyije Realnovo Iszkussztva – A Reális Művészetek Egyesülete, 1926-ban alapított orosz avantgárd irodalmi csoportosulás. Alapító tagjai Danyiil Harmsz, Alekszandr Vvegyenszkij és Nyikolaj Zabolockij voltak, hozzájuk csatlakozott később Konsztantyin Vaginov és Jevgenyij Svarc. (A ford.)

² Jevgenyij Jevtusenko

dom erre: na és, ez nyilván valami baráti gesztus volt. „Egyáltalán nem; mert ha mondjuk te felemeltél volna, az baráti gesztus lett volna, ő viszont nem ebben az értelemben emelt fel. Azt mondta: »Te is zseni vagy, én is zseni vagyok, de én még föl is bírlak emelni téged.«” Ez az örült történet aztán bevésődött az agyamba: te is zseni vagy, én is zseni vagyok, de én még fel is bírlak emelni téged.

A zseniről: a tehetségről és az egyéniségről, a dicsőségről és az elismerésről, pláne a zsenialitásról szóló beszéd az irodalomtudomány számára nem ildomos, mert létfontosságú. Ezek a kategóriák tilalom alá esnek, mert tudománytalanok, az irodalmi grafománia egy fajtájának tekinthetők. Ugyanakkor létfontosságúak voltak maguknak a kutatás tárgyainak, leginkább a romantikus iskolához tartozó költőknek a számára, amilyenek kezdetben a mi valamennyi fundamentális költőink voltak. A Puskin–Gogol viszony ebben a vonatkozásban alighanem a legtanulságosabb. Megírtak és újra megírtak erről már mindent. Az egyik moszkvai udvarban találtam egy magányos Lenint, a keze előrenyújtva: nem felszólított éppen bennünket valamire – erről egyébként a térdben behajlított lába tanúskodott –, hanem átölelte a valahová eltűnt Sztálint. Ennek a *Sztálin és Lenin Gorkiban* című szoborcsoportnak a története ma már meglehetősen jól ismert: egy fénykép, nyilvánvalóan hamisított fénykép alapján készült. Aminthogy Lenin eredetileg is egyedül volt, úgy is maradt: kivették alóla a padot.

A tudományos életben senki sem vállalja fel azt, hogy szenvedélyesen kiálljon az olyan hipotézisek mellett, amelyek az ehhez hasonló emlékművek bélyegét viselnék magukon.

Gondolják csak meg: micsoda szenvedélyek, micsoda harc! Átvinni Puskit az utca túloldalára, száznyolcvan fokkal elfordítani: oda nem nézhetsz, oda nézhetsz!³ Nincs Sztrasztnoj-kolostor, nincs! Gogolt meg elcipelni egy hátsó udvarba: itt ücsöröghetsz!⁴

Mit lehet itt tenni?

Kinyitom Puskit, becsukom Gogolt. Vagy fordítva. Bármelyik helyen – és minden a helyére kerül.

„Nincs jobb a Nyevszkij Proszpeknél...”

„N. bizalmasul választja magának a Nyevszkij Proszpektet: rábízza az összes otthoni gondját, minden családi bánatát. – Sajnálkoznak rajta, ő pedig elégedett”.

Mit lehet itt tenni?

Elmegyek egy szakemberhez. Azt mondom neki:

– Van egy hipotézisem.

– Fejtse ki – mondja ő.

– Egészen megdöbbenett az egyik feljegyzés, az, amelyiket Puskinnek olyan tervei közt szották publikálni, mint a „Kártya; eladva” és a „Szerelmes ördög”, és ezek között szerepel egy feljegyzés, amit eddig még senki sem vett észre, legalábbis én nem találkoztam vele, amely döbbenetes módon emlékeztet az egyik Gogol-történetre. És akkor egyfajta saját kódban kezdtem el gondolkodni az irodalomtörténészek – Gogol-kutatók, Puskin-kutatók – által már oly sokszor leírt Puskin–Gogol kölcsönhatásról.

Természetesen mindez még a szovjet korszak hagyatékából származik, amikor min-

³ Utalás arra, hogy a Moszkva központjában álló híres Puskin-szobrot, A. Opekusin munkáját 1880-ban a Tverszkij bulváron állították fel nagy ünnepség közepette – erre az alkalomra íródott Dosztojevszkij híres Puskin-beszéde –, ám városrendezési okokból 1950-ben átvitték az utca túloldalára, ahol teret alakítottak ki és Puskinról nevezték el. (A ford.)

⁴ Utalás arra, hogy az 1909-ben a moszkvai Arbatszka téren felállított Gogol-emlékművet, Ny. Andrejev munkáját, a szovjet hatóságok túlságosan „pesszimistának” ítéltén 1952-ben kicserélték egy „optimista” Gogol-szoborra, Ny. Tomszkij alkotására, az eredeti Gogol-emlékművet pedig beállították a Gogolevszkij bulvár 7. sz. alatti épület (a jelenlegi Gogol könyvtár) udvarára. (A ford.)

den nagy ember egymás felé fordult, és így, együtt néztek a fényes jövő felé, és amikor mindannyiukon sajnálkoztunk amiatt, hogy szenvedniük kellett a cárizmus alatt, és csak mi vagyunk képesek rá, hogy igazán szeressük őket... úgy hiszem, mindez a nagy emberek barátsága volt, olyanoké, mint „Marx és Engels”, „Lenin és Sztálin”, és mindez kihatott az orosz irodalom történetének nagyságaira is. Itt van például Puskin és Gogol, akik mindig feltétlenül együtt szerepelnek. Őszintén sajnáljuk például, hogy Puskin Lermontovval sehogyan sem tudott összejönni. Gogollal viszont igen, és e tény annál is inkább tény marad, mert Puskin nagyvonalúan átadott Gogolnak két ötletet is, amiből aztán remekművek születtek – *A revizor* és a *Holt lelkeket* –, és mindezt, természetesen, úgy tekintették, hogy az egyik géniusz átvett valamit a másik géniusztól...

– Mellesleg manapság éppen fordítva van, formálódik egy másfajta mítosz, a kettejük titkos rivalizálásáról...

– Hogy rivalizálás-e vagy sem, azt nem tudom, de Nyikolaj Vasziljevics őszinteségét nehezen tudnám kétségbe vonni. Különbözően pedig tényként szokás elfogadni, hogy Gogol minden művét Puskinnak mutatta meg először, és hogy Puskin, miután meghallgatott néhány fejezetet a *Holt lelkekből*, felkiáltott: „Milyen szomorú is a mi Oroszországunk!” – mindezt, mellesleg, Gogol szavai nyomán... Egyenesen kimondom, mindketten nagy mítoszteremtők voltak, csak más jellegűek. Mindezt ellenőrizni nem, csak elhinni lehet. Ugyanakkor Gogol reakciója Puskin halálára számomra – az intonációjából ítélve – nem tetszik tettettettnék: „Kinek fogok én ezután írni?!” És éppen ez a „kinek fogok én ezután írni” szöveg számomra kódként a témának abban a bizonyos bőkezű átadása tekintetében. Ugyanakkor azt is olvastam valahol, hogy Puskin talán ironikusan, talán bosszúsan azt mondta: „Ezzel a kisorossal óvatosabbnak kell lenni: úgy megkopaszt, hogy még kiáltani sem marad időm.”

– *Annyenkov jegyezte ezt fel Puskin feleségének, Natalja Nyikolajevnának a szavai nyomán.*

– Csakhogy én azt gyanítom, hogy a *Holt lelkek* néhány fejezetének színvonala nem lehetett Puskin számára olyan meggyőző, hogy azt mondhatta volna: „Nem, én nem tudtam volna így megírni”, *A revizor* pedig bizonyos mértékig sajnálta, ez a történet valamilyen fontos volt neki, annál is inkább, mert a gyakorlatban, az életben volt alkalma megtapasztalni... Azt pedig a kutatóknak kell tudniuk, hogy ezeket a történeteket mennyiben adta át tényleg Puskin, vagy hogy mennyire sajnálta tényleg őket, ebbe én nem akarok belemászni. Az anekdota azért anekdota, hogy az emberek elmeséeljék egymásnak. Emlékezzünk csak a korabeli meghatározásra: „Az anekdota – tartalmilag rövid, előadásmódjában sűrített elbeszélése egy figyelemre méltó vagy szórakoztató esetnek” (Dal szótára⁵). Több orosz szerző is mintha anekdotát írt volna: ilyen a *Nulin gróf* vagy *A hintó*. Egy tény, amely megmozgatja a képzeletet. Még Gogol *A köpönyege* is, mint ismert, egy olyan anekdotára megy vissza, ami arról szól, miként ajándékoztak meg a kollégái valakit egy puskával, ő pedig, ez a csinovnyik, hogyan álmódzott erről a puskáról, aztán az első vadászat során el is vesztette, és miután elvesztette, a vadászatról úgy tért vissza, mint egy élő halott, és ezt mindenki úgy meséli, mint valami szórakoztató történetet, annál is inkább, mivel ennek az esetnek valami humánus vége volt, mert a kollégák, amint észrevették ezt a hatalmas bánatot, összeadták a pénzt egy másik puskára. Ahogy a kortársak, a szemtanúk megjegyezték, ha jól emlékszem, miután Gogol meghallgatta ezt az anekdotát, nagyon komor lett. Nagyon komor volt, s ennek eredményeképpen megszületett *A köpönyeg*.

– *Tulajdonképpen nem is így történt az egész.*

⁵ Vlagyimir Ivanovics Dal (1802–1872) orosz nyelvész, etnográfus és író (írói álneve: Kaszak Luganskij). A 30.000 címszavát tartalmazó orosz értelmezőszótára (*Tolkovij szlovar' velikorusszkovo jazika* – 1863–1866) az orosz lexikográfia alapműve.

– A lényeg az, miként születik az anekdota, pláne Gogol agyában. Puskin úgy írta meg *A bronzlovast*, hogy árvízre látott, ugye, és mellel még a maga módján még sajnálta is ezt, amit megtudhatunk néhány, az 1824-es árvízre vonatkozó reakciójából, aztán kiderül, hogy alighanem sokkal inkább szemtanúja volt az árvíznek, mint azok, akik ezeket az élményeket átvették tőle, beleértve Mickiewiczet is. Így van? Tehát azt, hogy hol a képzelet, hol adódik ürügy arra, hogy a képzeletet bekapcsoljuk, milyen szinten kapcsolódik be, ez a számunkra nem felfogható kérdés, merthogy Gogol képzeletéről van szó...

Nem az én eszemhez való kérdés az sem, ki zseni, ki csak tehetséges, melyik mi által biztosítható, hogy az egyéniség és a tehetség milyen kapcsolatban állnak egymással; hagyjuk mindezt gondtalanabb koponyákra, mindazonáltal Gogol esetében az elsődleges a zseniális tehetség, ennek a zseniális tehetségnek szüksége van valami zseniális tengelyre, valami zseniális belső támaszra. És Puskin, meggondolatlanságból, ilyen támasza lett neki. A ket-tejük érdeklődési köre, a kölcsönös viszony, az egyensúly, valami belső összecsengés, rokoni érzület, kollegialitás – mindez feltétlenül benne volt az egészben. De amikor Puskin átad egy történetet, vagy amikor valaki külső hallgatóként meghallgat egy anekdotát, az azért különböző dolog. Ha Puskin azt mondja: ez itt valami nagyon figyelemre méltó dolog, akkor ez alatt, állíthatjuk feltételeken, lehet azt érteni, hogy *ellátta* egy zseniális mű lehetőségével. Ezt az *ellátást* nagyon nehéz lenne bármiféle tudományos kategóriába belefoglalni, ugyanakkor mégis létezik, biztosítja a zseniális tehetség számára a kitörés lehetőségét: ezen a ponton valószínűleg elő tudok bányászni valamit. Ez az ellátás nem egyszerűen csak Puskin nagyvonalúsága, hanem valami olyasmi is, amit Gogol valóban ki is tudott használni. Megérezte, hogy ebben lehet valami mélység, ráadásul ez a feneketlen mélység olyasmi lesz, amit ki kell aknázni, és ő igen meggyőzően ki is aknáztta mind *A revizort*, mind *A Holt lelkeket*. Szeretném hangsúlyozni, hogy a történetek kölcsönzése, még akár a Puskin beleegyezésével történt kölcsönzése is, nem olyan nagyon egyszerű akció. Gogol teljes egészében rábízhatta zseniális tehetségét arra a szűzsére, amelynek potenciális mélysége felől meg lehetett győződve. Ez az a bizonyos ellátás, mert az anekdota Puskitól származott, nem valahonnan külső forrásból, mint mondjuk *A köpönyeg* esetében, ezt mindenképpen figyelembe kell vennünk. Én mindenestre figyelembe veszem, bár nem tudom, hogyan lesznek képesek majd erőteljesebb formába önteni. Goltjavin és Jevtusenko ezzel nem azonos értékű története a szóban forgó esetben már az általunk használt értelemben is anekdotának tekinthető. Ezért készítettem engem is e gondolatok végiggondolására.

„Sajnálkoznak rajta – ő pedig elégedett.” A kommentárokból azt olvastam, hogy az „И” olvasható „III”-nek is. Mire is gondolt a kommentár szerzője? Meglepődtem ugyan, de azonnal olyan érzésem támadt, hogy mindez nagyon emlékeztet a *Nyevszkij Prospektre*. Puskin feljegyzései nagyon hozzávetőlegesen vannak datálva, valahová a 30-as évek elejére teszik őket. Próbáljuk csak összehozni, mikor is történhetett *A revizor* és a *Holt lelkek* témáinak átadása, mikor keletkezett az a tréfás vagy talán kissé bosszankodó reakció, hogy „ezzel a kisorossal óvatosabbnak kell lenni: úgy foszt ki, hogy még csak kiáltani sem marad időm”, és akkor elgondolkodhatunk, hogy a *Nyevszkij Prospekt* vajon nem ugyanúgy Puskitól származó kölcsönzés-e?

– *Csak hogy a különbség az, hogy addig, amíg A revizor és a Holt lelkek témájának kölcsönzéséről Gogol úton-útfélen harsogott, addig a Nyevszkij Prospekt esetében erről egy árva szót sem ejtett. Hiszen neki nem csak az volt fontos, hogy ellátták valamilyen témával, hanem az is, hogy ezzel párhuzamosan rögtön adjon egy olyan kommentárt is, miszerint a szűzsé Puskitól származik, és olyan benyomást keltsen, hogy a tollát Puskin vezette. A Nyevszkij Prospekt esetében semmi ilyenről nem tudunk, ellenben tudjuk, hogy Puskin, hogy is mondjam csak, jelen volt az alkotás folyamatánál, vagyis a publikálása előtt legalább kétszer olvasta az elbeszélést: először valószínűleg valamilyen vázlatos formájában, másodszor pedig a letisztított formát, amelyet Gogol a cenzúra számára készített elő...*

– Ennek a feljegyzésnek a sémája mégis nagyon hasonlít a *Nyevszkij Proszpektre*! Az viszont, hogy Puskin a *Nyevszkij Proszpekt* olvasása után készítette volna ezt a följegyzést, számomra nagyon is kétséges. A *Nyevszkij Proszpekt* szintén nagyon bizonytalanul datált írás. A kommentárokból azt olvastam, hogy Gogol még jóval 1834 előtt, 1831-ben vagy 1832-ben készített bizonyos pétervári vázlatokat, valamiféle leírásokat, de nem tudom, felolvasta-e ezeket Puskinnak... Ettől függ a következtetés: Puskin Gogolnak vagy Gogol Puskinnak kölcsönzött-e?

– Egy dolog a szüzsé átadása, mint egy bizonyos, mindkét részről tudatos akció, és más dolog a kihallgatott beszélgetés... Úgy hiszem, Gogol felfigyelt Puskinnak valamelyik szóbeli elbeszéléseire, és ebben az esetben talán nem ment végbe a szüzsé átadásának aktusa, hanem csak az történt, amit Vacuro Gogol-plágiumnak nevezett, de az is lehet, hogy ez az az eset, amikor Puskin könnyedén átengedte, amire neki nem volt szüksége, mint ahogyan ez A Vasziljevskij-szigeten álló magányos házikóval is történt. Ez szintén egy „pétervári szöveg”, egy Puskin által elmesélt anekdota vagy inkább már novella... Tyitov a mesélés nyomán lejegyezi, aztán mint tisztességes ember, elviszi Puskinnak, megmutatja, Puskin pedig készséggel átengedi neki a publikáció jogát. Lehet, hogy talán ebben az esetben is történt valami hasonló?

– A Magányos házikó azért nem a *Nyevszkij Proszpekt*. Hogyhogy eddig még senki sem vetette össze Puskin „meg nem írt művének tervével”?! Vagy talán törvénytelenül sorolták be a meg nem írt művek terveinek sorába? Az a följegyzés, hogy „N. bizalmast választ magának...” – még nem hasonlít szüzséire, még nem vonz, csupán egy kis pszichológiai kép. Csak „sajnálkoznak rajta – ő viszont elégedett” – ez nagyon is érdekes, ez a kapcsolódás nekem nagyon tetszik. Lehetséges, hogy Gogol nem is mint művel volt viselő a *Nyevszkij Proszpekt*tel, hanem mint képpel? És mondjuk, képzeljék csak el, hogy minden úgy van, mint Harmsz anekdotájában: Gogol bemegy Puskinhoz a *Nyevszkij*-ről, és mesélni kezdi, mit látott, énekelni kezd, még nem állt össze az egész, Puskin pedig látott egy embert, aki teljesen megfelel a saját képének, teljesen egybeesik vele. Mellesleg a művészember legelső benyomása általában ilyen szokott lenni: egy kis kép. A kis kép többször egymás után is kirajzolódhatott, mert a *Nyevszkij Proszpekt*en mindenki jár.

– Érdekes, hogy később, 1836-ban Puskin éppen a *Nyevszkij Proszpekt*et nevezte Gogol művei közül a legteljesebbnek, és kiemelte az Arabeszkéből mint a fejlődés mutatóját. Mit jelent az, hogy művei között a legteljesebb?

– És mivel tudta összehasonlítani?

– Valószínűleg már A revizzorral is összehasonlíthatta, A revizort már 1836 elején hallotta, ráadásul persze a korai variációt, amelyben váratlanul ő maga is sértettnek találta magát, mert szerepelt benne egy ilyen kép: „...Előtte egy pohárban rum, a legfinomabb rum, vagy száz rubel üvegeje, olyan, amelyet csak az osztrák uralkodó számára tartogatnak – aztán meg úgy elkezd írni, hogy a tolla csak úgy trrr..., trrr..., trrr... Nemrég írt egy színdarabot, a Kolera elleni orvosság-ot, az ember haja égnek áll tőle. Egy csinovnyik megőriült nálunk, amikor elolvasta...” Puskinnak pedig van egy levele Bolgyinóból...

– Na igen, a feleségének írott levél: „Ez a dicsőség”.

– „Tudod-e, mit beszélnek rólam a szomszéd kormányzóságokban? Így írják le a foglalatosságaimat: hogyan ír verset Puskin – előtte van egy jóféle itókéval telt flaska, ő pedig ledönt egy pohárral, kettővel, hárommal, aztán nekifog írni! – Ez a dicsőség.” Puskin felfigyelt a Gogol-műnek erre az epizódjára, és kissé meg is sértődött, erre van bizonyíték is, Gogol pedig kihúzta – de ez már egy másik történet...

– Hát, Puskin, ugyanúgy, mint a feleségének, Gogolnak is eldicsekedhetett... Az iménti sorok azt bizonyítják, mennyire szűk volt a társasági kör, ha ugyanazok a szófordulatok előfordulhatnak olyannyira más kontextusokban, mint Puskin feleségéhez írott levele és Gogol vázlata. Egyetlen következtetés marad: ezek a fordulatok szerepeltek a társalgás során is.

– Igen, csakhogy akkor Hlesztakov bizonyos parodisztikus fényt vet Puskinra, amiről mostanra már nem keveset írtak, többek között Igor Zolotusszkij. Úgyhogy Gogol Puskinhoz fűződő viszonya nem volt annyira egyszerű. 1834-ben Gogol megírta a *Néhány szó Puskinról* című munkáját, és lényegében Puskin életében ez volt róla az első teljes értékű megnyilvánulás. Valójában azonban, ha figyelmesebben elolvassuk, akkor Gogol úgy ír Puskinról, mint egy emlékműről, mint egy befejezett és múltba távozó jelenségről. Hihetetlenül magasra értékeli, de az értékelése végérvényesnek mondható: „az orosz szellemiség egyetlen és rendkívüli megnyilvánulása”, „az orosz ember a maga kifejezett állapotában” – de ezzel, talán öntudatlanul, el is temeti. Hiszen egy év múlva Belinszkij már egyértelműen kimondja: Puskin távozik, a helyét Gogol foglalja el. Vagyis látszólag mindez panegirisz ugyan, csakhogy kissé halotti beszéd is.

– Ebben a vonatkozásban bizony valami általánosan elfogadott, közepszerű dolgot mondott, mert Puskinról úgy volt szokás beszélni, mint befejezett költőről.

– Igen, és éppen ez a kegyelet, amit Gogol persze érzett iránta, cserélődött fel valamiféle ambícióra.

– És itt van az is, ahogyan a kutatók leírják a megismerkedésüket... Benne van Gogol provincializmusa is, meg az is, ahogyan szolgálatot keres, beleértve a harmadik ügyosztályt...

– Még Puskin is segít neki állást keresni, megpróbálja elhelyezni valahová, közbenjár érte...

– Pedig Puskin időnként nagyon lekezelő tudott lenni a nem a saját köréhez tartozó emberekkel...

– Ezért is nem jegyezte meg Gogolt az első találkozás után...

– Igen, mert nem az ő köréhez tartozott... És persze ez nem Puskin hibája, Gogolnak még be kellett lépnie a társaságba.

– Ennek érdekében, hogy úgy mondjam, nagyon jól kihasználta Puskind, amikor Puskin címét adta meg saját levelezési címeként, azután pedig olyan mítoszokat hozott létre, hogy „mindennap készülődöttünk, Puskin, Zsukovszkij meg én” stb.

– Ezt a helyzetet Harmsz nagyon jól bemutatta: „Gogol egy alkalommal Puskinnak öltözött...” Nem tudom, hogyan fogom ezt majd még alátámasztani, de a *Nyevszkij Proszpekt* és a Puskin-féle följegyzés mint egy mű terve közötti összecsengés számomra nem haszontalanul derült ki – lehetséges, hogy ebből még ki lehet bányászni valamit...

– Gogolnak mindez keretként szolgált: a mű elején a *Nyevszkij Proszpekt* dicsőítése, meg a vége, középiütt pedig elhelyezte azt, ami Gogol maga, a *naturális iskolát*...

– De általában nagyon jól megírták azt az átmenetet, ahogy a holt élővé és az élő holtta válik – Pumpjanszkij és Jakobson például, Lotman pedig továbbvitte, miként elevenednek meg Puskinnál az emlékművek... Gogolnál viszont nagyon erőteljes a belső kapcsolat a festészettel, később, *Az arcképben* a szűzsé vezetése tekintetében a *Dorian Gray* előképét láthatjuk. És Puskinnak ez a följegyzése kicsit erre is utal: „N. bizalmasul választja magának...”, vagyis mintha ő maga változna át a *Nyevszkij Proszpekt*té – vagy a *Nyevszkij Proszpekt* lesz ő –, amint az ábrázolás személyiséggé, a személyiség pedig ábrázolássá válik...

– De ezek azért mégiscsak valamiféle groteszk, nem puskinos dolgok...

– De hát ő ettől eltávolodott, az ő viszonya a szobrászathoz olyan volt, mint az életé a halálhoz, itt pedig az élet és a kép kölcsönös egymásban tükröződéséről van szó... A szobrászat materiálisan hidegebbnek, holtabbnak tetszik, a festészet viszont sokkal melegebbnek, és mivel a felszínen található, nem is tűnik a holttest ábrázolásának. Nem hasonlítanak-e ezek az átmenetek a kép – elgondolás – szűzsé – művészeti alkotás transzformációra?

– Úgy gondolom, igaza volt Vacurónak is meg Lotmannak is, akik azt mondták, hogy Puskin a neki szűkséges szűzséket sohasem adta volna oda senkinek, sem véletlenül, sem szándékosan. Ha megnezzük ezt a följegyzést, azt látjuk, hogy ez egy igazi gogoli szűzsé, mit kezdett volna vele Puskin?

– De hát mégiscsak a Puskin-tervek között szerepeltek... Hiszen megvan a terve Puskinnál a revizor-témának is: „Kriszpin megérkezik egy kormányzóságba...”

– Gogol pedig akart írni egy tragédiát, nem sikerült, akkor megírta *A revizor* című komédiát.

És ez táplálta azt a mára már elterjedt irodalmi anekdotát, hogy A revizor a Borisz Godunov paródiája. Eizenstein egész könyvet írt erről, élete utolsó éveit teljes egészében erre pazarolta, ma pedig a divatos kutatók továbbvizsgálják azt az ötletet, hogy Gogol előbb kigondolt egy tragédiát, eközben a Borisz Godunovra összpontosított, aztán meg hirtelen megírta A revizort.

– De hiszen az is csak valamiféle mankót feltételez, ha valaki paródiát ír. Puskin először megírta a *Borisz Godunovot* – ez az egyetlen munkája, amin látszik a bajlódás – „népi dráma Shakespeare szellemében” –, munkáigényes, nehézkes kaptató volt, érződik az egészen Puskin erőfeszítése. Aztán hirtelen paródiát ír Shakespeare meglehetősen gyenge poémájára: repül a tolla, készül a *Nulin gróf*. És ez éppen az az év volt, amikor Puskin a világirodalom klasszikusai között keresi, kire támaszkodhat és kit vethet el: Byrontól eljutott Goethehez, Goethétől Shakespeare-hez. És a végén az egészet mindig paródiával zárja. A paródia bizonyos értelemben győzelmet jelent, felülemelkedést, mindenestre a felszabadulás érzetét a nyomasztó minta, az elnyomó etalon alól. Ebben a vonatkozásban nagyon is lehetséges, hogy Gogol nemcsak lelkesedett valamiért és támaszkodott valamire, hanem inkább... figyelembe vett valamit. Ezt nagyon nehéz kibogozni, de sajnos, bármilyen vulgárisan hangozzék is, az irodalom igencsak sportjellegű tevékenység. És a kortársak, a kollégák között ez nagyon is nyilvánvaló. Hogy mik a kritériumai ennek a rivalizálásnak, hol a jelentése annak a minőségnek, ami összehasonlítható lehetne – mindezek nem tudományos kategóriák, és nem igazán lehet megvitatni őket. Mindenesetre mint alkotáspszichológiai tény nem annak az előzménynek-örökségnek a kontextusa fontosabb, amelyet a későbbiekben a kutatók majd mint fő vonulatot kijelölnek valamiféle ószövetségi elv szerint: Ábrahám nemzette Jákobot; hanem éppen fordítva, mint elrugaszzkodásoknak és letaszításoknak, meg önmagunk megerősítésének a logikája. Puskinnak több elrugaszkodása volt, mint támasza, Gogolnak viszont az elrugaszkodáshoz nem volt meg a támasza.

– Szerintem ez a sportjelleg Puskinnál kevésbé volt jelen, mint Gogolnál... Ami a Puskin-féle szüzséket illeti, ha nála szerepel valami a tervek között, az még semmit sem jelent, hiszen annyi volt belőlük, és micsoda hanyagsággal dobta aztán félre az egészet!...

– Ezért szerettem volna pontosítani, hogy milyen alapon, és nem az összeállító meg a kommentáríró önkénye révén helyezik-e el ezeket a Puskin-sorokat a tervek között... Mert hogy nagyon hasonlítanak egy jellemrajzra. És felmerülhet a gyanú, hogy Gogol, aki a kolléga jogán eljár Puskinhoz, és tudta, hogy Puskin őt elismeri és jóindulatúan meghallgatja, felbuzdulhatott a *Nyevszkij Proszpekt* valamelyik jelenetén, amint előadta a maga látomását és költői képét, és Puskin, látva, hogy Gogol maga is mennyire hozzátartozik ehhez a képhez, amelyet már máskor is ironikusan fogott fel, megírt egy ilyen feljegyzést Gogolról.

– Tényleg nagyon meglepő, hogy erről a fragmentumról még senki sem írt egy sort sem. Szerintem nagyon fontos, hogy ez az egész Pétervárhoz kötődik. Ahhoz, amit ma „pétervári szöveg”-nek szokás nevezni: úgy tetszik, ez éppen kettejük között született meg. Hiszen 1833-ban ott volt annak a pétervári almanachnak, a *Trojcsatkának* a közös terve, felosztott szerepekkel köztük és V. F. Odojevskij között, és feltételezem, hogy a *Nyevszkij Proszpekt* vázlatai akkor már készen voltak, aztán Puskin elutazott Bolgynóba, ahol megírt két „pétervári elbeszélés”-t, az egyiket versben, a másikat prózában: A bronzlovast és a Pikk dámát...

– A legfontosabb pétervári szövegeket.

– Igen, de ezzel Puskinnál a dolog be is fejeződött, kidolgozta és láthatólag elmondta mindazt, amit akart. Gogol viszont csak írta és írta ezután a pétervári elbeszéléseit, utána Dosztojevskij is, és elindult mindaz, amit ma az „orosz irodalom pétervári szövegé”-nek szokás nevezni.

De hogy az említett szüzséből mi kerckedett volna ki Puskinnál, elképzelni is nehéz.

– Mellesleg a szüzsé a *Nyevszkij Proszpekt*ben is meg A bronzlovásban is üldözésről szól.

– Furcsa hasonlóság...

– Megesik. Amikor a művész elérkezik a végleges alakhoz, nehéz őt utolérni. Azzal kapcsolatban pedig, hogy Puskin mit szalasztott el, mit nem írt meg végig: Puskin kiválóan emlékezett a *teljes* szövegre, amit írt, ez teljesen nyilvánvaló. Nagyon jól átlátta az egész birodalmát, így ennek a feljegyzésnek is megvan valahol a maga helye. Vagy abban a bizonyos edényben, de lehet, hogy ez egy skicc magáról Gogolról, aki talán még a *Nyevszkij Prospekt* előtt elment hozzá valami ihletett költői képpel, és elkezdte mesélni neki még ki nem dolgozott, emocionális, beszélt nyelvi formában, de már a *saját* szavaival; lehet tehát, hogy ez egy skicc Gogolról, lehet, hogy valamely saját ötletének a vázlata – egy portré-szüzsé, amelyben a jellem egyenrangú a szüzsével –, senki sem tudja... Mellesleg a *Pikk dámában*, szüzsé ide, szüzsé oda, de a portré is portré, vagyis – nem tudom, mire jutottak ebben – lehetséges, hogy Puskin Hermanntól jutott el a szüzség, nem pedig a szüzsétől Hermannig. Itt pedig ez a „Sajnálkoznak rajta – ő pedig elégedett” mindenesetre próza-terjedelmű valaminek az ígérete. A *Nyevszkij Prospekt*tal való összecsengése nyilvánvaló, ott pedig az ehhez hasonló „kebelbarátság” a szüzsébe került, és a Puskin-féle keret ott van a mű elején és végén, a közepén pedig – Gogol.

– Már megállapítottuk az imént is: a Puskin-féle keret. Kész, a tény irodalomtörténetivé lett. De nézzük csak, mit írt Nabokov Gogol és Puskin kapcsolatáról: „Valamilyen oknál fogva (lehetséges, hogy egy minden felelősségtől való abnormális félelem okán) Gogol igyekezett mindenkét meggyőzni, hogy minden, amit 1837-ig, tehát Puskin haláláig írt, a költő hatása alatt és mintegy a sugalmazására készült. Mivel azonban Gogol művészete meglepően különbözik mindattól, amit Puskin alkotott, és mindehhez az utóbbinak volt éppen elég saját gondolja is, és nem volt ideje arra, hogy irodalmi társa tollát vezesse, azok az értesülések, amelyeket Gogol oly szívesen terjesztett, aligha felelnek meg az igazságnak.” Világos, hogy Gogol felfújta az egészet...

– Persze, és Nabokovot is teljesen megértem. És a *Nyikolaj Gogol* című könyve is kitűnő a maga nemében, szerencsére angolul íródott... Nem akarnék most visszatérni ahhoz a dologhoz, amire nem illendő gondolni, és amiről tudománytalan beszélni, nevezetesen a személyiség és a tehetség viszonyához. Gogol elégette magát zseniális tehetsége tüzeiben; Puskin viszont mindenekelőtt zseniális személyiség: tehetségét beleolvasztotta a zsenialitásába. Gogol másként égett ki ezekben a sűrű rétegekben, és számára az, hogy támaszkodhatott Puskinra, ebben az esetben rendkívül fontos volt: a zseniális személyiség és a zseniális tehetség közötti egyensúlyt éppen a Puskinra való támaszkodásban találta meg. A támasz addig volt meg, amíg Puskin élt: „Kinek fogok én ezután írni?”

Azok után, amit elmondtunk, ezt a Puskin-féle jellemzést – „a legteljesebb a művei közül” – sokkal teljesebben is kommentálhatjuk. Tegyük fel, Puskin ezt a följegyzést Gogolról rajzolt portrénak szánta, vagyis tanúja volt annak, miként születik meg egy mű egy másik szerzőben, azután pedig, hogy elolvasta az elbeszélést, meglátta benne a megtestesülés *teljességét*. Tehát erről a Puskin-följegyzésről fel lehet állítani néhány hipotézist, van néhány értelmezési variáció...

– Szóval, beszélgettünk, és mindent a visszájára fordítottunk. Kiderült, hogy az egész nem más, mint Puskin Gogol-plágiuma...

– No igen, persze, mert ők ketten már vegyítő edények voltak, főként ha figyelembe vesszük ezt a *Trojcsatkát* is – ők ketten elsőként gondoltak ki valami gyógyszert a pétervári migrén ellen. Mert hogy lehetett volna legyőzni ezt a reménytelen várost? Éppen úgy, hogy létrehoztak számára egy ilyen igazoló szöveget.

GORETTY JÓZSEF fordítása

EGY BŰNÖS LÉLEK SZENVEDÉSEI

A hasonmás: „pétervári poéma”

(részletek)*

A *hasonmás* Dosztojevszkij pétervári elbeszéléseinek sorában különös helyet foglal el. Ez a mű egyidejűleg meg is nyitja (az 1846-os variánssal) és le is zárja (az 1866-os variánssal) ezt a sort. A műben a szerző összeszedte és formába öntötte legfontosabb gondolatait Pétervárról, a város társadalmáról, metafizikai és eszkatológiai teréről, az orosz történelemről, amely létrehozta az orosz csinovnyik típusát, az örök problémákról, az Isten és az ördög párharcáról az emberi szívben, a lélekről, amelyért megütköznek a jó és a rossz erői. Éppen az elmondottak miatt áll ez az elbeszélés a jelen kutatás középpontjában. Mint sajátos fókuszba, a 40-es évek művészeti eszméinek sugarai összegyűlnek benne, másfelől olyan szálak indulnak ki belőle, amelyek összekötik a 60-as évek művészetével. A *hasonmás* előkészíti Dosztojevszkijnek a *Feljegyzések az egérlyukból* (1864) című művében az emberről kimondott legfőbb gondolatait, valamint a *Krokodil* (1865) című befejezetlen kisregényében kifejtett eszméit, amelyek elmélyítik és új formában mutatják be a személyiség megkettőződésének problémáját. [...]

A *hasonmás* Dosztojevszkij egyik legbonyolultabb és legellentmondásosabb műve. Maga a szerző is nehezen tudta megítélni. Ítéleteinek spektruma helyenként egyenesen ellentmondó. A *hasonmás* – „chef-d’oeuvre”, „zseniális mű”, amely egyenrangú Gogol *Holt lelke*kjével, talán még felül is múlja azt az emberi lélek állapotáról szóló fő gondolatában; és erőteljesebb érdeklődést vált ki, mint Dumas. De az író másképpen is nyilatkozott róla: „teljesen sikerületlen munka”, habár „az eszméje meglehetősen világos volt” és komoly. Magának Dosztojevszkijnek az ellentmondásos értékelése a kritikusok, teoretikusok és irodalomtörténészek véleményeinek széles diapazonját eredményezte e művel kapcsolatban.

Nézzük meg először is, mit értékelt A *hasonmás*ból maga a szerző. Eszmefuttatásaiból kiemelkedik néhány fontosabb probléma. Először is, Dosztojevszkij olyan elbeszélésként tekint A *hasonmás*ra, mint amely művészete legfontosabb eszméjét tartalmazza (és jegyezzük meg: az író ezt 1877-ben mondja, tehát akkor, amikor A *Karamazov testvérek* kivételével már minden nagyregénye készen áll). Másodszor, a szerző nem véletlenül ejt szót A *hasonmás* és a Gogol-féle *Holt lelkek* sajátos párhuzamáról, amikor is magával az összehasonlítással megadja a saját mű nagyságrendjét, kijelöli helyét és jelentőségét. Sem a kritika, sem az olvasóközönség nem látta azonban azokat az erőnyeket, amelyeket maga az író érzékelt A *hasonmás*ban. Az elbeszélés körüli értetlenség váltotta ki az író kétségeit, de nem az eszméjét, hanem csak a művészi megformálását illetően. Így vetődött fel a mű elkerülhetetlen átdolgozásának gondolata. Ugyanakkor sem a 40-es évek végén, sem az 50-es években nem nyílt erre lehetőség. De már a 60-as évek elején hozzáfogott Dosztojevszkij az 1846-os szöveg átszerkesztéséhez. A piszkozatokban jól észrevehető az a tendencia, hogy a szerző

* Olga Gyilaktorszkaja 1973-ban végezte el a Leningrádi Egyetem orosz filológiai szakát. Tudományos kutatásainak középpontjába a XIX. századi orosz irodalom, elsősorban Gogol és Dosztojevszkij munkássága került. Jelenleg a vlagyivosztoki Távolsági Állami Technikai Egyetem Orosz Filológiai Tanszékének vezetője. (Olga Gyilaktorszkaja: *Petyerburgszkaja povesztij Dosztojevszkovo* [Szankt-Petyerburg, 1999.], Mitarsztva gresnoj dusi [„Dvojnyik”: „petyerburgszkaja poema”].)

„megújítsa” *A hasonmást*, hogy az elbeszélésnek a reformidőszak legelejére jellemző publicisztikai irányultságot adjon, hogy megtermékenyítse a művet a legújabb politikai eszmékkel (Garibaldi-téma) és hogy pontosabban jelenítse meg a régi szöveg problematikáját. Ugyanakkor az elbeszélés „sikertelen” formája nem tűrte a transzformálást, amiről Dosztojevszkij meggyőződött az 1861–1865-ös években is, illetve 1866-ban is. [...]

Pétervár és az ügyosztály ördögi álarcot öltött világa

Miután a szerző elbeszélése kompozíciójának középpontjába állította a hasonmást, ezzel meghatározta főszereplővé válását, törvényszerű hatását az egész műre: a szociális és a mitológiai elválaszthatatlan egységben mutatkozik meg benne. Az ifjabb Goljadkin (csinovnyik és ördög) a személyiségében egyesíti mindazt az oppozíciót, amely Goljadkin úr ellen irányul: az egész természeti világ és az egész szociális világ felvonult ellene. A hős ellenfelei és ellenségei – Andrej Filippovics, Vlagyimir Szemjonovics, Karolina Ivanovna, az ügyosztály csinovnyikjai stb. – Goljadkin véleménye szerint olyan intrikát szőnek, amelynek ihletője és irányítója maga az ördög.

Pétervár világa az állami szubordináció hivatalos jelképeivel áll előttünk: rangok, kitüntetések, érdemrendek szerint. Dosztojevszkij pontosan feleleveníti a csinovnyikok rangtáblázatát: *A hasonmásban* szerepel egy bizonyos „excellenciás úr”, egy titkos tanácsos, akihez iratokkal és jelentésekkel igyekszik a „kegyelmes úr”, az egyik ügyosztály igazgatója, egy „államtanácsos” és tábornok; a sorban következőként egy osztályvezető, a kollégiumi tanácsos Andrej Filippovics jelent az igazgatónak; az osztályvezető alárendeltje Anton Antonovics Szetocskin, az irodavezető; még lejjebb található az irodafőnök helyettese, a címzetes tanácsos Goljadkin; alatta pedig a többi hivatalnok: Vahramejev, a kormányzósági titkár, a kollégiumi iktatók, Osztafjev és Piszarenko, a két írnok, Fedoszejics, a portás és Mihejev, az őr. Rádásul „egy ügyosztálynak” ez a „piramisa” bármely pétervári és valószínűleg bármely oroszországi ügyosztály általános képét mutatja. Dosztojevszkij Gogol nyomán, de saját elképzelései szerint építi fel a csinovnyik–ember viszonyt. A „rangok poétikája” sajátos formákat ölt művészetében, Dosztojevszkij az általánosítás új eljárásait, elveit, formáit ajánlja. V. E. Vetlovszkaja például rendkívül érdekes magyarázatot talál arra, hogy Andrej Filippovics, aki egyszerű kollégiumi tanácsos, „egészen másnak látszott”, „sokkal többnek”, és a rangidős szerepét töltötte be. Azt írja: „Andrej Filippovics összefüggésbe hozható a Szent Andrej Pervozvannij-érdemrenddel, a legrangosabb és legnagyobb oroszországi érdemrenddel, amelyet még I. Péter hozott létre 1698-ban: pontosan ezzel magyarázható, hogy a hőshöz az »excellenciás úr« megszólítással fordulnak.”¹ Az ember és a kitüntetés hasonló összefüggése figyelhető meg egy másik esetben is, és ez ad alapot arra, hogy a dologról mint Dosztojevszkij művészi eljárásáról, a „rangok poétikájának” sajátos kidolgozásáról beszélhessünk. Vlagyimir Szemjonovicsot törvényszéki ülnöknek nevezik ki, és új kitüntetést is kap: „A karszék másik oldalán Vlagyimir Szemjonovics állt, fekete frakkban, vadonatúj rendjellel gomblyukában.”² A szerző az intonációban kiemeli, hogy az ő kitüntetéséről van szó. Az *övé*, vagyis ugyanazt a nevet viseli, vagyis a Vlagyimir-érdemrend negyedik, azaz legalsó fokozatát kapta meg, amit általában a VII. osztályba sorolt hivatalnokok szoktak megkap-

¹ V. E. Vetlovszkaja: „F. M. Dosztojevszkij”. In.: *Russzkaja lityeratura i folklor. Vtoraja polovina XIX. veka*. Leningrad, 1982. 35–36.

² F. M. Dosztojevszkij: „A hasonmás”. Fordította Grigácssy Éva. In.: *Kisregények és elbeszélések*. Európa Kiadó–Kárpáti Kiadó, 1965. (*A hasonmásból* vett idézeteket a továbbiakban is e kiadás alapján idézzük.)

A fordítás nem tükrözi pontosan azt, amiről a kutatónő beszél, mert nem tudja megoldani az orosz *szvoj* (kb. saját) ilyesfajta kiemelését. (*A ford.*)

ni; és a hős ezt most nem a szolgálataért, nem a munkájáért kapta, hanem – felhasználva a kapcsolatait – soron kívül, tulajdonképpen úgy, mint a törvényszéki ülnöki rangot. Kiderül, hogy a csinovnyikok neve nem valamely szent nevére megy vissza (mint ahogyan ez a keresztény szokások alapján feltételezhető), hanem a kitüntetések elnevezéseire. Ugyanúgy tehát, mint Andrej Filippovics, Vlagyimir Szemjonovics is csak kitüntetés-ember, rang-ember. Ezt a gondolatot erősíti tovább a szerző is: „az ifjún [...] ebben az ünnepélyes percben viruló arcától ülnöki rangjáig minden azt fejezte ki, majdhogya kiabálva: lám, milyen magasra tudja emelni az embert az erkölcs!” (185). A szerzői ironia csak alátámasztja a kifejtett gondolatot.

Mindezzel együtt Andrej Filippovics azon képessége, hogy valami másnak mutatkozik, univerzális jellegű: „dörmögőnek” (177), azaz medvének nevezik; Goljadkin útját „mindig igyekszik keresztelni, mint valami fekete macska” (214); azt feltételezik róla, hogy „pillantása megsemmisít” (191); az egyenruhájához tartozó csizmája pedig Goljadkint valami miatt „török papucsra” (193) emlékezteti. Ezek a kiemelt jellemzők egy bizonyos társadalmi típust írnak körül. A hétköznapi-szociális szint jelentései mellett – amelyek a csinovnyik-zsargon szótárából származnak (a „dörmögő” főnököt jelent, a „megsemmisíti a pillantásával” ’helytelen magatartásért, vigyázatlan szóért felelősségre von, alaposan leszid’ jelentést hordoz) – azonban megjelennek más, Dosztojevszkij által a népi hiedelemvilágból merített jelentések is. E szerint a medve – erdei rossz szellem, a fekete macska – az ördög szinonimája, a török papucs – az Antikrisztus áruló jele (és ezekre a jelentésekre a romantikus irodalom felkészítette az olvasót).

Az ügyosztály világának ábrázolásában Dosztojevszkij következetesen halad a kijelölt úton. A kettős természet megmutatkozik a névtelen, de fontos, tar fejű tanácsos alakjában (a tar – *golij* szinonimája a kopasz – *liszoi*, a *liszoi* pedig az ördög egyik elnevezése). A szerző aztán összeszedi az erre irányuló lehetséges asszociációkat: a tanácsos tar koponyája, amit parókéval fed be, ugyanolyan lesz, mint az arab emírek feje, akik „Mohamed prófétával való rokonságuk jeléül zöld turbánt viselnek, s ha leveszik, az ő fejük is csupasz, tükörsima alatta” (193). Ebben a sorban a kopasz tanácsos kap még egy kiegészítő tulajdonságot: nem keresztény. Így formálódik a hős jelleme: komor, keményszívű, parókás tanácsos lesz belőle. A paróka rendeltetése szintén érdekesnek mondható ebben a kontextusban: az álcázás, a maszkírozás eszköze, a paróka jótékonyan elfedi az előnytelen külsőt. És éppen ez a „kopasz”, az ördög kíséri el Goljadkint a hasonmásával együtt az utolsó útjára: így alakul ki a tisztátalan erő kettőse.

A pokol jele figyelhető meg a bicegő (tehát sántító) irodavezetőn, Anton Antonovics Szetocskinon és magán Goljadkin úron is, akinek bicegő járásában – a szerző megjelölése szerint – van valami fantasztikus jelleg: „Goljadkin úr [...] minden lépésére, valahányszor lába koppant a járda gyámkövezetén, mintha a föld alól pattant volna ki, egy-egy újabb, hajszára hasonló és gonosz szívű Goljadkin úr termett elő. S ezek a hajszára hasonlóak, ahogy feltűnedeztek, szintén nyomban futásnak eredtek, egymás mögé zárkózva, növekvő libasorban, buzgón szökdécselve idősb Goljadkin úr után.” (263) Ebben a részletben a legapróbb elemek is telítve vannak másodlagos jelentéssel: a sántító (azaz a rövidebbik) láb erősebben koppan a földre, e jelre a föld alól ördögök ugrálnak elő, melyek úgy szökdécselnek, mint egy sor liba. Mindkét kiemelt tulajdonság a tisztátalan erő jelenlétére utal.

Fáradhatatlan következetességgel építi fel a szerző az olyan világok párhuzamát, mint a valóság és az álom, a realitás és a fantasztikum, az e világ és a túlvilág. Az ügyosztály csinovnyikjai *A hasonmásban* mintha nem rendelkeznének teljes, egész, szilárd arculattal: mind a külsejük, mind a lényegük deformálódik az előjáróság pillantása alatt – az emberi arcok mögül állati pofák kandikálnak elő. Ugyanúgy, mint az ördögök, rendelkeznek az átalakulás, átváltozás képességével, amit időnként az emberi képzelet, vagy a mégoly éles emberi szem sem képes követni. A népi hiedelmek szerint az ördög általában fekete macskává, fekete kutyává, „disznóvá, lóvá, kígyóvá, farkassá, nyúlá, mókussá, egérré, békává, hallá (nagy előszeretettel csukává), szarkává (a madarak közül ez a leg-

kedveltebb)³, valamint egyéb állatokká és madarakká változik. Ezek közül számításba jöhet még: a liba (esetleg a hattyú), a varjú, a patkány (mint az egér variánsa). Mindezek az állatok rendszerint valami fantasztikus tulajdonsággal rendelkeznek, melyek az orosz tündérmesékben is megjelennek, és gyakran a tisztátalan erő, leggyakrabban a Baba-Jaga segítőként jelennek meg.

Mindennek alapján azt állíthatjuk, hogy Dosztojevszkij virtuóz módon bánik az ördög azon tulajdonságainak megjelenítésével, amelyek a népi tudatban rakódtak le. És a szerzői asszociációk még itt is szétágaznak. Egyfelől e tulajdonságokat vehette a szerző a népmesékből, másfelől Dosztojevszkij nyilvánvalóan a hétköznapi-szociális kultúra felé fordul, az előjelek, hiedelmek, előítéletek, babonák világa felé, amelyek nem csupán a legalsó népi rétegekben terjedtek el.

A csinovnyikok alakjában, állati vonásaikban feltárul még egy jelentéstartalom. A mesék, közmondások, szólások, állatmesék (nyilvánvaló utalás történik Krilovra is – „Krilovnak igaza van... nagy koponya, nagy kópé az a Krilov” [215]) – nyelve a szerző számára mint a képes beszéd példája szükséges, mint utalás *A hasonmás* titkos nyelvére. Az állati pofák, kifordított tulajdonságok segítségével Dosztojevszkij nem annyira az „erdőbéli életet”, mint inkább a „pokolbéli életet” ábrázolja. Éppen ebben a vonatkozásban világosodik meg Andrej Filippovics kapcsolata a fekete macskával, a hasonmásé a kiskutyával és a fordult farkassal, Osztafev írnok járása (az „írnoki járás”, amint a szerző megjegyzi) a patkány járásával, Petruska nagyhangú torka a varjú hangjával; a hős kész egérré változni, hogy észrevétlen maradjon stb.

Van még egy hasonlat, amelynek az értelme az említett kontextusban válik világossá: „Ó, én birka!⁴ [...] Magam dugom a nyakam a hurokba” (217), vagyis más szavakkal, Goljadkin azt állítja magáról, hogy öngyilkos lesz. A hiedelmek szerint az öngyilkos – az ördög báránya; minden lelki beteg, megrontott ember odaadja magát az ördög szórakoztatására, vagyis „birkát csinál magából” – és azokban az esetekben, amikor az ördögnek szórakozásra, kicsapongásra, mulatozásra támad kedve, egyszerűen vizet hord rajtuk, mint a legártatlanabb, legvédtelenebb, birkához hasonlatos, teljesen alárendelt lényeken. Éppen erre is van tulajdonképpen kiválasztva ez a legszelídebb, védtelen állat. Meg kell jegyeznünk, hogy Goljadkin báránynak, birkának érzi magát. Farkasként ez esetben, természetesen, az ifjabb Goljadkin lép fel. Magától kínálkozik persze még egy párhuzam: „az öngyilkosokon maga a sátán utazik a túlvilágon, oly módon, hogy némelyeket ló helyett fog be a kocsi elé, másokat pedig felültet a kocsis helyére, hogy hajtsanak. Ő maga imbolyogva felül a főhelyre, nógatja és ostromozza őket.”⁵ Bármilyen furcsa is, az ifjabbik Goljadkin „meglovagolja” a kiszolgáltatott idősebbiket: hol eltulajdonítja a munkáját, hol arra kényszeríti, hogy kifizessen helyette tíz pirogot, hol nevetség tárgyává teszi az egész ügyosztály előtt, hol önszántából elkövetett aljasságra készíti.

A „pokoli intrika” rugóit „ennek a zsupori német bestiának a fészkében” feszítik meg, ahol „minden gonosz hatalom rejlik” (265); itt lelhető fel a hasonmás, Vahramejev, a kormányzósági titkár, ide csábítják át Petruskát is. Karolina Ivanovna, a vendéglősné, ez a „nyomorult boszorkány” „stratégiai fogást” (265) hajt végre. Alakja egyidejűleg fordul a Gonoszról szóló népmesei tradíció és a hétköznapi babonáság felé. [...]

Mindenképpen figyelembe kell venni, hogy mindezek az allúziók a hős fantasztikus, beteges képzeletében születnek meg, akinek megvan a maga ítélete volt háziasszonyáról. Mint Goljadkin örültségének bizonyítékát is felfoghatjuk a „boszorkány-jó asszony” repli-

³ Sz. V. Makszimov: *Nyecsisztaja, nyevedomaja is kresztaja szila*. Szankt-Petyerburg, 1994. 12.

⁴ Grigássy Éva itt – pontatlanul – „hatökör”-nek fordította az eredetiben szereplő „baranyja golová”-t.

⁵ Sz. V. Makszimov: i. m. 17.

kát. Ugyanakkor ez a motívum megfelel a babonák egyik motívumának, miszerint „az ártó boszorkányok létezésében való hit mellett a nép körében megtalálható volt a jó boszorkányban való hit is”.⁶ Mindenesetre nyilvánvaló, hogy a „szemrevaló nőcske” alakja, aki nincs híján bizonyos kellemes vonásoknak, meghatározott cél érdekében mitologizálódik. És a fontos természetesen nemcsak Goljadkin érzékelése, hanem a szerzői önkény is.

Végül, Dosztojevszkij a kettős realitás síkján ábrázolja az orvosi és sebészeti tudományok doktorát, a praktizáló orvost és a hős lelki atyját, Kresztjan Ivanovics Rutenspitzet. Az ő alakjában a szerző egyfelől egy csinovnyik tulajdonságait mutatja be, másfelől az ördög attribútumait: „az orvostudományok és a sebészet doktora, noha már benne járt a korban, rendkívül impozáns jelenség volt busa, szürkülő szemöldökével és pofaszakállal, kifejezésteli, csillogó szemével [...] és végezetül tekintélyes rendjével; [...] szivarozgatva, komótosan írogatta a recepteket pácienseinek.” (163–164) Az orvos-csinovnyik kiemelt jellemvonásai első pillantásra teljesen szokványosak, amelyekből hiányzik mindenféle kétértelműség, a későbbi elbeszélésben azonban kiütőznek az ördög attribútumai. Ráadásul a szűzseben mint ismeretlen szerepel (ugyanúgy, mint kezdetben a hasonmás): az ismeretlen, akinek az arca mintha ismerős lett volna Goljadkinnak, „magas, tagbaszakadt, idősebb férfi volt, busa szemöldökkel és pofaszakállal, tekintete kifejező és átható. Nyakában érdemrend, szájában szivar.” (303) Aztán a szereplő még inkább mitologizálódik, például azáltal, hogy a „puszta tekintete jéggé dermedtette Goljadkin urat” (318): „Az ismeretlen méltósággal, ünnepélyesen közeledett Goljadkinhoz. [...] Magas volt és tagbaszakadt, rajta fekete frakk, nyakában tekintélyes rendjel, sűrű, koromfekete pofaszakállt viselt.” (318) Az ismeretlen bizonytalan hasonlóságát, anonimitását a hasonmás oldja fel: „Ez, ez Kresztjan Ivanovics Rutenspitz, doctor medicinae et chirurgiae.” (318) Az orvos hasonlóságát az ördöggel az elbeszélés végén Dosztojevszkij még inkább kiemeli: a doktor fénylő tekintete „két lángoló szemmé” (320) változott, s „ebben a szempárban ördögi öröm lobogott” – ez az „iszonyatos Kresztjan Ivanovics” (320). A szükséges és pontos asszociációk felkeltése érdekében a szerző nem véletlenül említi meg a sűrű szemöldököt és a pofaszakállat, ami sűrű szőrzetként borítja be a hős arcát (az ördög szőrössége közismert), valamint a szájában állandóan ott füstölő szivart, amely az orvost mint a legfőbb ördögöt, a sátánt leplezi le. Az orvos és lelki atya ördög képében jelenik meg, ugyanúgy, mint az osztályvezető, az a bizonyos keményszívű tanácsos és maga a hasonmás is: mindannyiukon ott található a kettős realitás bélyege.

Nehéz lenne e helyütt a pétervári világ rangtáblázata és a pokol világának hierarchikus rendje közötti összecsengésről beszélni: Dosztojevszkij erre nem ad alapot. Egy dolog azonban kiemel. A fő ördögi erő eredetét németnek mutatja: az ördögfészek a német vendéglősnénél alakult ki, az orvostudomány doktora, Rutenspitz is német (a neve a doktort a sötét kutyatermészettel hozza összefüggésbe, ami éppen a német kultúrában talált szimbolikus ekvivalensre Mefisztó alakjában), ebbe a sorba kell helyeznünk még a Karolina nevet is, amely idegen eredetű, aztán a még I. Péter idejéből maradt német szabású ruhába bújt alakokat, a bicegve járó vagy patkányszerűen surranó hivatalnokokat, és végül magát a fővárost, a német nevű Pétervárt. V. E. Vetlovskaja, aki elsőként emelte ki ezt a témát *A hasonmásban*, helyesen állapítja meg: „Az ördög német eredete összefonódik itt azzal, hogy az orosz államiság német mintára épült fel.”⁷ Az elbeszélés „német” alúzióiban benne rejlik egy politikai jellegű kritika is: orosz talajon Rutenspitz mindig Spitzrutenné változik.

Bármilyen furcsa is, az orosz főváros elhelyezkedése, az, hogy a világ végén található, hogy mocsárra épült, hogy egy olyan folyó deltájában terül el, amelyen keresztülhúzódik az országhatár és amelynek sok hídja van, a népi hiedelmek szempontjából majdhogynem ideális helyet biztosít a különféle tisztátalan erők számára. A „mocsár” és az „erdők”, a „puszta vidékek”, a „hidak”, a „falvak határai”, a „keresztutak”, a „válaszutak” –

⁶ A. Ja. Gurevics: „Vegymi”. In.: *Mifologicseskij szlovar*. Moszkva, 1991. 119.

⁷ V. E. Vetlovskaja: i. m. 55–56.

a legkülönbélebb kaliberű démonok legkedveltebb életterei. Vagyis Pétervár misztikus befogadása a legreálisabb talajból nő ki. Történelmileg így alakult ki, és így rögzült a népi tudatban: Pétervár–„pokol”, „túlvilági királyság”. Ugyanúgy, ahogyan I. Péter–Antikrisztus, Pétervár–az ördög, a kettős realitás városa. Dosztojevszkij pontosan fogta fel az orosz államiság nemzeti értékelését, a népi hiedelmekben megtalálta az alapját annak, hogyan ábrázolja a pétervári témát *A hasonmásban*; és beleírja a maga oldalait is a „pétervári szövegbe”, úgy lép fel, mint a „pétervári szöveg” tudatos alakítója.

GORETTY JÓZSEF fordítása

TATYJANA TOLSZTAJA

OROSZ VILÁG*

Ha valaki azt ígérte volna nekem, hogy egész életemben csak Oroszországban fogok élni, és csak oroszokkal fogok érintkezni, valószínűleg felkötöttem volna magam.

És nem amiatt, mert az oroszok nekem nem tetszenek, vagy mert nem érdekesek – ellenkezőleg. Semmi érdekesebbet, paradoxabbat, ellentmondásosabbat, mint az orosz ember, nem ismerek. Oroszország egy hatalmas bolondokháza, amelynek az ajtaján egy hatalmas hombár lakatja lóg, csak éppen fala nincs; ahol a mennyezet alacsony, viszont padló helyett szakadék van a lábunk alatt; ahol az orvosok elveszítették az eszüket, a betegek viszont a maguk módján nagyon is jól tudják, mi hány méter, mégis bolondoknak tettetik magukat, de nem azért, mert kedvében akarnának járni az orvosoknak, hanem egyszerűen csak azért, mert így érdekesebb, kényelmesebb és elbűvölőbb; ahol a lázálmok és éjszakai fantáziálások a teljes kézzelfoghatóságig materializálódnak, az egyszerű, kézenfekvő, nélkülözhetetlen tárgyak pedig, ha közelebbről megnézzük őket, illuzórikusaknak és testetleneknek bizonyulnak: kinyújtod a kezed – és csak homályt találsz! Mászkálni ebben a házban úgy, hogy csak a saját útitervedre hagyatkozol, és bízol benne, hogy eljutsz az eltervezett helyre, lehetetlen: az orosz világmindenségben nincsen logika, az ajtók nem kulcsra, hanem varázsigére nyílnak, a lépcsők csak rajzolva vannak, a labirintusok sémáját figyelmeztetés nélkül megváltoztatják. Oroszország legjobb útikönyve olyan bedekker lenne, amit Maurits Escher¹ illusztrált, az útjelzéseket pedig Kafka, Beckett és Ionesco állítanák össze.

* Tatyjana Tolsztaja (1951) a mai orosz kispíróza egyik legeredetibb képviselője. A 80-as évek közepén vált ismertté barokkosan burjánzó mondatszerkesztésű novelláival (magyarul *Manutvadászat* címmel jelent meg belőlük válogatás). A 90-es években hosszabb időszakokat töltött az Egyesült Államokban, jelenleg Moszkvában él. (Tatyjana Tolsztaja: *Deny* [Podkova, Moszkva, 2001.], Russzkij mir.)

¹ Maurits Cornelis Escher (1898–1972) holland grafikus, különleges kompozíciójú, matematikai feladványokhoz hasonlatos, „gondolkodtató” képeivel vált ismertté. (*A ford.*)

Amikor az oroszok hazudnak, lopnak és csálnak (ezekben mi elsők vagyunk, és az elsőségünket senkinek sem engedjük át, és nem azért, mert többet lopunk és hazudunk más nemzeteknél, hanem mert haszon nélkül, időnként akár a saját kárunkra, a tiszta művészet kedvéért tesszük) – akkor ezt nem amiatt csináljuk, mert bűnösök vagyunk, hanem mert a jó és a rossz, az igazság és a hazugság, a fény és a sötétség, a jobb és a bal dichotómiája számunkra nem létezik. Az egyetlen abszolútum – a relativizmus, az egyetlen konstans – a káosz. Mindenki maga határozza meg a játékszabályokat, és saját kénye-kedve szerint menet közben megváltoztatja őket, s mivel gyakorlatilag mindenki ezt teszi, így az együttes erőfeszítések eredményeként még valamiféle harmónia is létrejön, és a gomolygó ködön áttörnek a káoszok, a szeszélyes részecskék Brown-féle² mozgásának bizarr képletei és együttthatói. És fölösleges megkérdezni, milyenek ezek a képletek: széles körben ismertek és réges-régen közzétették őket, úgyhogy akit érdekelnek, meg tud velük ismerkedni – az egész orosz irodalom, a teljes folklór és történelem a rendelkezésére áll. De isten mentsen a logika és a tiszta ész fényével közelíteni hozzájuk: ez pont olyan lenne, mint kötőtűvel zselét enni. Engedjék el magukat, oldódjanak fel, adják át magukat a nappali álmodozásnak, az ábrándozásnak; dobják ki az órát, a szemüveget, a cipőfűzőt, az övet, a nadrágtartót; fordítsanak hátat a tanulmányozandó tárgynak, és álljanak fejre. Hunyorítsanak. Zúg már a fejük? Akkor már az Orosz Világba vezető úton vannak. Hamarosan érteni kezdik, de még inkább tisztán látni, befogadni, érezni. Hamarosan el fogják veszíteni térbeli tájékozódási képességüket: közömbössé kezd válni, hová induljanak, először is, mert a rendeltetési hely nem létezik, másodsor pedig ha nem létezik, akkor bármelyik irányba el lehet indulni: az eredmény mindenképpen ugyanaz lesz. Nem véletlen, hogy az egyik orosz népmesében a hős összebarátkozik valami láthatatlan lényvel, aki teljesíti a hős kívánságait, csak meg kell kérni rá: „Indulj oda, nem tudom, hova; hozd el azt a nem tudom, mit.” A láthatatlan lény segít, minden rendbe jön, de a mese hallgatósága továbbra sem tudja meg, hová kellett elmenni és mit kellett onnan elhozni. De hát nem mindegy? És akkor majd megértik, miért tiltja az orosz babona azt a kérdést, hogy „Hová mégy?”; lehetséges, hogy megharagszanak önökre, és mérgesen azt felelik: „Hát a hová-hegyre!”, lehetséges, hogy panaszkodni kezdenek: „Megőrjít a hovákkal!”, az orosz képzetek szerint a tyúk is azt mondja, hogy „Kuda? Kuda?”, és ezt úgy is nevezik, hogy „kudahtaty”, a népi hiedelmek szerint pedig az erdőben él a Vad Kakas, amelyik a káralásával „elvonja a vándor szemét”,³ úgyhogy az el is veszíti tájékozódó képessége utolsó felvillanásait, elveszíti a fejét, és egy elzárt, idegen helyen ocsúdik fel, ahonnan nem vezet út hazafelé.

Ezenkívül önök elvesztik az időbeli tájékozódás képességét, mivel Oroszország felett állandósult mitológiai idő uralkodik, olyan, amelyben minden esemény egyidejűleg megy végbe, ezért az egymásutániségük tetszés szerint, az önök szeszélye szerint állapítható meg. Nemrég valaki nagyon találóan megjegyezte, hogy Oroszország a megjósolhatatlan múlt országa. Ez nagyon igaz, és nagyon találó: mindenki saját múltat, ennek a boldokháznak a saját maga alkotta múltját gondolja ki, és az egyik elbeszélés semmivel sem jobb vagy igazabb a másiknál – annyi múlt van, amennyit csak akarnak. Ez talán nem felsőbbrendű szabadság, nem felsőbbrendű egyenlőség? És vajon nem ez a legjobb talaj az irodalom születéséhez?

És amennyiben nincs hová menni és nincs miért, az időnek pedig nincs tartama és irányultsága, akkor az Oroszországgal szembeni kifogások (hogy elfoglalta a fél világot, meghódított és leigázott rengeteg népet, felelős a gazdaság stagnálásáért, tönkretette a hatalmába kerített népek kultúráját, és persze a sajátját is) orosz szempontból alaptalanok, mert viszonylagosak. Miféle kifogások merrülhetnek fel itt, hiszen Einstein mindent elmagyarázott már! A maguk nézőpontjából, a kívülálló megfigyelő nézőpontjából

² Brown, Herbert Charles (1912) angol származású amerikai kémikus, molekulakutatásaiért G. Wittiggel közösen 1979-ben Nobel-díjat kapott. (A ford.)

³ kuda? – hová?; kudahtaty – kotkodácsol; otvogyity glaza – megtéveszt (szó szerint: 'elvonja a szemét') (A ford.)

Oroszország óceántól óceánig terjedt, mert önök az egyenes vonalú nyugati logikájukkal hisznek az égtájakban, a szélrózsában, a légnyomásban, a mérföldekben és kilométerekben. Orosz nézőpontból viszont mi ITT vagyunk. Odébb megyünk ezer kilométerre – és megint csak ITT leszünk. Mi nem hiszünk az aritmetikában. Hogy hol vagyunk – ott is meg ITT is. De hát nem mindegy, hogy hol? Értelmetlen stagnálásról beszélni, hiszen MOST élünk, a stagnálás viszont – folyamat, a folyamatokat pedig mi nem értjük. Értelmetlen rombolásról, például egy szép templom lerombolásáról is beszélni. TEGNAP még megvolt – MA pedig már nincs. De lehet fordítva is: MA nincs, de TEGNAP még megvolt. És TEGNAPELŐTT szintén nem volt. Vagyis a TEGNAPELŐTT semmiben sem különbözik a MÁTÓL, a TEGNAP viszont a hullám szeszélyes csobbanása, fölcsapott, és már nincs is. Lehet, hogy újra föl fog csapni. A *lehetséges (mozset bity)*, a *tán (avosz)* – kedvelt orosz kifejezések, sem igen, sem nem, se jobbra, se balra, se előre, se hátra.

Az egész világon évente két alkalommal átállítják az órát, a nyári és a téli időszámításnak megfelelően. Ezzel áramot takarítanak meg, és valahogy kellemesebb és természetesebb is sötétben aludni és napsütésben sétálgatni. Oroszországban is vacakolnak az óramutatókkal, de nem gazdaságossági vagy kényelmi okok miatt, hanem... csak úgy. Egy alkalommal, még Sztálin idején, ELFELEJTETTÉK átállítani az óramutatót a szükséges időpontban, és amikor eszükbe jutott, féltek megmondani Sztálinnak. Ő nem vette észre, ezért így éltek – egészen az idei évig. Habár Sztálin már negyven éve meghalt, és nem volt kitől tartani. 250 millió ember, abból 150 millió orosz – és mindannyiuknak mindegy volt. Ugyanakkor a szavak, elnevezések, jelentések, terminusok, nevek nagyon fontosak az oroszok számára. Néhány évvel ezelőtt, még Brezsnyev idejében a meteorológusok azt javasolták, hogy a légnyomást ne a higanyoszlop milliméteres magasságában, hanem hektopascalban adják meg – így, azt mondták, kényelmesebb, szemléletesebb, metrikusabb. Hogy mi lett abból! Határtalan volt az össznépi felháborodás. Hisztérikus öregemberek katonai és pártérdemeikre hivatkozva adták meg hozzá az alaphangot. A *hektopascal* szótól, írták az újságoknak és a kormányzati orgánumoknak, felmegy a vérnyomásuk, elsötétül a szemük és elakad a szívverésük. A régi nyomásmérési rendszer idején jobban érezték magukat: csak megnézik a számokat, és már tudják is, milyen az idő, honnan fúj a szél, vannak-e napfoltok és kell-e gyógyszer bevenni; az új rendszer alatt pedig félelem fogja el őket, szédülnek, még halálos kimenetele is lehet a dolognak. Vissza kell állítani a millimétereket! – És visszaállították. Emlékezetem szerint ez volt az egyetlen olyan eset, amikor az állampolgárok ragaszkodtak valami szívükhöz közel álló dologhoz, a kormányzat pedig meghallgatta őket és teljesítette kívánságukat.

A történettudomány nem tudja pontosan, honnan jöttek a szlávok, pláne hogy az oroszok. Hol voltak és mit csináltak a hatodik századig? Hogyan történhetett, hogy Európában, amit keresztül-kasul bejártak a kereskedők, harcosok, kíváncsi utazók, senki sem találkozott szlávokkal? Mintha a szlávok, a vad kakasától elvarázsoltan, valami sűrű rengetegben bolyongtak volna, mialatt a többi nép kő- és márványépületeket emelt, hajózott, befalazta lóhatait a piramisok mélyébe, kiszámította a csillagok és a hold járását, virágokat és madarakat varrt ki finom szövetekre, kiszámolta a Föld kerületét, feltalálta a puskaport, a papírt, az üveget, a pénzt, a gőzfürdőt, a bort, az ábécét! Több ezer év telt el azóta, hogy Gilgames kisírta minden könnyét, amiért a kígyó megette a halhatatlanság virágát; azóta, „hogy a porlepte és napbarnította Odüsszeusz”, visszatért a házába; azóta, hogy egy névtelen egyiptomi megjósolta, hogy a költő szava hosszabb életű lesz, mint a piramis; azóta, hogy Isten lefogta Ábrahámnak a gyermekére emelt kezét; hatalmas birodalmak keletkeztek és omlottak össze; eljött a Megváltó, meghalt és feltámadt, megígérte, hogy visszatér, de sokáig elmarad; felgyújtották az alexandriai könyvtárat, és homok temette be a régi világ kertjeit és tereit; ebben az időben a vad kakas megkönyörült a szlávokon, és elengedte őket. Dülöngélve jöttek ki a sötétségből a fényre, mint akiket elkábított az erdei kaland. Mint aki

átaludta a napot, és csak este ébredt fel, minden kiesett a kezükből, a fejükben pedig álmaik zavaros foszlányai kavargtak. Ásítottak, sehová sem siettek, lassan kijózanodtak, körbenéztek. A történelem ebédjét már elfogyasztották, az edények összetörve, a maradékok között cigarettacsikkek meredeztek. Suttogtak is valamit, de olyan érthetetlenül, hogy még most sem lehet hallani. Aztán – hirtelen csak – a kijeviek behívják a varjágokat uralkodni. Hogy hívták-e őket, vagy maguktól jöttek, nem tudni, de nem is fontos. A varjág területeket Rusznak kezdték nevezni, kezdetét vette az orosz történelem, és hogy mi származik a szlávoktól és mi a vikingektől – nehéz lenne kibogozni.

Nem furcsa dolog ez: a vikingek, akik önmagukban energikus, harcos nép, meghódították Európát, gyorsan tudtak helyet változtatni, raboltak, öltek és egyszer még Amerikát is felfedezték; a szlávok önmagukban szintén varrogattak valamit, főztek, énekeltek, méhészkedtek, tehenet fejtek, gabonát vetettek; aztán miután egyesültek és oroszokká lettek, ez az új nép valami furcsa letargiába, tűnődésbe és költői álmodozásba merült. Az orosz mesehős, Jemelja, a paraszt – szláv ember, fekszik a kemencepadkán, semmit sem csinál, de minden munkát elvégez helyette a csodatévő csuka. Az orosz eposz hőse, Ilja Muromec vitéz (*viking*) harminc meg három évig szintén a kemencepadkán fekszik, valami furcsa paralízis, valami érthetetlen gyengeség által megbilincselten, amíg az arra járó vándorok erőt nem adnak neki. De a többi paraszti hős – mint, mondjuk, Iván-durák – szintén nem mászik le a kemencepadkáról, és a többi vitéz is körbe-körbe bolyong az orosz világban, és azon gondolkodik, kivel is kéne összemérnie az erejét. Miért fekszenek ezek állandóan? Olyan hideg van talán? De hát a vikingek hazájában, Skandináviában nincs hidegebb? Miért lovagolnak szerteszét, beszélgetve a lovukkal és meghallgatva a tanácsukat: ők maguk talán nem tudják, mit tegyenek és hová induljanak? És miért olyan hosszúak, elnyújtottak, könnyesek, bánatosak az orosz népdalok?

Kérdezzék meg az oroszokat, és ők az önmegalázás érthetetlen büszkeségével azt fogják válaszolni, hogy mindennek a mongol-tatárok az okai. Nem hiszem. Nemrég ünnepeltük a tatár iga alóli felszabadulásunk hatszáz éves évfordulóját. Ennyi idő alatt már el lehetett volna felejteni a hajdani elnyomást és megalázást. No persze, hogyha idő nincs, nem létezik, akkor – igen: a házad előtt örökké ott csattognak a mongol lovascsapat patái, az ég elsötétül a nyílveesszőzáportól; örökkön égni fog Moszkva, amit Napóleon bevonulásakor gyújtanak fel, cseng a fülünk a novgorodi harang kongatásától, Poltava alatt szétverik táborunkat a svédek.

Az oroszok maguk sem értik, mi történik velük, miért, „mit tegyünk”, „ki a bűnös” és „mikor jön el az igazi nap”⁴ – ezek azok a bizonyos „átkozott” kérdések. Az orosz írók vég nélkül foglalatostkodnak ezekkel a kérdésekkel, ráadásul a nagy irodalom felteszi a kérdéseket, a közönséges, a jelentéktelen pedig válaszol rájuk, és sosem odaillően.

Az oroszok valamiért azt feltételezik, hogy ők – istenhordozó nép, hogy Isten szívébe zárta és megjelölte őket, a maguk állandósult szerencsétlenségét egyesek a rájuk küldött próbatétellel, kiválasztottsággal, golgotai szenvedéssel magyarázzák, és szörnyen büszkéek arra, hogy méltónak bizonyultak a szenvedésre; mások pedig zúgolódnak és faggatják az Istent, mivel haragították magukra, miben vétkeztek. De az oroszok Istene szintén szomorú, bosszús, erőtlen, szelíd, mintha neki is nehéz lenne a szíve, mintha föl sem támadt volna, mintha a Golgota holnap reggel kezdődne, és holnapután is, mindennap – hiszen ő is az örökkévalóságban él, ahol az idő nem halad sehová.

Az oroszoknak pedig végső soron egyetlen bűnük van: nem szeretik a hozzájuk közel állókat. És ez a kölcsönös elégedetlenség, barátságtalanság, elkülönültség, sőt, gyakran nyílt rosszakarat természetesen az egyik legsúlyosabb bűn. És mi minek az oka: attól nem szeretik-e a közel állókat, mert szerencsétlenek, vagy attól szerencsétlenek, hogy nem

⁴ Csernisevszkij, Herzen és Dobroljubov egy-egy művének címe. (A ford.)

szeretik a közel állókat – nem tudom. Az oroszok mintha állandóan szomorúak lennének, elvágódnak valahová a messzeségbe, idegen tájakra, de mozdulni nem bírnak. „Unalom”, „Bánat”, „Mihez kezdjek?” – ezek az állandó motívumai az életüknek és az irodalmuknak. Miért ismételteti Csehov három nővére, hogy: „Moszkvába! Moszkvába!”, miközben mégsem utaznak? Mi akadályozza őket? És ki akadályozza meg Oblomovot abban, hogy felkeljen, letegye a lábát a díványról, megírjon egy levelet, kimenjen a házból, hogy csináljon valamit?

És amikor időről időre az oroszokban mégis felbuzdul valami, akár a varjág, akár a tatár, akár valami más sztyeppei vér, valami mozgás, roham, akkor agresszívan, értelmetlenül nekiesnek, hogy elvegyenek, kivívjanak, meghódítsanak, elpusztítsanak, kiraboljanak – hogy azután, amikor majd a roham elmúlik, elcsendesedik, zavartan körülhordozzák tekintetüket a kifosztott, tönkretett területen, és megkérdézzék maguktól: és most hogyan tovább? És minek? És most hová? – és lenézik azokat a népeket, amelyek behódoltak, és lenézik a távoli országokat azért, mert azok boldog álomból durva, bemocskolt valósággá váltak. És nem azért szeretik-e az oroszok a távoli hadjáratokat és turistautakat, mert az út, az út hosszúsága, végtelensége zsongító, hazug érzetét kelti a lélekben annak a dolognak, amelyik mintha csinálna; hamis értelmezését adja a célnak, amelyiket állítólag el kell érni, a tájnak mint színes képeknek a váltakozása pedig még fel is éleszti azt az illúziót, hogy az idő telik.

Az orosz ember engem időnként egy részeg, moziban alvó emberre emlékeztet: fülébe alkoholmérgezett vérének tompa és ütemes lüktetésén át beszivárognak egy kívül megvalósuló másik élet hangjai is: kiabálnak, csókolóznak, lövöldöznek, üldözés zajlik, morajlik a tenger, megnyikordul az ajtó, amott várost építenek, vitatkoznak, szól a zene... Felduzzadt, elnehezült szemhéja alatt árnyak árnyai – feketék a pirosan – vonulnak el düllöngélve: ezek itt lovak, de úgy tűnik, mintha tűzvész lenne, azok ott fák, bár úgy tetszik, mintha katonai alakulat lenne; a részeg alak vadul felkiált, felugrik és körbenéz, erőszakosság, félelem és zavaros, tagolatlan vágyak vonulnak át az agyán; lendületből megüti a szomszédját, összetöri a székeket, kifurakszik valahová az átjáróban, alig-alig fogja fel, hol is van és mi történik, és tehetetlen tömegként elvágódik, ahol van és ahogy van, agyonnyomva azokat, akiknek nem volt idejük arrébb húzódni, és újra elalszik ez az értelmetlen, horkolva lélegző, értelmetlen, nem gonosz, de halálos szörnyeteg.

Ezek között az enervált, elveszett emberek között van nem kevés eleven, vidám, érdeklődő és önzetlen szeretetre képes egyed is, akik gyakran szintén érthetetlenül ostobák, de néha akad köztük rendkívül értelmes, ügyes, jóindulatúan tevékeny is. Legfőbb szenvedélyük tárgyai szintén a távoli vidékek, idegen városok, egzotikus nyelvek és idegen szokások. Ezek az emberek – az orosz menekvés és mentség. Fáradtságot nem ismerve utaznak, beszélgetnek, belevetik magukat a távolba, átveszik a manírokat, kultúrákat, könyveket, szokásokat és fogásokat. Olvasnak, lelkesednek, istenítenek, készek mindent odaadni, úgy, hogy észre sem veszik, és gazdagabban távozni, mint amilyenek voltak; olyanok ők, mint a gyermekek, belevetik magukat bármilyen új játékba, ügyesen megtanulják, és gyorsan kitapasztalják, hogyan tegyék jobba és alkalmasabbá arra, hogy még vidámabb legyen; építenek, írnak, fogalmaznak, kereskednek, nevetnek, gyógyítanak. Ezek a *könnyed oroszok*, ellentétben a *nehézkés oroszokkal*. Ezek szerettek bele viszonzatlanul hol a németekbe, hol a hollandokba, mint Péter idejében, hol a franciákba, mint Nagy Katalin idejében – aztán százötven év múlva az angolokba, skandinávokba, olaszokba, spanyolokba, amerikaiakba, zsidókba, indusokba, eszkimókba, etiópokba, görögökbe. Beleszerettek, átvették, amit tudtak, elsajátították az idegen kultúrákat és nyelveket, hazahurcoltak magukkal idegen szavakat, házakat és irodalmakat – és ezek valamilyen módon mind valódi oroszokká váltak; visszafordultak a múltba, odafordultak nehézkes honfitársaikhoz, és szinte úgy fogták fel őket, mintha külföldiek lennének, és azonnal szeretni

és tanulmányozni kezdték őket, igyekeztek segíteni nekik, megtanítani és átképezni, meggyógyítani és felvidítani őket, mellesleg minden nagyobb siker nélkül.

A *nehézkos oroszok*, sajnos, megtették a maguk dolgát, létrehozták az orosz medve alakját, mindenkit, akit csak tudtak, megijesztettek vele, és most mindenki fut előlük minden irányba. A *könnyed oroszok*, akik nem értik, miért, mi okból, zavartan szölongatják a menekülőket: hová futnak? álljanak meg, mi szeretjük magukat! „Átkozott imperialisták!” – förmednek rájuk a népek menekülés közben. És nem kérnek a szeretetből. Nem véletlenül volt népszerű nálunk a következő vicc: „Nadrágja nincs, állig föl van fegyverkezve és mindenkit szeret: ki az?” – A válasz: „Egy orosz.” Ebben a viccben minden helytálló és minden nagyon szomorú.

Az orosz nacionalizmus, nacional-patriotizmus számomra szörnyűséges, és nem csak abból a nyilvánvaló okból következően, hogy halálosan és csalhatatlanul bűzlik a fasizmustól, hanem legfőképpen amiatt, mert az elve és célja az, hogy az orosz világot be kell zárni önmagába, be kell tömni minden rést, minden lyukat és pórust, minden szellőzőablakot, amelyen beáramolhat az idegen kultúrák vidám szele, és az oroszokat magukra kell hagyni egymással. Ez nem az a fajta nacionalizmus, amikor nyelv- vagy vérrokonodat előnyben részesíted az idegennel szemben, hanem az, amikor szorosabban akarják becsukni az ajtókat, és ki akarják rekeszteni a szomszédokat meg a rokonságot, akiket idegennel tüntetnek fel. Egy „tisztán orosz” közegben meg lehet fulladni, bele lehet örlünni a klausztrofóbiába, értelmetlenül, hiábavalóan el lehet fecsecelni minden lendületet és tehetséget, amit a természettől kaptál. Egy kevert, nyitott, állandóan megújuló közegben lehet élni, átgondoltan mozogni, gondolkodni, dolgozni, miközben – természetesen – orosz maradsz, de nem zuhansz bele valami kábító téli álomba.

A hasonlóképpen gondolkodó és érző orosz emberek – nálunk meglehetősen sokan vannak ilyenek – helyzetének tragikussága abban áll, hogy a mi véleményünktől és érzelmeinktől szinte semmi sem függ: szabadon gondolhatunk azt, ami csak jólesik, de az élet porrá zúzza a társadalmunkat, az országunkat, a történelmünket, és a jövőnk egyáltalán nem azon a vonalon halad, amelyiken mi szeretnénk. A hazaszeretet természetes érzését manapság mások bitorolják és zoológiai természetű sovinszták mocskolják össze; a legalább ennyire természetes, nem orosz népek iránt érzett szimpátiát és érdeklődést ugyan ezek a népek mint „imperialista törekvéseket” ítélik el. Az *oroszok* terminus ennek megfelelően kettős vagy hármas standarddal helyettesítődik: nemhogy nincs általános egyetértés abban, mivel tölthető meg ez a terminus, de magát a terminushasználatot is egyre inkább gyanakvással és elítélően fogadják. Nehéz a saját identitás: a nyelv, az etnosz, a terület és a történelem meghatározása is – minden vitatottá és kétségesse válik. Egyszóval, manapság olyan időkben élünk, amikor az önmeghatározás kísérletét mindenki individuálisan végzi el, ráadásul akármi is lesz az eredménye ennek az önmeghatározásnak az egyes emberek számára, föltétlenül megalázó gúnyolódásnak, elutasításnak lesz kitéve, vagy egyszerűen csak mint törvénytelen fogják elvetni, és nem csak az ellenségeid, de lehet, hogy még a barátaid is.

Amikor egy általam igen tisztelt ember megkérdezte tőlem, hogyan határozom meg a helyem ebben az orosz bolondokházában, azt feleltem, hogy nacionalizmus nélküli hazafinak és – egyidejűleg – imperializmus nélküli kozmopolitának tartom magam. „Ezért van az – jegyezte meg erre ő –, hogy maguk, oroszok, egyidejűleg sovinszták és imperialisták is tudnak lenni...”

Szomorú. Ő nem ért meg engem, én pedig őt. De vajon megért-e engem valaki is, ha azt mondom, hogy: ha nekem azt ígérték volna, hogy sohasem térek vissza Oroszországba és sohasem találkozom egyetlen oroszral sem, akkor valószínűleg felkötöttem volna magam?

Katonák a Nyevszkij Proszpekten

Kora reggel az alakulótéren Csudnovszkij százados a következőképpen fejezte ki magát:

– Ha valaki a köpenyét akár csak egy ujjnyival is megkurtítja, meg fogjuk fenyíteni!

Aztán elgondolkodott, és valahogy nagyon nem katonásan hozzátette:

– Rádásul ez már nincs is divatban, ha hinni lehet a *Sziluett* folyóiratnak...

Gajenko őrzetőnek le volt vágva, fel volt varrva a köpenye, ennek ellenére éppen csak kilátszott alóla fényesre suvickolt borjúbőr csizmája.

Gajenko őrzető az utolsó volt a sorban. Ő, és csak ő volt az, aki az esti szemlén kilépett, és kihívóan felkiáltott:

– Ellenőrzés befejezve!

A barátja, Rjabov őrzető, mint ez gyakran megesik, Gajenko ellentéte volt. Magas volt, lassú és erős, de félelmében összezavarodott, ha rákiabáltak, és mindenkit, aki csak csillagot hordott a váll-lapján, istenített.

A szerelmi történetek, amelyeket Gajenko takarodó után mesélt, felizgatták Rjabov őrzetőt, és előtte, az isten háta mögötti Borovljanka szülötte előtt titokzatos világot tártak fel, csodaszép özvegyasszonyokkal, éjszakai taxizásokkal, jó kis verekedésekkel, rejtélyes, finom szavakkal, olyanokkal, mint dekoltázs, budoár, gonorrhoea...

Rjabov őrzető tisztelte a barátját, éjszakánként gyakran felébresztette és halkán megkérdezte:

– Andrjusa, tényleg van olyan madár, hogy kolibri, és akkora, mint a hüvelykujjam?

Rjabovnak nehéz gyermekkorra volt, ennek ellenére Vaszka simulékony ember maradt. Apja, egy komor borovljankai lovász, sajátos módon büntette a fiát. Lábánál fogva föllógatta egy faágra...

Rjabov jól érezte magát a katonaságnál. Büszke volt ócska szövetmundérjára. Serényen tisztelgett a szakaszvezetőknek is. És nagy erőfeszítéssel, habár minden lustaság nélkül küzdött le a katonai tudományt...

Gajenko őrzető a permi huligánok közt nőtt fel, ahol is kétes élettapasztalatra, hisztérikus vakmerőségre tett szert, beszédét cikornyás argófordulatokkal gazdagította.

* Szergej Dovlatov (1941–1990) a XX. századi orosz próza egyik legeredetibb alakja. 1944-től 1978-ban bekövetkezett emigrációjáig – kisebb megszakításokkal – Leningrádban élt, ahol irodalmi munkásságát nem ismerték el. Életműve az amerikai emigrációban teljesedett ki, magyarul is megjelent művei: *Ezek vagyunk mi*, *Puskinland*, *Kompromisszum*, *Külföldi nő* című regények. (Szergej Dovlatov: *Szobranijje szocsinyenyij v 4-h tomah* [Azbuka, Szankt-Petyerburg, 1999.], Szoldati na Nyevszkom.)

A katonatudományt könnyen sajátította el, a szakaszvezetőkkel tegeződött, mundériját állandóan átszabta, és a politikai tisztet szerette fondorlatos kérdésekkel bombázní:

– És az mitől van, hogy abban az USA-ban minden embernek kocsija van, nálunk pedig csak a docenseknek, tábornokoknak és jöttmenteknek?

Rjabov gyakran kapott csomagot, és az őrzető szívesen megosztotta barátjával, akinek édesanyja, egy óvoda dadája, csak írni szokott neki, azt is ritkán:

„Lehet, hogy a hadseregben valami emberforma válik belőled. Különbem nem tudom, mit is kéne tenni. Ezt mondtam az őrnagynak is a sorozóbizottságban: vagy ember válik belőle, vagy tartsák lakat alatt. Féltetek, Andrijusa, és úgy lógsz fölöttem, mint a Demokratész kardja...”

Az előjáróság Rjabovban az engedelmességet értékelte, Gajenkónak pedig sok mindent megbocsátott az esze meg az úgynevezett fifikássága miatt. Egy alkalommal Gajenko leitta magát, elejtette az ivóvizes kannát, és Kucipak szakaszvezetőt generalisszimuszak szólította. Behívták a hadosztály Komszomol-gyűlésére.

– Ígérem – mondta szinte sírva az őrzető –, ígérem, elvtársak, hogy többet nem fogok. Nem fogok többet inni!

Aztán leült és halkan hozzátette:

– De kevesebbet se.

Ennek ellenére szerették. Ha Rjabov tiszteletet váltott ki, akkor Gajenkót éleselméjűségéért, kissé ostoba, vagány függetlenségéért, vidám alaptermészetéért, és ami a fő, amiatt szerették, mert jól tudott mindenféle történeteket mesélni, amit Oroszországban igen nagyra tartanak, mert megszépíti a hétköznapiakat. Az orosz nép megbélyegzi ugyan a fecsegőket és naplopókat, magasztalja a dolgos és hallgatag embereket, de lám csak, egy csodabogár az építkezésen vagy a műhelyben egyszer csak beletörli kezét a kóccsomóba, rágyújt, és halkan szövögetni kezdi a történetét:

– Hát nálunk meg mi történt a múlt évben, egy ember ivott a forrásból az erdőn, és hát nem befészkelte magát egy békalárva a fejébe, ott aztán elkezdett szépen élni, nőtt-növégetett az ember agyában, annak meg egyszer csak fájni kezdett a feje; hát ez bizony szörnyű dolog, szóval az orvosok meglékelték a koponyáját, és látták ám, hogy ott ül bent neki egy olyan fehér béka, mint a kalács, mert klorofill nélkül fejlődött odabent...

És már nyújtogatják is e fecsegő és naplopó felé a cigarettatárcájukat, mosolyognak rá: „hogy tud lódítani”, de hát mégiscsak hallgatják, kacagnak rajta, vendégségbe hívják...

A két barát negyedik hónapja szolgált Leningrád mellett, de kimenőt még csak egyszer kaptak, akkor is csupán a faluig jutottak, az Ermitázshoz nem volt érkezésük elmenni, mindössze három órára engedték el őket. Az út egy óra oda, egy óra vissza, a maradék egy óra alatt nem tombolhatja ki magát az ember, a falu meg itt van mindjárt, a közelben, van ott egy klub is, hangszóróval, meg biciklik, amiket a bejárat előtt nekitámasztottak a fenyőfáknak, meg vannak ott komor, selyemsálas pasasok is meg nadrágba bújt lányok, akik a katonákkal nem akarnak táncolni...

Most viszont reggeltől takarodóig elengedték őket.

Tíz órakor Gajenko és Rjabov már a kapu felé lépdelt, és mindkettő ott szorongatta zsebében a kiállított szabadságos levelet.

A komor, ablaktalan élelmiszer- és lőszerraktárak nem állták útját az őszi szélnek, amely száraz leveleket, papírdarabokat, szemetet kotort végig, és apró örvényeket kavart a kihalt térségen. A közeli cementgyár kéményei élesen kiváltak a szürke, láthatatlan égbolt háttéréből, párhuzamos törzsük az egyetlen biztos pontnak látszott ebben az elmosódó, homályos őszi tájban. A vizes háztetők fölött kifehéredett, szeptemberi lombok hajladoztak, és még maguk ezek a tetők is komoraknak hatottak, ebben a nedves csillogásban nyoma sem volt a reggeli színekavalkádnak...

Gajenko és Rjabov kiment a peronra és megállt az óra alatt.

– Na, hová menjünk? – kérdezte Rjabov örvezető.

– A programunk a következő – felelte a barátja –: először természetesen az Ermitázs, aztán a Bronzlovas, aztán tovább a Péter-Pál-erőd, és végül a Tretyakov Képtár.

– Ernyi minden egyetlen nap alatt?

– Rendben van ez így. Különösebben nem mélyedünk bele sehol a dolgokba. Megyünk, lefényképezzük, aztán gyerünk tovább... Szóval az általános fejlődés érdekében.

– Nem volna rossz lányokkal is összejönnünk – mondta álmodozva Vaszka Rjabov –, egyetemistákkal.

– Úgy bizony – értett vele egyet Gajenko –, vennénk egy kétdekást vagy valami likőrt, és felmennénk hozzájuk a kollégiumba...

– Az egyetemista lányok vodkafélét úgysem isznak – jelentette ki Rjabov.

– Még hogy nem?! – sértődött meg az egyetemista lányok nevében Gajenko.

– Hiszen azok vödörszámra vedelik, aztán nem járnak előadásra, míg ki nem józanodnak.

– Miket nem mondasz – hitetlenkedett Rjabov.

– De hát én... – kezdett el perlekedni Gajenko –, de hát nekem volt egy rakás, volt vagy ötven ilyen egyetemista csajom.

– Ötven? – ijedt meg Rjabov.

– Na, jól van, öt – könyörült meg rajta Gajenko –, isten bizony, Emkának hívták, gáztüzelési technikumot végzett, csupa ötöse volt mindenből...

Jegyvétellel nem bajlódtak, de becsülettel a peronon utaztak. Az ablakok ki voltak verve, a becsapó hideg szélről nem tudtak rágyújtani. Az ajtóval szemben ott ült egy lány, elbűvölő kötött sapkában, de amikor Vaszka gyönyörködni kezdett a pomponban, a táskájából azonnal elővett egy könyvet, és belemélyedt az olvasásba.

– Csak kacérkodik – állapította meg Gajenko –, csak csábítgat. Cselekedj Vaszja, ne habozz!

De Rjabov nem cselekedett, nem is igen gondolt ő arra, csupán jólesett, hogy nézheti a lányt, és nézte, hogy olvas, amíg a vonat meg nem állt a Moszkvai pályaudvar peronjánál.

A két barát akkora tömegben találta magát, hogy azonnal szem elől tévesztette a lányt, aztán Gajenko előkapta a térképet, és úgy próbálta szétteríteni a szélben, mint egy vitorlát.

– Szóval – mondta –, ez itt a Nyevszkij Proszpekt, az ott pedig akkor a folyó. Úgy hiszem, gyalog kéne mennünk, nem lehet messze.

Andrej széttárt ujjával a térképre bökött.

– Szóval. A méretarány egy a tízezerhez. Ez azt jelenti... azt jelenti... Nagyjából úgy két kilométerre lehet...

Ezen a borongós napon a Nyevszkij Proszipken a tömeg nagyon is tarkának mutatkozott, ugyanúgy, mint a megszámlálhatatlan kirakatok, a különféle színű autók, az egymásra egyáltalán nem hasonlító házak. Gajenko egyre-másra szétterítette a lepedőnyi nagyságú térképet.

– Szóval – mondta –, ez a Fontanka, mi pedig most itt állunk. Szóval, Vaszka, itt állunk most. Érted?

– Fantasztikus! – álmélkodott készségesen Rjabov.

Olyan gyönyörű lányokat, mint amilyenekkel itt, a Nyevszkijen találkozott, eddig csak *A királynő nyakéke* című külföldi filmben volt alkalma látni. Magasak, vékonyak, csinosak voltak, az arcuk nyílt és bátor, és olyan ráérősen sétáltak, mint párducok a dzsungelben, és a sűrűnek, áthatolhatatlannak tetsző tömegben bármelyik magára tudta vonni a figyelmét.

Rjabov addig bámulta a lányokat, míg egy kövér őrnagy meg nem fedtte:

– Őrvezető, talán tisztelegni kellene!

– Értettem. Mulasztottam...

– ... őrnagy elvtárs.

– Mulasztottam, őrnagy elvtárs!

– Kérem a szabadságos levelét!

– Kérek engedélyt – avatkozott most közbe az egyik lábáról a másikra álló Andrej Gajenko –, őrnagy elvtárs, hogy jutunk el innen az Ermitázshoz?

Az őrnagy arca valamelyest megszelídült.

– Végig a Nyevszkij Proszipken, azután át a téren. Hányadik éve szolgálnak?

– Első, őrnagy elvtárs – rikoltotta átható hangon Gajenko, aztán már senkihez sem intézve szavait, hozzátette: – Milyen szép város! Akár úgy is mondhatnám, kész múzeumváros.

– Hú, te – mondta Gajenko a barátjának, amikor elmúlt a veszély –, a végén így még fogszira vágnak bennünket. De azért ügyesen rákérdeztem az Ermitázusra, mi? Tudod, barátocskám, ez a pszichológia. Az embereknek tetszik, ha kérdést tesznek fel nekik. Volt egy hasonló esetem Permben is. Egyszer kipécézték maguknak a nehézfiúk a bal partról. Jönnek szembe velem, vagy tizenöt fazon, bicikliláncokkal, a hátam mögött meg zsákutca, elhúzni nem tudok. Az egyikük már hadonászni is kezdett. Olyan nagydarab, mint te, csak vállban szélesebb. Akkor azt mondom neki: „Hé, nem tudod, mit játszottak a mieink a svéddekkel?” Hallgat. Leereszti a kezét. Aztán azt válaszolja: „Három-kettőt.” – „A mi javunkra?” – „Dehogysis – azt mondja –, az övékére.” Ezek után pedig már tán nem is ildomos megverni az embert. Egyszóval, a pszichológia megmentett. Odébb mentem vagy kétszáz méterre, jó alaposan lepocskondiáztam őket, aztán futás át a jobb oldalra...

Ettől kezdve Rjabov már nem a lányokat figyelte, hanem kizárólag a tiszteket, akikből pedig az alegységnél is volt épp elég...

Az Ermitázsban Vaszka csalódott, legalábbis ami a külsejét illeti. Úgy gondolta, hogy egy kastélynak föltétlenül hatalmas márványtömbökből kell állnia, a tetejét aranyozott kupolának és toronynak kell ékesíteni, ez pedig itt lényegében nem különbözött a Nyevszkijen álló bármelyik másik háztól, hiába volt kétszer olyan széles és volt szem előtt.

Levetették a köpenyüket. Aztán, hogy fölvtették a papucsot, ügyetlen járással felfelé iramodtak a széles márványlépcsőn.

Vaszka rábólintott az enteriőrre. Először megnézte a kincseket, medáliákat, fegyvereket, elrongyolódott zászlókat, de akkor Andrej Gajenko hirtelen oda-súgta neki:

– Gyerünk, megmutatok neked egy Rembrandtot, az aztán a művész. Egy meztelen nő van ott nála lerajzolva, de olyan keményen, hogy még csak föl se áll... A témát a vallásból vette...

– Meztelen? – kérdezett vissza erőlködve és hitetlenkedve Rjabov.

– Mondom, hogy meztelen. Menjünk.

Vaszka nem tudta rászárni magát, hogy a Danaéhoz odamenjen, csak megállt az ablak előtt, és onnan leste lopva. Vaszkát azonban mégis valami más képesztette el. Szemüveges, még egészen fiatal kislányok sétálgattak a termekben, és nem fordultak el, hanem nyugodtan szemlélték a meztelen kőférfiakat. Még beszélgettek is közben valamit, mintha megvitattak volna ezt-azt...

„Tisztára megvesztek ezek a városiak – gondolta Vaszka Rjabov, és gondolatban azonnal hozzá is tette: – Ha valami ilyen szégyentelennel megismerkedhetnék...”

Egy órát töltöttek az Ermitázsban. Gajenko aztán bejelentette:

– Hát, ennyi. A lényeket kiragadtuk. Ideje ebédelnünk.

Pénzük volt sok, két érintetlen illetmény, vagyis hét-hatvan.

Az időjárás ekkorra megváltozott. Az ég szürke szövetén láthatatlan varratok feslettek szét, itt is, ott is kék foltok bukkantak elő, mint mikor megindul a jégzajlás a folyón, és a napon a recsenő jégtömbök között megcsillan a víz...

Odamentek egy önkiszolgáló étteremhez, figyelmesen áttanulmányozták a falra kitett étlapot, és máris kezdtek volna lecsatolni a derékszíjukat, de akkor Andrej Gajenko megszólalt:

– Menjünk innen. Az önkiszolgálásból éppen elég a laktanyában is.

Húsz perc múlva már egy csillár alatt ültek egy kis asztalnál, amelyen a só- és borsszórón meg egy kis mustáros edényen és egy ott felejtett poháron kívül még egy darab gyűrött cigaretta-papír is hevert, elmosódott, rosszul nyomtatott szöveggel. Vaszka Rjabov félszegen izgett-mozgott, egyre-másra nekikoccantva rézplecsnijét az asztal szélének. Gajenko türelmetlenül körbenézett. Odament hozzájuk a pincérnő, unott arccal, széttaposott házicipőben, rozsdafoltos kötényben. Szótlatlanul megállt, kezében aprócska noteszt tartott, és fáradtan várakozott.

– Szóval – mondta Gajenko –, kezdetnek három entrecote lesz.

– Elfogyott – mondta alig hallhatóan a nő, és ismét hallgatásba burkolózott, láthatóan minden erő elszállt belőle.

– Akkor – mondta Andrej elvörösödve és kissé felemelkedve –, akkor – mondta most kétségbeesetten nekilendülve –, akkor hozzon sült krumplit valamivel!

– Fasírttal? – ajánlotta lagymatagon a pincérnő.

– Igen – mondta Andrej –, öt fasírttal.

– Öt adaggal? – pontosította a pincérnő.

– Igen, és hozzon még sört is. Két üveggel. Vagy inkább hárommal. Meg egy csomag Kazbeket.

– Vagyis kirúgunk a hámból? – suttogta elragadtatottan Rjabov.

A pincérnő egy tálcával jött vissza.

– A fasírt makarónival – mondta.

– Jó lesz – válaszolta leereszkedően Andrej.

Lassan ettek, dohányoztak, szoba elegyedtek a kapatos vendégekkel. Gajenko tréfálkozott, vagy kétszer koccintott is valakivel, és mindez nagyon nem hasonlított a laktanya étkezdéjére, ahol az asztalokat kék viaszosvászon borítja, a sarokban meg hangosbeszélő függ, és ahol mindenki sietve, oda sem figyelve eszik, öt perc múlva már kint is van, és ha valaki megkérdezi: „Mit adtak ma vacsorára?“, már rég nem emlékszik, halat-e vagy kását...

– Három hús – mondta hűvösen a pincérnő.

– Négy – nyitotta szét a markát az előre belekészített, gyűrött pénzzel Andrej –, fogja ezt a négyet – és hangjából fenyegető felhangok hallatszottak ki –, nem kell a visszajáró!

Közben hűvösebbre fordult az idő. A nap érdektelenné vált. A két barát úgy ment át az Anyicskov-hídon, hogy a kerítésnél alig lassította le a lépteit. A csónakház teteje felett agyonmosott, fakórózsaszín zászló lengett. Az oldalukkal szorosan összetapadó csónakok legyező alakban terültek szét a szürke, fából épített mólótól.

– Ha lennének egyetemista lányismerőseink – mondta Vaszka Rjabov –, most elmehetnénk velük csónakázni...

Mentek vagy kétszáz métert a Nyevszkijen, befordultak a Lityejnájára, megálltak egy céllövölde előtt. A lőállást kopott futószőnyeg takarta. Négy fémburás lámpa fényesen világította meg a túloldalát. Arra az oldalra durva, ízléstelen, golyónyomoktól foltos figurákat aggattak ki. A figurák rendre elfordultak, fejfelé léptek, egy kövér, cilindres burzsuj helyére ibolyaszínű, összeszorított öklű néger került, az oroszlánok karikákon ugráltak át, egy malom lapátjai összefüggő körré olvadtak össze, és amikor egy továbbszolgáló tengerész beleeresztett egy golyót egy alig látható fehér pontba, előbb sisterség hallatszott, aztán felhangzottak egy háború előtti dal hangjai:

Régi levelek poros kötegében
Nemrégiben találtam egy olyat,
Ahol a gyöngybetűk tengerében
Egy sor lila foltta olvadt...
Valamit nem beszéltünk még meg,
Amikor szerelmünk fonala elszakadt...

– Á! – kiáltotta a céllövölde sánta tulajdonosa. – Majd a vitéz urak megmutatják, hogyan kell lőni.

– Ez nem éppen harci fegyver – vetette ellene Andrijusa –, egy igazi harci fegyverrel megmutatnám, de ezeknek a célgömbje le van törve, a röppályájuk meg olyan, mint egy football-labdáé...

A két barát rákönyökölt a lőállásra. Rjabov egy ludat vett célba. A célpont akkora volt, mint egy teáscsésze alátétje. Rjabov még hallotta, amint egy pajeszos, kövér fiatalember előrehajolva, arcát le sem véve a puskatusról, azt mondta a barátnőjének:

– A céllövöldében jobban érezhetjük, mint bárhol másutt, az erőfeszítések és az eredmények azonosságát.

„Látszik, hogy nem orosz” – gondolta Rjabov.

Gajenko bakot lőtt. Vaszka is. Egy perc múltán elfogyott a golyójuk.

– Micsoda fegyvereid vannak neked, mester – mondta Andrej –, ilyen puskával dinoszauruszra lehet csak lőni, arra is csak támasztékkal. Hallottál már a dinoszauruszokról? Azok olyan jó nagyok...

– Célozni tudni kell – nevette el magát a sánta –, nézz csak ide!

Fölkapott egy puskát, és azonmód tüzelt: egy zöld dinnye rögvest kettéhasadt.

– És még te beszélsz – mondta nem éppen odaillően Gajenko, és a két barát odébbállt a céllövöldétől.

Észrevehetően besötétedett. A járókelők arca a neonfényben haloványnak, megnyúltnak tetszett. A világ kíméletlennek, titokzatosnak, nehéznek látszott. Minden az élet titokzatos mélységére és változatosságára emlékeztetett.

– És most hová? – kérdezte Vaszka Rjabov. – Milyen jó lenne megismerkedni valami lányokkal – tette hozzá álmodozva –, elmenni hozzájuk vendégségbe, nem is azért, hogy szabadjára engedjük a kezünket, hanem csak úgy elüldögnénk, vennénk teát, cukrot...

– Mi sem egyszerűbb – mondta Gajenko –, mi az, hogy! Csak mutasd meg, melyik tetszik.

– Mit tudom én – jött zavarba Rjabov –, mindegyik jól néz ki.

– Ez itt túlságosan kövér – mérte végig az egyiket Andrijusa –, az meg ott túlságosan is merengő. Lehet, hogy szifiliszos...

– Csak nem? – csodálkozott el Vaszka. – Nem gondoltam volna róla: szemüveges, aktatáskás...

– Ja-ja – bizonygatta Gajenko –, az ilyenek a legveszélyesebbek.

A két katona elhaladt egy Dinamo-kirakat előtt, az üveg mögött egy IZS-Jupiter motor meg egy sor kétcsövű puská állt, aztán egy cipőbolt, egy süteménybolt, odabent hatalmas tömeg, aztán egy kariatidás, bordó homlokzatú ház, a Lityejnaja és a Csajkovszkij utca zajos kereszteződése, ahol aztán a házak hirtelen széthúzódtak és kifutottak a rakpartra.

– Nézd – súgta hirtelen Gajenko –, látod?

Két, egyforma rövidkabátot viselő lány szinte elfutott mellettük.

– Lányok – mondta elváltozott, magas hangon Gajenko. Ez az alacsony, görbelábú fiú alig bírt velük lépést tartani. – Lányok, nem minket vártok véletlenül?

Azok pedig, vissza sem fordulva, meggyorsították lépteiket. Gajenko azt mondta:

– Biztosan dolguk van. Talán vizsgázni fognak.

– Valószínűleg – helyeselt Rjabov, majd hozzátette: – Nekem van itt Leningrádban egy lányismerősöm.

– Neked?! – csodálkozott el a sértődöttségig Gajenko.

– Három évvel ezelőtt valakik kivették nálunk nyárra a verandát. És volt egy lányuk is, Natasa. Az arcára meg a családi nevére mindegyiküknek emlékszem, de a címüket elfelejtettem. Pedig hívtak vendégségbe is...

– De hát hogy találsz meg Leningrádban egy embert pusztán a családi neve alapján? Csak Petrovból van vagy egy millió.

– A helyzet az, hogy ritka családnevük van: Li.
 – Hogy?
 – Li.
 – Egyszerűen csak Li?
 – Hát éppen ez az.
 – Menjünk a Len-infóba, van itt valahol egy ilyen bódé. Ott egy ötösért, akit csak akarsz, bármilyen körözöttet megtalálnak.
 Egy öregasszony hosszasan lapozgatott egy vastag könyvben, állandóan visszakérdezett, és valamiért bosszankodott.
 – Családi neve?
 – Kié, az enyém?
 – Ó, Istenem! Hát azé, akit keres.
 – Li.
 – Hogy?
 – Li – ismételte meg tagoltan Vaszka –, lö, i-i, Li.
 – Iniciáléi?
 – Nem inosztranci, nem külföldi, hanem orosz.
 – Azt kérdezem, hogy az iniciáléi?
 – Mondom, hogy orosz. Az apjában van ugyan valami kínai beütés, de Nata-sa tiszta orosz...
 – Na nem, maga egyszerűen szórakozik velem! A keresztnévére és az apai nevére van szükségem.
 – Hát mért nem ezzel kezdte? Kiére, az enyémre?
 – Én ezt nem bírom tovább... Annak a keresz- és apai nevére, akit keres.
 – Hát, azt bizony nem tudom, nem emlékszem rá...
 Leningrádban, mint kiderült, két Li nevű család volt. Gajenko felírta mindkettőnek a címét: az egyik a Marat utca 12-ben, a másik az üdülőkörzetben lakott.
 – Veszünk egy kétkést? – kérdezte Gajenko. – Gondolom, ártani nem árt.
 A Marat utcai házat stukkódíszes oszlopok ékesítették. A két katona átment a félhomályos udvaron. A sarkokban szemeteskonténerek díszeltek. A satnya főeny, amit rozsdás csövek vettek körül, csak még jobban kiemelte ezeknek az újravakolt, sárga és vörös ablakrámás falaknak a masszív nyomorúságát. Egy bozontos pudlit vezető öreg megmutatta nekik az utat. A két katona fölment a negyedik emeletre.
 – És nem vágnak ki innen bennünket? – ijedt be egyszerre Gajenko.
 – De hisz ők maguk hívtak. Aztán pedig, talán részegek vagyunk, vagy mi?
 Az ajtót egy természetes, durva, egyenes szálú hajú férfi nyitotta ki. Rövid, meleg házikabát volt rajta. Amint a két katonát meglátta a bejáratnál, idegeskedni kezdett. Gajenko tisztelgett neki.
 – Jó egészséget – vágott bele élénken –, elnézésüket kérjük...
 De a folyosón már jött is egy izgatott, vörös hajú lány, valami furcsa, háromszögletű pelerinben.
 – Papa, hiszen ez Vaszja – kiáltotta –, a borovljankai Sura néni fia, emlékszel, aki bagózni tanított! Kerüljenek beljebb, fiúk, mit ácsorognak itt?...

A parketta úgy fénylett, hogy visszaverte a német importból származó falikarok fényét. Rjabov és Gajenko lehúzták a csizmájukat, a kapcákat a csizma-

szárra tekerték. Amint mentek végig mezítláb a folyosón, a csizmanadrág szalagjait végig maguk mögött húzták. Gajenko elővette zsebéből a kétdekást, és úgy vitte maga előtt, mint valami fáklyát.

– De hát ide akár kosárlabdagyűrűket is fel lehetne szerelni! – kiáltotta.

A szoba tágas, nagy belmagasságú volt. Az ódon, sötét bútorok nyújtotta háttérből erősen kiváltak a tarka haszontalanságok, a rikító színű reprodukciók, a külföldi lemezborítók. A fotelben sovány, szomorú, intelligens képű fiatalember üldögélt. Háta mögött egy nadrágot viselő lány könyvet lapozgatott.

– Adok papucsokat – mondta Natasa.

– Nem szükséges, így is jól van – legyintett rá Gajenko. – Absztrakt festészet? Imádom – tette aztán hozzá, és egy képre mutatott.

Csend állt be. Hogy valamivel megtörjék, a fiatalember, aki Fegyaként mutatkozott be, bekapcsolta a magnót. Szomorkás hangok csendültek fel. Gajenko, kezében a kétdekással, ütemesen topogni kezdett. Aztán megmozgatva mezítelen lábujjait, azt mondta:

– Odahaza nálunk, Permben, a következő eset történt. Egy pasas negyvennyolcas cipőt hordott. A boltban illet persze nem kapott. Ő pedig nem tudott kimeni a házból, mert a régi már elnyűvődött. Egyszóval, gubanc. Mit tegyen? Írt már a minisztériumba is, panaszkodott egy újságnak is, de semmi sem segített. Akkor azt mondta a felesége: „Jobb lenne, Pása, ha levágnád a tyúkszemeidet.” Márpedig tyúkszemai voltak neki, ez ám a szörnyű dolog. A muzsik pedig hallgatott rá, megfente a gyíklesőt, és huss, le a tyúkszemekkel! Most negyvenhármass cipőt hord, és fütyül az egészre...

Egész idő alatt, míg Andrjusa mesélt, Natasa és a vendégei nyugtalanul pillantgattak össze. A végén az intelligens kinézetű fiú kényszeredetten felnevetett, Vaszka pedig elvörösödött.

– Inkább arról meséljenek, milyen a szolgálat – kérte őket Natasa.

– Pardon, ez hadititok – mondta tagoltan Gajenko.

És ismét csend állt be.

– Ha már ilyen szépen összejöttünk – állt fel Gajenko a kétdekással a kezében –, mit mondott az öreg Kis? – Azzal elhallgatott, és várakozón nézett a nadrágos lányra.

– Ne csak együnk, igyunk is – válaszolta ijedten a lány.

– Szóval akkor igyunk, hogy legyen...

– ... húgyunk – suttogta alig hallhatóan a lány.

Natasa poharakat vett elő. Rjabov nagy ámulatára a lányok is ittak. „Ezek tényleg vodkának, Andrjusa nem hazudott.”

– Meséljenek már valamit – fordult Vaszka Rjabovhoz Natasa.

– Mit meséljünk?

– Mit tudom én, akármit...

– Vaszka ki tud lökni egy százkilós súlyt – vetette oda Gajenko.

– Aha – mondta Natasa. – Fegya, te ki tudnád nyomni?

– Én sajna nem vagyok egy sportoló típus – mondta a fiatalember.

Aztán ismét csend állt be.

– Nálunk meg, Permben, micsoda eset volt – szólalt meg Andrej –, egészen fantasztikus.

Aztán, mint gyakorlott anekdotázó, hosszú hatásszünetet tartott, cigarettát vett elő, rágyújtott, az elhasznált gyufaszálat visszadugta a skatulyába, és így folytatta:

– Permben történt egy olyan eset, hogy az egyik barátom részegségében kiitta a szemét.

Natasa és a vendég lány nyugtalanul összepillantottak.

– A szemét? – kérdezett vissza Natasa. – A tulajdon szemét?

– A következő dolog történt. Már negyedik napja piáltunk Zseka Fikszatijjal. Én főrstekszen ittam, kölcsönkérni meg nem volt kitől. Elpasszoltam egy tízesért a vekkeremet. Elittuk azt a tízest is. Másnap összejártuk az egész várost, de nem volt mázlink. Már esteledett, de még mindig tiszta mákok voltunk. Akkor Zseka azt mondja: „Van egy ötletem. Anyám őriz egy alkoholba áztatott szemet.” Az anyja botanikát meg zoológiát tanított az iskolában. És mindenféle embriók álltak neki ott sorban, üvegekben. Szóval elszaladtunk az iskolába. Zseka kihozott egy üveget. Benne egy szem. Akkora nagy volt, mint egy paradicsom, még el is csodálkoztam rajta. Fikszatij kihalászta, és belevágta a klozetba, az alkoholt meg azonnal beszoptuk. Zseka mindjárt okádni kezdett, habzott a szája, és én is elég tré voltam. No, rendben, az anyja meg éppen kijött szünetre, kicsöngettek. De belevaló spiné volt, nem csapott zajt, hanem mindjárt dokiért küldött.

Gajenko elhallgatott.

– Na és, mi lett aztán? – érdeklődött Fegya.

– Velem minden oké – mondta Gajenko –, de Fikszatij rosszabbul járt.

– Meghalt? – sikoltott fel halkan Natasa.

– Dehogy. Akkor még megmentették, rendbejött, de tavaszra bezsupolták. Megcsiklandozott valakit a bálban. A bordájánál egy dikiccsel.

A vendégek lesápadva, némán ültek. Hangtalanul, kissé imbolyogva forgott a lemezjátszón a külföldi lemez.

– Ideje mennünk – szólalt meg Vaszka Rjabov.

– Jaj, de hát még meg sem teáztak – nyugtalankodott Natasa –, hiszen az csak három perc.

– Mennünk kell – makacskodott az őrzezető.

– Nem, így nem engedem el magukat.

Natasa kivett a szekrényből egy kristálytálat, ami tele volt almával.

– Vegyenek, mindenki kap egy almát, ne szégyenlősködjenek, látják, jut mindenkinek, Andrjusa, Vaszja...

Amikor húzták fel a csizmájukat, az előszobába bekukkantott az apa:

– A viszontlátásra, fiatalemberek – mondta –, őrizték meg, mint mondani szokás, ifjúkoruktól a tisztességüket, éberen őrizték a határainkat...

– A dolgozó népet szolgáljuk! – kiáltotta nem túl hangosan Rjabov.

– Minden oké lesz – biztosította Gajenko.

A lépcsőn úgy mentek le, hogy egymásra se néztek. Szemetelt az eső. A nedves félhomályban sárgán világítottak az autók reflektorai meg a szódavizes automata. A tömeg egyre ritkult, és elvesztette színességét. Úgy tetszett, a sötétség a hangokat is letompította. A város nem túl hangosan, egyhangúan morajlott.

A két barát egy ideig szótlanul baktatott.

– Úgy láttam, tetszettél neki – kezdte óvatosan Gajenko.

Rjabov hitetlenkedve pillantott rá és hallgatott.

– Istenuccse – esküdözött Gajenko –, ha tudnád, hogy nézett rád...

Azzal kimeresztette a szemét, és egész testével igyekezett a női felindulást kifejezni.

– Csak mert megijedt – mondta Vaszka Rjabov.

Mindkettejük zsebét súlyosan húzta és erősen kinyomta az alma. Gajenko előhúzta a magáét és harsogva beleharapott. Aztán Rjabov is. Fejük fölött az óra hét negyvenet mutatott.

– Ráérünk még – mondta Gajenko, amint széthajtotta a térképet –, az állomásig öt perc, az elektricskán negyven, onnan meg már csak egy köpés...

Hirtelen elnevette magát, aztán azzal a kezével, amelyikben nem volt alma, keményen megmarkolta Vaszka derékszíját, és megpróbálta átdobni a combján. Vaszka azonban szélesen szétvetette a lábát, és minden nehézség nélkül meghíúsította ezt a kísérletet. Gajenko viszont azonnal kilépett balra, Vaszka magá felé rántotta, hogy így adjon neki egy kecsketúrót. Az összegyűrt térkép az aszfaltra hullott. Az almacsutka végiggurult a villamossínen.

A két barát a röhögéstől egyre gyengülve huzakodott egy kandeláber alatt, a ritkuló járókelők pedig minden rosszállás nélkül nézték őket...

Egy óra múlva már a zöld kapu elé érkeztek. Mellette az őrbódé ablaka sárgállott. A napos rájuk sem nézve, csak a závárt megzörgetve engedte be őket. A kerítés, aminek tetején három sor szögesdrót futott, tíz méterre kezdődött. A sarkon őrtorony magasodott.

Az irodából tangóharmonika hangjai szűrődtek ki. Csudnovszkij százados, aki megpróbált valami boogie-woogie-t játszani, gyakorolt odabent. A harmonika billentyűi meg voltak számozva. Csudnovszkij filctollal jelölte be, mikor melyiket kell lenyomni.

– Nem késtek el? – kérdezte, miközben halkán tovább zenélt.

Gajenko megnézte az óráját, és odanyújtotta a szabadságos levelét.

– A folyosón nézzék meg a holnapi beosztást – mondta Csudnovszkij. – Rjabov külső pontra kíséri az őrizeteseiket. Gajenko pedig Cvigun főfelügyelő rendelkezésére bocsátva. Újra megismétlem, a sittesekkel nem teketóriázunk. Tudják, a belügyes megint panaszkodott... Semmiféle tűzrakás, semmiféle cigarettaszünet... A rokonokat elzavarni! Ha a hipisen csak egy darab cukrot is talál, helybenjárás lesz, értettem?

– Értettem! – kiáltotta Rjabov.

– Minden oké lesz – biztosította Gajenko.

– A sittesekkel, ismétlem, keményebben kell bánni.

– Akár meg is fojtom őket, a férgeket! – mondta Andrjusa.

– Pontosan – erősítette meg Vaszka Rjabov.

– Mehetnek.

A két barát tisztelt és kiment. Nyomukban pedig felhangzott:

Kalugában, Moszkvában,
Boogie-woogie-t járnának...

GORETITY JÓZSEF fordítása

AZ „IGAZ TÖRTÉNET” HAZUGSÁGA

Krúdy Gyula: Urak, betyárok, cigányok

Egy tanulmány elé talán nem illik szubjektív megjegyzéseket illeszteni arról, hogy íróját milyen szándékok és célok vezérelték, mit is akart az írásművel, ám a jelen helyzet más, mint a szokványos „elbeszélői pozíció”. Szükségnek tartom, hogy elmondjam, miért is választottam Krúdy egyik rövidebb szövegét elemzésem tárgyául, így tisztelegvén Bodnár György 75. születésnapja előtt.

Nem emlékszem már pontosan, negyed- vagy ötödéves egyetemista lehettem, amikor csoportom XX. századi magyar irodalmi szemináriumának vezetője Gyurika, nekem akkor Bodnár tanár úr, lett. Az első óra nagyjából azzal telt, hogy ki-ki megválasztotta dolgozata, előadása témáját a felajánlott lehetőségekből. A listán szerepelt Krúdy *Szindbádja* is, s mivel szerettem – bár alaposan nem ismertem – Krúdy prózáját, valamint még erősen élt bennem Huszárík Zoltán gyönyörű filmjének élménye, gondolkodás nélkül választottam magamnak. Később aztán rájöttem, hogy nagy marha vagyok, a téma túlságosan is nagy „falat”, s vért izzadtam azért, hogy valahogy leküzdjem a torkomon. Már nem tudom felidézni, hogyan oldottam meg a problémát, talán a rezignációra és az „elmúló világ” toposzára helyeztem örületes originalitással a hangsúlyt, s ebből kiindulva igyekeztem valamelyest megvilágítani Krúdy világképét. Egyvalamire azonban pontosan emlékszem: éreztem én ugyan, hogy a Szindbád-szövegekben valami más is van, nemcsak a gordonka hangú, elmúlás feletti búsongás, hanem mintha lenne ott valamiféle ironia is, ám ez kifejezetten zavarólag hatott rám és gondolatmenetemre. Igyekeztem tehát tőlem telhetőleg kiküszöbölni, s mit tesz isten, szinte kapóra jött, hogy eszembe jutott, mit is mond Hegel az *Esztétikában* az iróniáról. Valami olyasmit, hogy az ironia a művészet halála (ennek most nem néztem pontosan utána). Krúdy szövegében tehát nem lehet ironia, hiszen ha volna, akkor viszont nem lennének szövegek – vontam le magamban egészen éles elméjűen a következtetést, és megírtam nagy ívű dolgozatomat. Arra is határozottan emlékszem, hogy a végén egészen elégedett voltam (különös tekintettel a körülményekre) magammal. Mondjuk, a fanfárokát nem fújattam meg, de a dolgot rendben lévőnek láttam. A szemináriumon fölolvastam az írást. Gyurika, akkor Bodnár tanár úr értékelte az erőfeszítéseimet, de tényleg, már-már azon voltam, hogy akkor ez megvan, amikor picit, igen picit felhördült, és hangulatosan elkezdte gyalázni az iróniáról szőtt merész fejtegetéseimet. Meg voltam sértődve, a szemem láttára vágják el gyermekem torkát, ha nem is több, de egy jelentősebb sebből vérzik. Azt hiszem, nem vitatkoztunk, méltóságomon alulinak tartottam, hogy vitát nyissak. Aztán véget ért a szeminárium, később az egyetem is, sok mindenben keresztül mentem, mondhatnám, csak Krúdy maradt.

Hét-nyolc évvel a történetek után az Irodalomtudományi Intézet munkatársa lettem, Kulcsár Szabó Ernő támogatásával Gyurika, akkor még mindig Bodnár tanár úr, vett fel a XX. századi osztályra. Mondjuk, egy éve voltam már állás nélkül. Úgy tűnt, emlékszik rám, első beszélgetésünkkor – nyilván dadogtam valamit az érdeklődési területeimről, abba meg továbbra is beletartozott Krúdy – valahogy a szeminárium is szóba került, rémlett neki, hogy nem dolgoztam rosszul. Le voltam nyugózva, s egyben szerettem volna

köddé válni. Nem mondtam, hogy azért volt egy kis bibi, de spongyát rá – nem is mondhattam, mert jó ideje rájöttem, mekkora barom voltam azzal a sajátos ironiaelméletemmel. Méltóság ide, méltóság oda, elgondolkodtam azon, amit akkor Bodnár tanár úr mondott, s levontam a megfelelő következtetéseket. Ha akkor nem gyalázza hangulatosan az ötletemet, ha hülye nem maradok is, de mindenesetre jóval később értek meg valamit Krúdy prózájának működési elveiből. Aztán vagy nyolc évig dolgoztunk együtt, megírtam egy újabb dolgozatot Szindbádról, talán tűrhetőbb volt az előzményénél, s írtam más tanulmányokat is Krúdyról, noha Krúdy-kutató nem lett belőlem, igaz, nem is állt szándékomban. Ahhoz hosszú és módszeres élet kell. Gyurikának, most valóban Gyurikának hol tetszettek, hol nem tetszettek ezek az írások (ahogy egy másik tanárom mondta sok-sok évvel az egyetem után: „Olvaslak, írsz jót, írsz rosszat”, s milyen igaz ez). Egy biztos: sok évtizedes ismeretségünket Krúdy alakja és prózája rejtélyes módon fonta át. Mi más-sal is köszönhetném őt születésnapján,¹ ha nem egy rövid Krúdy-elemzéssel. Arról az ironiáról pedig többet egy szót se.

*

Köztudomású, hogy Krúdy elbeszélői hangjában, szövegalkotási módjában az 1920-as években – különösen az évtized második felében – változások következnek be. Nemcsak olyan jelekben látható ez meg, amelyek arra utalnak, hogy a beszédmód szecessziós, „stíloromantikus” felhangjai eltűnnek, az előadásmód „letisztultabb”, valóságosabb lesz, hanem abban a jelenségben is fellelhető, amelyre Sturm László² is felhívta a figyelmet, s melyet összefoglalóan és metaforikusan úgy jellemezhetnénk: műveiben megszorodnak az „igaz történet” típusú narrációk. Sturm egyebek közt az *Ady Endre éjszakáira*, a *Bródy Sándor* című műre, a *Budapest vőlegényére*, a *Kossuth fiára*, a *tiszaeszlári Solymosi Eszterre* és másokra utal e sorban. E művek közös jellemzője – függetlenül most a műfajtól –, hogy az elbeszélés középpontba helyezett hőse mindannyiszor valóságos személy (író, történeti figura, színész stb.), az elbeszéltek pedig több szempontból is ellenőrizhetők: egyrészt azért, mert az elbeszélte események még élénken élhetnek az úgynevezett kollektív emlékezetben, a felidézett alakok az elbeszélés idejében általában még majdnem élők, de legalábbis elbeszélő és hallgatósága számára ismerhetők, jelenvalók még, egyiküket-másikat Krúdy személyesen is ismerte. Másrészt azért, mert Krúdy – ez pontosan visszanyomozható, lásd erről Sturm könyvét – különféle irodalmi-történeti forrásokat is használt némelyik mű megírásához. (Más szempontból nem, de ebben a vonatkozásban a királyregények is ide tartoznak.)

Ugyanakkor az is a Krúdy-szakirodalom közhelye, hogy az író milyen nagy szeretettel mintázta novellái, regényei hőseit valóságos személyekről – pályája bármely korszakában. E hősök előképei hol felismerhetők, hol nem, mert a szerző oly mértékben „regényesíti” őket. Az is köztudott, hogy a valóságból vett történetek, anekdoták, valamint szereplőik egy része Krúdy saját családjának szűkebb, tágabb történeti legendáriumból kerülnek ki: ifjúkorának tanárai, bohém „művészei” s természetesen a valóságos család különböző tagjai bár sokszor név nélkül, olykor névvel nevezetten is előfordulnak műveiben. E családi legendáriumból szőtt írások egyik vonulatát a kifejezetten önéletrajzi ihletésű szövegek képezik, amelyeknek legszebb példája az *N. N.* című regény, s amelyeknek igazi hőse maga a szerző, Krúdy Gyula. Ám az *N. N.*-ben Krúdy nem névvel szerepel, s

¹ A tanulmány B. Gy. 2002. júl. 27-én betöltött 75. születésnapjára, egy „Emlékkönyv” (erre megfelelő magyar szó nincs) számára készült. A könyv azóta sem jelent meg.

² Sturm László: *Hagyományok metszéspontján. Források, klisék és elbeszélésmódok Krúdy Gyula egy regénycsoportjában*, Anonymus Kiadó, 2000.

azt is tudjuk, hogy a valóságos történeteket sokszor átszínezte, bizonyos értelemben epikai törvények szerint megalkotta, s ezzel nyilvánvalóan a szöveg értelmezhetőségét az „igazszerűségtől” az esztétikai megítélhetőség felé terelte. Említett, utolsó, haláláig tartó alkotói periódusában azonban egyre többször bukkan fel az a jelenség, hogy a valóságos szereplők a valódi, az életben viselt nevükkel lépnek fel, s a velük történt események is egészen pontosan azonosíthatók. Ebbe a sorba tartozik például a *Krúdy Gyula látogatásai*, mely a nagyapát állítja az elbeszélés középpontjába, valamint az *Urak, betyárok, cigányok* is, melyben az apa alakja köré szövődik a narráció. Természetesen mindkettőben jelentős szerepet játszik a szerző önéletrajza, magáról alkotott képe, előbbiben sokkal erőteljesebben, terjedelmesebben, utóbbiban inkább csak érintőlegesen. Az 1930-as *Krúdy Gyula látogatásai* azonban a címbe emelt névvel jó értelemben vett bizonytalanságot kelt a szöveggel összevetve, hiszen mind a nagyapa, mind az apa, mind a szerző-elbeszélő azonos nevet visel, így csak bizonyos megszorításokkal állítható a nagyapa központi figurának, majdnem ugyanilyen joggal mondható az apa is „főhősnek”, az pedig egyértelmű, hogy maga Krúdy és életének egy részlete tölti ki a szöveg nagyobbik részét.

Krúdy azon szövegei, melyek ebbe az „igaz történet” típusba tartoznak, esztétikai értéküket tekintve vegyes képet mutatnak. Arról nem is beszélve, hogy a *Budapest vőlegénye*, illetve a *Kossuth fia* esetében bizonyos textológiai, vagy inkább úgy pontos: regényszerkezeti, alakításbeli aggályok merülhetnek fel, tudniillik mindkettőt – bár Krúdy szelleméhez hűen és méltón – utólagosan állították össze, a *Budapest vőlegényét* ráadásul Krúdy sok éven át írt tárcáiból (a Kossuth-könyvvel szemben, mely lényegében két megalkotott regényből tevődik össze, tehát bizonyos fókig maga Krúdy hitelesíti a szöveget, itt erről csak az egyes darabok esetében szólhatunk, az egész már nem Krúdy Gyula, hanem Krúdy Zsuzsa szerkesztői munkája). Kétségtelen, hogy e művek nem tartoznak Krúdy fő alkotásai közé, nem említhetők egy lapon a *Hét bagollyal*, a *Boldogult úrfikorombannal*, az *Asszonyások díjával* s még nagyon sok Krúdy-remekművel. Így az *Urak, betyárok, cigányok* – mely tulajdonképpen egy hosszabb elbeszélés, esetleg kisregény – sem mérhető hozzájuk, ám a Krúdy-életműben az egyik középponti helyet elfoglaló narrációs kérdés tekintetében, miszerint a valószerűség és a teremtett valóság milyen viszonyrendszerben áll a szerző szövegeiben, ez a rövidebb s talán kevésbé közismert szöveg is érdekes lehet; szintén rávilágíthat bizonyos elbeszélői eljárásokra és azok fontosságára a Krúdy-életműben.

Az a tény azonban, hogy az említett alkotói periódusban Krúdy szövegei tárgyyszerűbbek, érezhetőbben alapozódnak valóságos személyekre és eseményekre némileg megkétszerezhető is lehet. Kétségtelen, hogy történelmi regényeihez forrásmunkákat is használt, az sem vitatható, hogy a *Budapest vőlegénye* tárcasorozatához olvasta Podmaniczky Frigyes naplóját, a *Primadonnához* Pálmay Ilkáról gyűjtött anyagot, *A tiszacsalári Solymosi Eszterhez* Eötvös Károly munkáján kívül egyéb iratokat is tanulmányozott, de nem mindig bánt tanulmányíróként a nyersanyaggal, pontatlanságok bebecsúsztak ezen és más írásaiba is. Az önéletrajz ihlette munkákba pedig különösképp, bár itt inkább a korábban is említett „regényesítés” fogalmát alkalmaznám. De a kérdés úgy is fordítható: lényegese egyáltalán, hogy Krúdy ezen alkotásai milyen mértékben függenek esetleg más típusú művektől, illetve tárgyyszerűségükben mennyire kereshető a *tárgyiasság pontossága*, vagy inkább lényegesebb az az elbeszélői technika, narrációs mód, mely e korszakát és a korábbiakat egyaránt átjárja. Az önéletrajzi szövegek esetében a pontatlanság, a „regényesítés” fokozott szerephez jut, hiszen Krúdy bennük nyilvánvalóan, ha nem is kizárólag, emlékekre és anekdotákra, azaz a családi emlékezetre hagyatkozik. A tárgyyszerűbb stílus tehát az önéletrajzi jellegű írásokban egyáltalán nem feltétlenül köthető össze egy tárgyiasabb, úgymond realistább szemlélettel, világképpel, s valóságtartalmuk is nehezen „ellenőrizhető”. Persze bizonyos történetek, események akár igazolhatók is a Krúdy-csa-

lád más tagjainak visszaemlékezéseiből, de ezek legfeljebb az író közvetlen életére vonatkozhatnak csak, az előtte járt nemzedékekére már aligha. Ám még ekkor is megszorításokkal kell élnünk, különben meglehetősen meglepő és téves következtetéseket vonhatnánk le például az *N. N.* egyes passzusaiából. Mindemellett a Krúdy-szövegek telítve vannak önéletrajzi elemekkel, melyek egy része egy valóságos biográfiát is képezhetne – igaz, soha nem teljességre és lekerekítettségre törekedve. Nem véletlen, hogy a családtagok visszaemlékező életrajzai Krúdyról, vagy a népszerűbb hasonló típusú, szakmailag is megalapozottabb kiadványok számtalanszor idéznek Krúdy novelláiból, regényeiből részleteket, mintegy így bizonyítva az élettörténet egyes eseményeit, tényeit. Noha nem kellene feltétlenül bízni az író esztétikailag is értékelhető elbeszélői „memóriájában”. Nem azért, mert „hazudik”, nem azért, mert emlékezete megcsalhatja, kihagyhat, hanem elsősorban azért, mert a „nem megbízható elbeszélő” narratív, poétikai típusa a Krúdy-szövegek egyik alapvető jelentésképző alakzata. Ebben a kontextusban szeretném tehát érzékeltetni, hogyan és miért önéletrajzszerű az *Urak, betyárok, cigányok*, valamint azt, hogy a benne felsejlő apafigura mennyire valóságos és mennyire költőileg alakított.

Krúdy, bár jó néhány írásában emlékezett édesapjára, jóval több művében érinti például nagyanyja vagy nagyapja alakját. Több oka is lehet ennek: ok lehet az, hogy az apa valóságos figurája kevesebb lehetőséget rejtett magában arra, hogy „regényesíthető” legyen. Idősebb Krúdy Gyula a család múltbéli, illetve az író jelenkorában is élő tagjaihoz képest „konzervatív” polgárember volt. Átvette ugyan apjától az ügyvédi irodát, s ennyiben folytatta a családi hagyományt, ám politikai nézeteiben sokkal kevésbé volt radikális 48-as, mint az öreg „gróf” (ahogy legidősebb Krúdy Gyula honvédszázadost „becézték”). Életformája még inkább különbözött mind apjától, mind a családi legendáriumból előbukkanó más családtagokétól; nem maradtak fenn róla „csínytevések”, duhaj kocsmai emlékek, mert nem is történtek vele ilyenek. Idősebb Krúdy az autentikus visszaemlékezők szerint is inkább visszahúzódozó, családjának élő *polgár* volt, akinek a munka és a tisztes polgári élet többet jelentett minden másnál. Vélhetőleg ebben, alkati vonásokon túl, közrejátszhatott „rangon aluli” házassága Csákány Júliával. (Katona Béla hívja föl a figyelmet arra, hogy Nyíregyháza „jobb körei” emiatt soha nem fogadták be maguk közé.³) A sors fintora, hogy az apa története – legalábbis bizonyos elemeiben – majd megismétlődik Krúdy életében, házasságkötésében: ahogy a nagyszülők ellenezték az apa házasságát, ugyanúgy állt ellen az apa Krúdy házasságának, igaz, más okokból. Különböző forrásokból az is tudható, hogy az apa szigorú polgár volt, kemény élet- és nevelési elvekkel. (Például Krúdyt már kilencévesen Szatmárba, majd Podolinba adatja gimnáziumba, aki így egészen korán kiszakad a családból.) A fiú jövőjéről is határozott elképzelései voltak: végső soron jogi pályára szánta azzal, hogy hozzá hasonlóan ő is folytassa a családi ügyvédi praxist. Tudjuk, ebben (s az ő szempontjából bizonyára még sok másban is) csalódnia kellett, már Krúdy kamaszkorában lényegében eldőlt, hogy erről szó sem lehet. Mégis, az apa tulajdonképpen élete végéig nem törődött bele abba, hogy Krúdy nemcsak hogy nem folytatja a családi tradíciót, valamint azt a polgári életformát, melyet kijelölt számára, de egyenesen azzal kibékíthetetlenül ellentétes pályát és életet választott. Sok példát lehetne erre hozni, csak néhányat említek: ha igaz Krúdynak az az önéletrajzi megjegyzése, akkor az apa elégeti a kamasz első könyvének példányait (kézirátát?),⁴ a már Pesten élő Krúdy után megy, és ráveszi, hogy mégiscsak elkezdje egyetemi tanulmányait, maga íratja be (persze az egészről nem lesz semmi), sokszor rendezti ugyan adósságait, de nem támogatja anyagilag rendszeresen, s végül végrendeletében ugyan nem tagadja ki, de jó-

³ Katona Béla: „Krúdy Gyula pályakezdése”, in: *It* füzetek 75. Akadémiai Kiadó, 1971. 35. o.

⁴ „Krúdy Gyula levele id. Szinnyei Józsefnek”, in: *Születtem... Magyar írók önéletrajzai*, Csiffáry Gabriella (szerk.), Palatinus, 1999. 211–212. o.

val kevesebbet hagy rá, mint testvéreire. Nem lehet nem észrevenni a két ember valóságos viszonyában azt a korban művészileg amúgy meglehetősen gyakran tematizált viszonyt, melyet a polgár és a művész ellentétével jellemezhetnék. Katona Béla Krúdy korai korszakával foglalkozó kismonográfiájában⁵ szól arról, hogy a tizenöt-tizenhat éves író novelláiban, publicisztikai írásaiban milyen gyakran bukkan fel e téma, ráadásul nem mindig abban a formában, ahogy várnánk: azaz, hogy az elbeszélő egyértelműen a művészi létet választaná. Különösebb lélektani búvárkodás, részletező elemzés nélkül is kijelenthető, hogy Krúdy számára ez a valóságban meglehetősen szerencsétlenül alakult kapcsolat döntő hatással volt személyes sorsára, de általában véve írói világképére és elbeszélői attitűdjére is. Immár a valóságtól elemelve, az az ontológiailag is értelmezhető probléma, mely a világban való otthonosság, illetve az abban való elveszettség („belevettség”) egzisztenciális élményének feszültségében rejtezik, Krúdy minden alapvető művének visszatérő jellegzetessége. Szimbolikus, hogy egy évvel saját halála előtt írja meg az apa halálának „igaz” történetét, ám itt is összefonja az apa alakját mint polgáralakot a művész vele ellentétes figurájával.

Az *Urak, betyárok, cigányok* tulajdonképpen keretes elbeszélésnek tekinthető, ám a típusnak sajátos krúdys változata, ugyanis a keretbe foglalásnak csak az indító része van meg, az elbeszélés végén elvileg „kötelezően” visszatérő záró rész hiányzik. Ám az indítás is mindössze egyetlen tömondat: „Egy úriember beszélte”, mely után már rögtön kezdődik maga az elbeszélés. A nyitás tehát formailag zárt, lekerekített narrációt ígér, melyet az elbeszélés egésze nem teljesít, hiszen elmarad a záró keret. A keretes elbeszélés mint forma nem kifejezetten a modern epika eszköztárába illeszkedik, inkább egy korábbi elbeszélői állapotot tükröz, melyben a narrátor egy olyan elbeszélői szituációt próbál létrehozni, ahol a történet fikciós jellegét „igazszerűsége” egyensúlyozza. Jelen esetben azonban a keret hiányossága, valamint redukciója epikailag éppen ez utóbbi ellen hat. Éppen csak jelzett volta azt sugallja, hogy az elbeszélő számára nem fontos, pusztán csak formális epikai eszköz, mely nem lényegi eleme a szövegnek. Ez a fajta narratív megoldás Krúdy műveiben gyakran feltűnik, az egyik legismertebb a *Boldogult úrfikoromban* című regényében olvasható, ami ráadásul még szóhasználatában is erősen emlékeztet az *Urak, betyárok, cigányok* indítására („Egy középkorú úriember így szólt a Duna-parton...”). A keret tehát hagyományos értelemben nagyrészt funkció nélküli, s e minőségében a főszöveg fikciós „valóságát” hangsúlyozza, noha – mint majd látható a szöveg menetében – a kettő másfajta, tartalmi kapcsolatában inkább a realitás valóságára utal (egy úriember beszél egy másik úriemberről, aki előbbinek az apja).

A kisregény címe hármas tagolású, és ez a tagoltság pontosan visszatükröződik a szövegben. Az első, rövidebb rész az elbeszélő apjának haláláról tudósít, a másodiknak (a szöveg terjedelmének körülbelül háromnegyedét teszi ki) Radics János „atyafi”, az apa rokona áll a középpontjában, a harmadik, mindössze néhány lapnyi rész Benczi Gyula cigányprimás alakja köré szövídik. Mindegyik részhez hozzárendelhető – az előbbi sorrendben – a cím egyik szava, ám mint látjuk, nem teljesen pontosan, amennyiben az „urak, betyárok, cigányok” általánosító jelentésű, míg a részeknek egy főszereplőjük van, egy konkrétumra utalnak. (Összefüggésbe hozható e sajátos viszony Krúdy különleges időkezelésével, mely minden művében kimutatható: azzal nevezetesen, hogy ami egyszer történik, az valójában mindig történik.) A középső „fejezet” csak abban különbözik a másiktól, hogy e rész elbeszélője ugyan Radics János, de az elbeszélteknek valóban többes számú hősei vannak, különös betyárok. Mindhárom rész valóságos személyt takar, méghozzá Radics és Benczi alakjában tényleges nevükön nevezve. Radics János Radics Mária, Krúdy nagynagyjának testvére, Benczi Gyula országon is, de kivált a Nyírségben

⁵ Katona Béla: i. m., 93–94. o.

híres cigányprímás. Más a helyzet az első rész apaalakjával: a Krúdy-életrajzot valamilyen ismerő olvasó számára elvileg nyilvánvaló, hogy a haldokló apa magának Krúdynak az édesapja; több momentum is utal erre (a szülői ház leírása, a „K. Jánosok, K. Pálok” vagy a Kandurok címerpajzsának emlegetése, s egyéb, itt fel nem sorolt szövegrészek, melyek egyként más Krúdy-művekből ismerősek lehetnek, tehát mintegy önidézetek), ám a Krúdy név teljes kiírása (azonosítása) körülbelül a kisregény felénél bukkan csak föl, Krúdy Kálmán történetének elbeszélésében, aki az író nagyapjának „testvéröccse”. Ettől kezdve azonosítható csak biztonsággal a haldokló „úriember” idősb Krúdy Gyulával. Ha e ponttól visszamenőleg rekonstruáljuk a szövegről való ismereteinket, akkor egyfelől „megnyugodhatunk”, valóban önéletrajzi művel állunk szemben; másfelől nyugtalanító lesz az a tény, hogy az elbeszélő (akit immár hajlamosak vagyunk *ténylegesen* Krúdy Gyulának tekinteni) a szöveg elején nem mond igazat, de legalábbis súlyosan téved apja elhalálozásának dátumában. A kisregény harmadik mondata így szól: „Az esztendő utolsó napján, Szilveszter éjszakáján halt meg”, majd nem sokkal ezután még egyértelműbbé teszi az időpontot: „1899 Szilveszter délutánján fekete madár szállott az eperfára”. Idősb Krúdy Gyula azonban 1900. december 30-án halt meg, s másnap, december 31-én, tehát Szilveszter napján már el is temették. Sajátos, bár talán nem véletlen, hogy Krúdy húga, Ilona is úgy emlékezett vissza később, hogy apját 1900. január elsején temették⁶ – azaz minden úgy történt, ahogy azt Krúdy *megírta*, s nem úgy, ahogy a valóságban. Nem szörszálhasogatás talán, ha feltesszük a kérdést: először is, lehetséges-e, hogy Krúdy egy teljesé vet tévedjen; ha nem lehetséges (hiszen emlékezetét mondjuk hálotti bizonyítványnak vagy egyéb dokumentumnak meg kellett volna erősítenie, s feltehető, hogy a családnak lehetett ilyen a birtokában), akkor mivel magyarázható a tévedés; illetve feltehető az a kérdés is végül, hogy Krúdy nem tudatosan „tévedett-e”, s más, nem hétköznapi megfontolásokból változtatta meg saját apja elhalálozásának idejét, valamint az is megkérdendő, vajon valóban a szó szoros értelmében vett önéletrajzi írást olvassunk, ahola szerző és az elbeszélő valóban azonosítható?

A fentiek tükrében már majdnem lényegtelennek tűnik az elbeszélő egy másik különös pontatlansága, mely Benczi Gyula alakjához fűződik. A narrátor a szövegben azt állítja, hogy a halál másnapján „[E]béd után elmentünk Benczi Gyulához” (csak emlékeztetőül, a valóságban ez január elseje, mindegy, melyik évben), aki még e napon, muzsikálás közben, az elbeszélő szeme láttára meghal. Az elbeszélés utolsó mondata: „Atyámat másnap temettük” (megint csak emlékeztetőül, ez akkor január másodika lenne, mindegy, melyik, évben). Az apa halálának és temetésének valódi időpontját azonban már ne is firtassuk. Érdekesebb, hogy a fentiek szerint Benczi Gyula mintegy azonnal követte az apát a halálba, egy nap késéssel, ami akkor lesz szimbolikus jelentőségű, ha tudjuk, hogy idősebb Krúdy Gyulának valóban kedvenc cigányprímása volt: együtt lépnek le a „század színpadáról”. A valóságos Benczi Gyula azonban 1914-ben halt meg,⁷ amely időpont szinte ugyanolyan szimbolikus, mint a századforduló (hiszen a Monarchia széthullása ugyanúgy jelképezheti azt, amire az egész elbeszélés utalna). Ha az apa halálának dátumával kapcsolatosan még lehettek esetleg kétségeink, hogy az elbeszélő csupán rosszul emlékezik, itt minden kétséget kizáróan többről és másról van szó. Krúdy mint elbeszélő sem tévedhet ekkorát.

A szöveg első és harmadik része a halálmotívum köré szerveződik. Különösen az elsőben érzékelhető, hogy az elbeszélő számára az apa halálát minden, a szülői házban és körülötte történő esemény megidézi. A motívum különféle elemei (a „halálképű” öreg fa-

⁶ Vö. Szabó Ede: *Krúdy Gyula*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970. 21. o.

⁷ Markó Miklós: *A régi mulató Magyarország. Híres cigányzenészek*, 1929. Itt mondok köszönetet Saly Noéminak segítségéért, hogy Benczi Gyula életrajzi adatait rendelkezésemre bocsátotta.

vágó, az eperfára szálló kuvik, vagy magának az elbeszélőnek a szavai: „Meg akartam találni a halált, és elbánni vele ...”) mind a haldoklásra, a meghalásra utalnak, ám nem mint előzetes sejtetések, hiszen a szöveg eleve az apa halálának tényével indult. Az elbeszéltek tehát egy lezárt időre vonatkoznak, nem keltenek, nem kelhetnek meglepetést, a szöveg mégis úgy van alakítva, mintha a történésfolyamat jelen idejű lenne. Ez rekonstrukciós narrációt tételez fel, melyben a jelen lévő tanú, ez esetben az elbeszélő szemszögéből válik hitelessé minden esemény. Az elbeszélő viszonylag száraz tárgyilagossággal indítja a szöveget (a halál ténye, szükséztű leírások az apáról stb.), ám igen gyorsan és radikálisan vált át olyan gyermekkori álmok, érzelmek megjelenítésére, melyek elbeszélésmódja erősen különbözik a korábban felmerült tárgyiasabb hangnemtől. Ettől kezdve majd a teljes szövegben is ez a „legendásító”, álmot és valóságot keverő beszédmód lesz az uralkodó; az első rész lírai építkezésű legendáit, bár más hangvételben, folytatják majd a Radics János elbeszélte anekdotikus (e tekintetben „valószerűbb”) legendák a nyíri betyárokról és „csínytevéseikről”. E középső rész azonban alapvetően ironikus: nemcsak Radics János alakját, de az általa is megtestesített „régi” Magyarország furcsa, különc figuráit, nemzeti ellenállását is e távolított nézőpontból láthatjuk, annak ellenére, hogy itt és ekkor az elbeszélő lényegében átadta az elbeszélés fonalát Radicsnak. Ez sem egyértelmű azonban teljesen; Radics elbeszélésébe olyan elemek is beleiktatódnak – függő beszéd, elbeszélés az elbeszélésben, zárójeles önmegszólító típusú szövegrész, valamint nézőpontváltás –, melyek kérdésessé teszik, vajon valóban csak az öreg különc beszél-e. A harmadik rész már terjedelménél fogva sem illeszkedhetik a másik kettő lírai, illetve ironikus legendavilágához; Benczi Gyula alakja, művészfigurája csak néhány erős vonalvonással van felrajzolva. Az elbeszélő ezekben a formákban is igen sok valóságos eseményre, személyre utal (csak egy példa: Ferenczy Teréz költőnőre és könyvére, a *Téli csillagokra*), ám mindez az anekdoták, legendák világába olvad már bele, s a szövegből első pillantásra aligha deríthető ki, mi az, ami ténylegesen megtörtént és valóság, s mi az, ami teremtett. Innét tekintve az elbeszélő apjának halála, a „pontos” dátum – tehát a tudottan igaz – státusa is megváltozik. Lényegtelennek válik, hogy alapvetően „igaz történettel” van dolgunk, amennyiben a szöveg transzparensse tette, hogy a Krúdy-családról, Krúdy apjáról szól, és átbillen a művészileg alakított, teremtett „nem igaz” történetbe. Ettől kezdve a szöveg „tétje” megnövekszik és átfomálódik, és két alapotívuma lesz lényegessé, döntővé: az elmúlás és az elmúlás ideje, valamint az apa (mint polgár) és a cigányprímás (mint művész) kettős halála (az előbbihez még egy harmadik motívum csatlakoztatható, az elmúlás befejezetlenségének, lezáratlanságának vissza-visszatérő fenyegető lehetősége).

Már a kisregény legelején rögzíti az elbeszélő az elbeszélés idejét: „Az esztendő utolsó napján, Szilveszter éjszakáján halt meg. Nem jött át a huszadik századba, holott minden életfelfogásával, gondolatával modern úriember volt, ahogyan az úriembert a háború előtt Magyarországon elgondoltuk.” Tehát az idő az első világháború utáni időszak. Az elbeszéltek viszont mind kizárólag a XIX. századra vonatkoznak, az apa polgáralakjának megjelenítése csakúgy, mint a Radics elbeszéléséből kibontakozó anekdotikus világ. A szöveg első jelentésében az érzékelhető, hogy mintha a két század között az elbeszélő ellentétet sejtetne, ám ennek nem felel meg az a sugallat, hogy az apának mint modern úriembernek mégiscsak e században lett volna a helye. A Radics köré fonódó elbeszélés iróniája pedig arra utal, hogy a múlt század „hősisége”, nagysága is megkérdőjelezhető, bár az elbeszélő erőfeszítéseket tesz romantikája és nem elidegenedett világa felmérésére is. Az apa alakja e világgal ellentétes – metaforikusan úgy érzékeltehető: inkább huszadik századi –, mégis „meghalasztja” az elbeszélő, méghozzá úgy, hogy a valóságos dátumot meghamisítja. Szimbolikus, hogy Krúdy úgy érezte, s alighanem ez a „magyarázat” a tévedésre, hogy az 1900-as év már a huszadik század (noha tudjuk, nem az), s így 1899-re tette a halál időpontját, művészi szempontból teljesen helyesen. Mindez az elbeszéltekre

és idejükre vonatkozik, s meglehetősen bizonytalanságot szül a szöveg értékállításaiban. Annál is inkább, mert az elbeszélés ideje egyáltalában nem jelenik meg a szövegben, tehát a szöveg sem negatív, sem pozitív értelemben nem nyújt támpontot az értékek lehetséges felfogásához, mint ahogy ahhoz sem, hogy megállapíthassuk, mi is az „úriemberség” tényleges időbeli jelentéstartalma. Ebből arra következtethetünk, hogy az elbeszélő – bár tanú jellegű narrátor – maga is értékválsággal küzd, s mint tanú sem tud többet (noha a típusnak éppen ez lenne a jellegzetessége), mint a befogadó. A bizonytalanság tehát kettős a szövegben, s ez kiterjed a kisregény teljes világára: eldönthetetlen, hogy az elmúló század és az újabb között az elbeszélő értékellentétet vagy épp azonosságot tételez föl. Nincs tehát „régí világ” és „új világ”, csak az elmúlás és a szöveget minden rétegében átszövő halál gondolata az egyetlen „realitás”. Ebben azonban az elbeszélő meglepő módon különbséget tesz: a polgár apa – minden érzékeltetett méltósága ellenére – kínos, elhúzódozó haldoklóson megy keresztül, amihez még hozzáfűződik az a szövegrész, mely így szól: „vajon itthon maradok-e atyám helyében, ha a házigazda lehunyja végleg gyötrelmes szemét?” Benczi Gyula, a hegedűs, a művész viszont egyszerre, egy pillanat alatt, muzsikálás – tehát alkotás – közben hal meg, „dől el” (mint a fa, tehetnénk hozzá a bújtatott képhez), „mintha csak érezte volna, hogy csak addig él, ameddig a hegedű zeng”. Az *Urak, betyárok, cigányok* ebben a sajátos kontextusban értelmezhető, értelmezendő. A két-féle halál – mely az elmúlásban magában ugyan azonos – ellentéte a szöveg egyetlen érték-sugallatát képezi meg, nevezetesen a művészi alkotás és a művészi megalkotottság mindenek felett álló valóságos értékét; minden más – a szövegből kifejezhetően – bizonytalan, nem állandó, nem befejezett, sőt még a halál sem (gondoljunk arra, milyen erővel vetődik fel a Krúdy-szövegekben újra és újra fölbukkanó „tetszhalál” rémisztő képe). A kisregény így rejtetten választ ad az előbb idézett kérdésre is: az elbeszélő bizonyára nem követi apját, nem marad a helyén, nem folytatja az életét (s ez így pontosabb és biztosabb, mint az, hogy tudjuk, Krúdy *valóban* szakított apja életformájával és szemléletével). Más kérdés, hogy az elbeszélő az apa figurájának méltóságába a (polgári) otthonra való vágyódását is beleszővi, ami csak Krúdynak a tanulmány elején már jelzett kettősségét bizonyítja.

Az *Urak, betyárok, cigányok* az egyik legjobb példa arra, hogy mennyire óvatosan kell kezelnünk Krúdy „igaz történeteit”. Ilyen típusú szövegei nem választhatók el szigorúan más elbeszéléseitől, mert struktúrájuk alapvetően azonos, alakításuk pedig nem az igazszerűség, hanem a megalkotott valóság logikája mentén formálódik, ily módon nem hétköznapi, hanem irodalmi tényekhez kötődve. Mindez vonatkozik a Sturm László könyvében elemzett, inkább „dokumentum” jellegű műveire (ahol természetesen Krúdy azért megköti bizonyos adatok megváltoztathatatlansága), s természetesen a kifejezetten önéletrajzi jellegűekre is (ahol szabadabban mozoghat ugyan, ám ezekben még „hamisításra” is „vetemedik”, ha a tények ellentmondanak a művészi alakítás koncepciójának). Ezért is kockáztatható meg, hogy a Krúdy-életmű különböző korszakaiban született alkotások között, bár kimutathatók stílári, szerkezeti eltérések, az elbeszélői szemlélet (nézőpontok, nézőpontváltások, a belőlük eredő értékvilág stb.) lényegében mindig ugyanaz, mintha az egész egy olyan szövegfolyam lenne, melynek (idézet a kisregényből, Benczi Gyula nótájára) „igazából soha sincs vége: mindig újra lehet kezdeni, akár legelőlről, akár a közepéről, anélkül, hogy a hallgató megúnná a dal csapongásait”.

SZÓRUL SZÓRA ÍGY IGAZ*

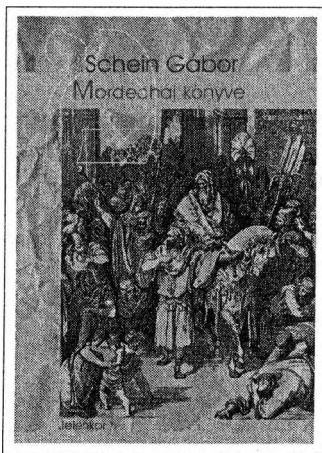
Schein Gábor: *Mordecháj könyve*

Schein Gábor első regényének középpontjában az eldöntetlenség áll. Lehetséges értelmezései között van olyan, amely eléggé kézenfekvő és igen vonzó is, ám felsorakoztatható mellé másik (vagy inkább több másik), amely ezt nem érvényteleníti vagy kizárja, hanem inkább kiegészíti és kibillent, megzavarja és elbizonytalanítja, kérdőjeleket tesz ki. Ahogy a szöveg több, egymás mellett futtatott (olykor összegabalyodó, máskor nagyon szabályosan váltakozó) szál (idő-, történetmondó- és cselekményszál) összeszővődéséből alakul ki, mintha az értelmezés is ezt volna kénytelen reprodukálni: ha csak egyet emelünk ki, az önmagában teljes (meggyőző, kerek, koherens) lehet, de sokkal érdekesebb, szebb, izgalmasabb a kép, ha más szálakkal együtt olvassuk, még ha bizonytalanságokhoz, ellentmondásokhoz jutunk is.

E tekintetben kincseshánya ez a rövid szöveg: utalásokban, rájátszásokban, látszólagos (?) és valódi (?) belső kapcsolatokban elképesztően gazdag. Olvasója, értelmezője örömmel veti bele magát a párhuzamosságok és ellentétek feltérképezésébe, s egy darabig minden bizonynyal úgy is hiszi, hogy eligazodik, megtalálja a megfelelő nyomokat, s hogy ezek vezetnek valahová. Minden újraolvasásnál új és új ösvényekre lel, rejtett kapcsolatok kerülnek elő, a megszerkesztettség új dimenziói tárulnak föl – hatalmas tudatossággal *megcsinált* szöveg ez, komor és játékos, súlyos és könnyed egyszerre. Nem vagyok meggyőződve arról, hogy Schein regénye nagy mű volna – de feltétlenül jelentős és izgalmas alkotás, amely ritka műgondról és átgondoltságról tanúskodik. Ez pedig mintha már önmagában biztosítaná, hogy mindig (vagy még sokáig) újraolvasható és -értelmezhető, mindig (sokszor) újrafelfedezhető s nem egykönnyen kimeríthető legyen. Ha túl sokat nem lehet is kezdeni azzal az információval, hogy Schein Gábor költő (is) – mintha ezzel volna összefüggésben regényének tömörsége és belső komplexitása.

A legfelületesebb, de legnyilvánvalóbb szinten a regény a bibliai Eszter történetének újramondása, s vele párhuzamosan a szöveget olvasó P.

„nevű” kisfiú családjának története. *Eszter könyvét* egy bizonyos Blumenfeld Lipót tolmácsolja, aki (mint regénybeli szereplő) közvetlenül az első világháború előtt halt meg, a történetből a második világháború hullik ki – és az első bekezdés, egy tűz története, minden bizonynyal az ő egyik példázata. Blumenfeld Lipót (és mestere, Sigmund Jampel rabbi) az egyetlen, akinek a szövegben neve van

* Vitázva és egyetértve – ismét – Vári Györggyel („Szilánkok egy ház romjai alól”, in: *Magyar Narancs*, 2003. február 20. 47. o.)

Élő Irodalom
Jelenkor Kiadó
Pécs, 2002
87 oldal, 1000 Ft

(leszámítva a történelmi és irodalmi személyiségeket). A szöveg olvasható úgy, mint annak a története, ahogyan P. elsajátítja az írást (és az Írást), és ahogyan bekapcsolódik családjá történetébe, hogy az utolsó mondatokban már ősei nyelvén szólalhatson meg; ebbe a nagy történetbe (az ősökébe, ahol még voltak nevek, és a fiúéba, ahol már csak megnevezések, körülírások vannak) helyrehozhatatlan szakadást/szakadékot hoz a Tűz, a hagyomány brutális megszakítása, ahonnan kezdve az újraelsajátítás csak keserves munka eredménye lehet, nem készen (és nem élőszóban) adatik át. A párhuzamos történetek legfontosabbika, a címben is kiemelt Mordecháj-Eszter történet pedig részint a beavatódás-elsajátítás tárgya, részint példázat: amennyiben a kisebbség megmaradásáról, felolvasásáról, ellenállásáról, kiválásáról szól.

Ha a szövegnek ehhez a leírásához ragaszkodunk, a hagyomány újra-megszerzésének története ez, a felnőtté válás és a tradícióba történő bekapcsolódás közös története; amely végül is annak érzékeltetésével zárul, hogy (ha hibásan, dadogva, akadozva is, de) legalább a gyászima elmondható, lehetséges megismerni a hagyományt (a családit, a vallásit), és újraélni azt. S persze ekkor az a meggyőződés olvasható ki a regényből, hogy folytonosság van a bibliai történet (akár éppen az Eszter-történet) és az ősök története között, amely megszakadt ugyan, de így-úgy helyreállítható.

Rendkívül vonzó értelmezés ez, s kétségkívül meg is ragadja Schein regényének egyik rétegét; ámde jóval szegényesebb (vagy inkább: másik) regény volna a *Mordecháj könyve*, ha valóban ennyivel leírható volna. Mert hiszen minden ponton ellentmondásokba, kétségekbe, eldönthetetlenségekbe ütközünk. Vajon mi köze van Blumenfeld Lipótnak az Eszter-történethez? Egy helyen az olvasható, hogy ő volna a fordító (6. o.); csakhogy a szöveg – abban a formájában, ahogyan *mi* olvassuk – jóval több fordításnál, sokkal közelebb áll az értelmezéshez (noha persze a fordítás már maga is értelmezés). Megtudjuk, hogy a könyv kétnyelvű – milyen írást-olvasást tanul rajta P., a kisfiú, magyart vagy hébert? De egyáltalán: biztos, hogy *mi* Blumenfeld szövegét olvassuk? Ki adja tovább *számunkra* a szöveget? P. (akit a szöveg belső nézőpontból láttat – és hogyan adja tovább? felnőttkori emlékei alapján? gyerekként olvassa ezt és így?), vagy maga Blumenfeld Lipót, aki a kötetet közreadta (tehát az ebben a regényben szereplő Eszter-történet volna a Blumenfeld-szöveg maga), vagy az elbeszélő, aki olykor saját hangján is megszólal? Esetleg a nagyanya hangja, aki tollbamondásként olvassa fel Blumenfeld szövegét? És pontosan hol húzódnak ennek a szövegnek a határai? Nem mindig tudjuk, pontosan mit tartalmazhat Blumenfeld könyve; bizonyos passzusok nem egykönnyen lokalizálhatók. Amikor például azt olvassuk, hogy „[v]égül tehát mégsem Eszter, hanem Mordecháj törtéte meg a hallgatás fogadalmát” (stb., 31. o.), akkor ez a bekezdés vajon P. reflexiója-e, Blumenfeld szövege vagy elbeszélői szólam?

Blumenfeld Lipót „nemcsak e fordításával, hanem a róla fennmaradt halvány emlékekkel is szerepel” Schein regényében (6. o.). Földije P. őseinek, és csaknem pontosan száz évvel P. előtt született. A regény szöveetének egyik szála az ő rövid történeteiből, példázataiból áll. (Talán ezek közé tartozik a regény első bekezdése is, Zuszja rabbi fájáról és Náhmán rabbi házának lángra kapó deszkáiról – amelyhez a második bekezdés „fából készült, néma tárgya”, a viaszosvászon terítővel letakart asztal kapcsolódik, amelyiken a tanulmányozandó Blumenfeld-kötet hever.) A Blumenfeld rabbihoz fűződő „halvány emlékek” közé tartozik az is, hogy rövid történeteit kommentár vagy értelmezés helyett csak e mondattal egészítette ki: „kedves testvéreim, és ez szórul szóra így igaz” (6. o., 7. o.).

Blumenfeld Lipót külön, próféta vagy futóbolond. Nem tudjuk. Története olvashatók rendkívül mély, sokatmondó, megvilágító erejű példázatokként csakúgy, mint semmitmondó kis sztorikként, események pusztá elbeszéléseiként. Blumenfeld nem nyújt segítséget. Még az is lehet, hogy ő maga másnak szánja őket, mint ahogyan hallgatósága értelmezi: nagyon komolyan veszi az elbeszéléteket, nagy súlyt tulajdonít nekik, míg a

templom közönsége értetlen marad, és jelentéktelen történetként fogja fel ezeket – vagy esetleg Blumenfeld csak el akar mondani egy történetet a múltból, míg a megszentelt helyen és időben ez különleges súlyt és jelentőséget nyer a gyülekezet számára. Mindenesetre a rabbi csakis a történet *igazságát*, megtörtént-voltát hangsúlyozza, nem mást és semmi mást: mintha pusztán a múlt létezett személyeiről szóló történet hiteles továbbadása volna a kizárólagos célja.

Talán nem túl kockázatos ebben a magatartásban az elbeszélő amolyan ironikus belső tükrére ismerni. Nem tudjuk, vajon abban a történetben, amit elmond nekünk, súlyos tartalmakat, transzcendentális magasságokat, önmagukon jócskán túlmutató igazságokat kell-e látnunk – meglehet, nem is igazi példázatról van szó, csak afféle hétköznapi történetmondásról, esetleg egyenesen bolond vagy bolondos beszédéről. Ahogyan Blumenfeldről képtelenség eldönteni, hogy hiteles vagy megbízhatatlan elbeszélőről van-e szó, Blumenfeld elbeszélőjéről sem lehet ezt megállapítani. Amit állít: hogy „ez szörül szóra így igaz”; tehát hogy bármi legyen is a jelentősége vagy a mögöttes értelme – megtörtént. S hogy ez így van – hogy mindez valóban megtörtént (Blumenfeldnél a példázatok szereplőivel, a történetmondónál története figuráival), azt nem a tények, adatok, de nem is a magasabb értelem (a példázat titkos jelentése) garantálja, hanem a hagyomány. Az, hogy ez a történet hagyományozódott, hogy nemzedékek mondták róla, hogy így volt, így történt. Ugyanakkor persze a példázatos értelmezés sem záródik ki: ahogyan a templom gyülekezete nyilván értelmezi magában (s nem is akármilyen módon) az elhangzottakat, a regény olvasója is hajlamos arra, hogy ne álljon meg a pusztá tudomásulvételnél, hanem rejtett üzenetek után kutasson.

És mi volna vajon a két történet (az Eszteré meg P. családjáé) egymásra-vonatkoztatásának rejtett üzenete? Hol itt a példázat? Mi feleltethető meg minek? Vagy csak véletlen, esetleges, hogy P. éppen Eszter történetét olvassa, hogy nagyanyja éppen ezt adja a kezébe? (Ezt is gondolhatnánk, ahogyan Blumenfeldet és az ő történeteit sem kell komolyan vennünk.) Az Eszter-történet a hősiesség, az önfeláldozás, a hatalomhoz fűződő viszony, az ellenállás, az identitás története; P. családjáé éppen hogy nem ez, vagy csak kisszerűen, torzan, csökevényesen és nevetségesen ez. Akár azt is mondhatnánk, hogy e két történetnek semmi köze egymáshoz – de mégiscsak van, nem pusztán azért, mert P. életét meghatározza az Eszter-történet olvasása (sőt, nagyanyja azt érzékelteti vele, hogy „amit olvas, és aztán kinkeservesen leír, rá nézve is jelent valamit, miközben homályosan azt is sejtette, hogy nem egészen azt, amiért a nagyanyja éppen ezt a könyvet hozta elő a hátsó szobából” – 28. o.), hanem mert bizonyos közös alapmotívumok mégis visszakereshetők. Természetesen mindenekelőtt a zsidóság, a származás miatti meghurcoltatás; a hatalom gonoszsága, a csodás megmenekülés; P. anyja nem vér szerinti lánya annak, aki felneveli, s akiben P. titkon éppen Mordechájt látja. De hát – berzenkedhet az olvasó – hol a párhuzam? P. anyja vajon miféle hősi tettet visz végbe? És P. nagyapja? És hol van itt a zsidóság bátor megvallása – egyáltalán, a tudatos döntés asszimiláció vagy kiválás dolgában?

S ha berzenkedünk az ellen, hogy az Eszter-történetet példázatként olvassuk rá P. családjának történetére (vagy fordítva), s hogy valamennyi szálát valami egyetlen (és többé-kevésbé egyértelműsíthető) rejtett üzenet foglalataként olvassuk, az azért is van, mert végképp nehéz volna elhelyezni így a Nagy Lajos-darab mulatságos felidézését (71. o.), a Sztálin haláláról szóló passzusokat (39–40. o.) vagy akár P. és nagyapja apró közös élményeit (pl. 51–54. o.).

A párhuzamot sem az elbeszélő nem erőlteti, sem a regény szálainak strukturális kapcsolatai nem erősítenek rá; véletlenszerűség és szükségszerűség, esetlegesség és magától értetődőség között imbolyog az értelmezés, örök bizonytalanságban marad, legföljebb a kezdet és a vég biztos (Eszter története a regény elején kezdődik és a végén ér véget, P. felnőtté válásának történetével párhuzamosan). Ahogyan tétován kóvályog Blumenfeld

Lipót alakja is a sok szál egyikeként: egy helyen az elbeszélő azt állítja, hogy „Blumenfeld Lipót sírját mi magunk készítjük is el könyvünkkel”, s hogy „amíg a könyv nem készül el, nem tekinthetjük őt halottnak” (45. o.). Hiszen: „eddig is ő vezetett bennünket a történetek és az emlékek útvesztőjében” (46. o.). Tényleg? Higgyük ezt el? Az „ő” itt az *Eszter könyvének* fordítását jelentené? Vagy Blumenfeld történeteit? Majd a következő lapon (hajszálpontosan a könyv felénél) ismét más szerepet kap a rabbi: „Útjainkat nem ismeri. Nem engedjük őt magunk elé, nem akarjuk őt követni. Az ellenkező irányból jött, arról, amerre a labirintus járatain talán mégis tartunk, de háttal, rákmenetben...” (47. o.) Végül, ismét kicsit később, de még nem a könyv befejezésekor, elkészül Blumenfeld Lipót sírja; éppen akkor és ott, ahol a „fel-fellobbanó erdőről” (vagyis a fa égéséről) esik szó, e ponton az elbeszélő mégis úgy határoz, hogy elbocsátja, akit kísérendőül választott (64. o.) – a zsidóság története az égésben véget ért, vagy legalábbis megszakadt, olyan korszak következik, ahol a hagyomány magától értetődő örökítése (mint amilyenek Blumenfeld történetei voltak) többé nem lehetséges. (A hátrafelé-menet meg a fáklya mintha Walter Benjaminra is utalnának: Blumenfelddel a történelem szellemének intünk búcsút.)

És hogyan kötődnek egymáshoz a történet száalai, a különböző időkben és helyeken, más és más szereplőkkel történő események leírásai? Azok a csapok és eresztékek, kötőelemek és hurkok, amelyek összefogják ezeket a történeteket, olykor megörvendeztetik, másutt csalódással töltik el az olvasót: olykor nagyon egyértelmű és szépen látható kapcsolóelemeket talál, máskor semmi ilyesmit nem vesz észre. A bekezdésnyi egységek között hol tematikus, hol metaforikus, hol narratív, hol mindenféle más egyéb kapcsolat létesül – már ahol létesül. Az olvasó rövid idő alatt megtanulja, beleszokik a szálak szabályos váltakozásába – de csakhamar változik a szabály, kiismerhetetlen lesz, időhöz nem köthető passzusok furakszanak be. Az elbeszélés szembeszáll a kiismerhetőséggel, a beszabályozottsággal. Nem annyira játékrontó, mint inkább új és új játékok kitalálásában tobzódik: azt akarja, hogy ne játsszuk folyton ugyanazt, mert az elkényelmesít, hanem figyeljünk oda, hátha a következő pillanatban már más játék kezdődik – így tartja fenn az éberségünket. Elbizonytalanít, és felkelti a várakozást; idegenkedik az egyértelmű és olcsó megoldásoktól, s ha mégis fel-felajánl néhányat, nem hagy soká megelégednünk ezzel.

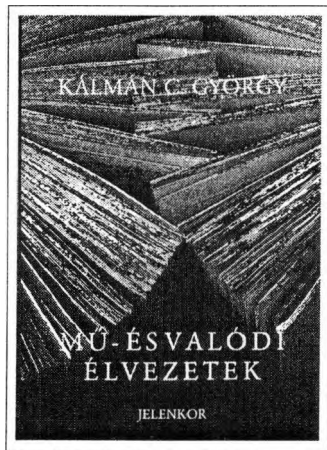
A *Mordecháj könyvét* pontosan az tartja mozgásban, hogy értelmezője folyton hoppon marad – de minduntalan új és érdekes problémákba is ütközik. Természetesen kerül egymás mellé a kisszerű és a csodás, a mindennapi és a fennkölt, a családi hagyomány és az emberiség nagy hagyománya: a transzcendens, a mi világunkon túli talán nincs is másutt, mint esendő emberek hétköznapi történeteiben, a hitet nemegyszer fura mániákusok képviselik, akik talán csak felfújt hólyagok; az értelmezőnek ezért óvakodnia kellene a nagy szavaktól, hiszen mindez nagyon evilági. Nincs (már) itt a csoda, a hősi ellenállás, a jóságos királyok és a sötét gonosz erők ideje (akiknek a nevük is töröltessék). Tudjuk: volt ilyen idő. De hogy ennek az időnek mi köze a miénkhez, azt nekünk kell megválaszolnunk.

MŰKRITIKÁK VALÓDI OLVASÓK SZÁMÁRA

Kálmán C. György: Mű- és valódi élvezetek

Szó ami szó, nem különösebben megrázó, de talán rendelkezik némi magyarázóerővel az a kijelentés, miszerint nem tudunk anélkül állítást tenni az irodalomkritikáról, hogy legalább közvetve ne mondanánk valamit az irodalomtudományról, az irodalomelméletéről, vagy manapság divatos szóval: az elméletéről is. Ez azonban nem szabad, hogy könnyelműsége csábítson. A kritikus elméleti megfontolásai, elkötelezettségei (amelyeknek vagy hangot ad, vagy nem, s ha igen, vagy a recenziók szövegén belül, vagy másutt) nem biztos, hogy egybevágna a kritikák által valójában követett módszert megalapozó elméleti megfontolásokkal, elkötelezettségekkel – és ugyanez elmondható a kritikus kritikusról s kritikájáról is. (És így tovább. Szerencsére nem kell attól tartanunk, hogy aktuálisan végtelen sorozathoz jutnánk: a kritikus kritikusanak még akadhat kritikusa – például Bagi Zsolt recenziót közöl az Ignotus kritikai tevékenységét elemző írásokat is tartalmazó Angyalosi-kötetről [Jelenkor, 2002/11.]) –, de a sor ezen a ponton rendszerint megszakad. Egyszóval a recenszens elméleti meggyőződése és kritikai gyakorlata figyelemreméltóan különbözőzhetnek, ezért aztán a kritika kritikájának éle éppúgy irányulhat a szövegben kifejtett megállapításokra, mint a recenzió módszeréhez tartozó elméleti előfeltevésekre. Akárhogy viszonyul is egymáshoz a kritikus implicit és explicit elméleti állásfoglalása, a kritikai műfaj megválasztása súlyos teoretikus döntés: attól függően, hogy milyen kategóriák révén osztjuk különböző recenzió-fajtákra és -típusokra az egyes megszólalásokat, mást és mást gondolunk a kritika és a tudomány, a kritika és a primer szöveg, a kritika és a közönsége stb. viszonyáról. (Az efféle kategóriákban egyébként nincs hiány: rövidkritika, zsumnákritika, folyóiratkritika, szakkritika, „tudományos” kritika, megítélő kritika, az azonosulás kritikája stb., a felsorolás még hosszan folytatható.) Könnyűszerrel előfordulhat tehát, hogy a kritikus kritikusa műfaji különbséget érzékel ott, ahol maga a kritikus nem érzékelt, vagy épp fordítva.

Kálmán C. György a kifejezetten aktív kritikusok, irodalmárok közé tartozik, legalábbis ha hihetünk az interneten – nyelvvédők kedvéért (bár miért is kellene a kedvükre tenni?): a világhálón – elérhető impozáns publikációs listájának, amelynek egyaránt fontos műfaji kategóriája a „tanulmány”, a „recenzió” és a „publicisztika”. A „könyv” már kevésbé: az elsősorban a recenziókból válogató *Mű- és valódi élvezetek* (Jelenkor Kiadó, 2002) a szerzőnek még csak a harmadik kötete; a második, a *Te rongyos*

Élő Irodalom
Jelenkor Kiadó
Pécs, 2002
221 oldal, 1500 Ft

(elm)élet! (Balassi Kiadó, 1998) szintén válogatás, tanulmányokat foglal magába, míg *Az irodalom mint beszédaktus* (Akadémiai Kiadó, 1990) önálló irodalomelméleti szakmunka. Akad tehát egy nyilvánvalóan üres hely a publikációs listán: a szerző még nem állított össze kötetet a publicisztikáiból – ez egyébként igen nagy kár, már amennyiben egyetértünk Thomka Beátával (jelen sorok szerzője speciel egyetért), hogy a kilencvenes évek író- és irodalmár-publicistái (Esterházy Péter, Parti Nagy Lajos, Keresztury Tibor, Darvasi László, Podmaniczky Szilárd és mások mellett Kálmán C. György) egy poétikailag igen figyelemreméltó beszédmódot alakítottak ki, ezzel megújítván a különben kissé unalmasnak gondolt zsurnalisztikai műfajokat („A hírlapírás poétikája”, *Jelenkor*, 2002/11.).

Szinte minden recenzió, aki Kálmán C. György köteteivel foglalkozik, felhívja rá a figyelmet, hogy a szerző stílusa messze nem csupán a publicisztikai írásaiban, de a kritikáiban és az irodalomelméleti szövegeiben is gördülékeny, könnyed, élvezetes, sőt rendszert is hozzászerez, hogy a politikai-társadalmi érdekű cikkek érvelése legalább olyan tiszta és világos, mint a szakmai publikációké. A *Mű- és valódi élvezetek* eddigi recepciójának tanúsága szerint ennek viszont veszélyei is vannak. Asztalos Éva nem maradéktalanul lelkes kritikájának („Ha jobban meggondoljuk”, *Alföld*, 2003/1.) legfőbb kifogása szerint a kötet túlzottan vegyes műfajú szövegeket foglal magába: a publicisztikával közvetlen rokonságot tartó napilapkritika (mint a mulandóságnak szóló műfaj) nem tartozik együvé a szakmai olvasóközönség figyelmére számot tartó, nagyobb terjedelmű recenzióval. Bírálnak tehát a kötet összeállítása, ám bírálnak Kálmán C. György recenziói tevékenysége is: a szerző esetenként olyan szövegekben is „merő publicisztikát” művel, amelyek a tudományos céllal olvasók számára készültek. – Azt gondolom, mindkét megállapítást érdemes szem előtt tartani: ez ugyanis az az eset, amikor a kritikust és kritikust a műfaji kategorizációban is tetten érhető teoretikus elkötelezettségek különbsége választja el.

Jól védhető álláspont, hogy a zsurnálkritika és a tudományos (szak)kritika teljességgel elkülönült területhez tartozik, hisz míg az előbbi a nagyközönséghez szól, s fő feladata a könyvismertetés, valamint a nem-szakmai olvasó orientálása, addig az utóbbi a szakmai értelmző közösség(ek)nek szól, csak a metodológiai vizsgálaton átesett s elfogadott interpretációs technikákat alkalmazza, s számára az egyes művek *tudományosan* leírandó és átgondolandó problémát jelentenek. (Jó esetben. Azok az elméletek ugyanis, amelyek alapján nem kihívás az újabb és újabb szövegek interpretálása, nem tűnnek különösebben vonzóknak: a túl sikeres teóriák ritkán hagyják szóhoz jutni a művet.) Zsurnálkritika és elemző bírálat másokhoz és máshogyan szóló műfaj, ám ebből persze nem következik, hogy ne lenne értelme a napi recenziókat is kötetbe válogatni: így jobban hozzáférhetővé válnak a kortárs irodalomban tájékozódni kívánó olvasó számára, ahogy Thomka Beáta írja a *Mű- és valódi élvezetek*ről szólván („A »Kurzkritik« élvezete”, *Alföld*, 2003/1). Sőt, tehetjük hozzá, az egymás kontextusába helyezett kritikák új fényben jelennek meg, új fénnnyel világítják meg egymást, s nem utolsósorban a beszélő én észjárását, gondolkodását. (Ahogy Kálmán C. írja Kukorelly Endre *Három 100 darabjáról*: „az új kontextusba helyezés, a ciklus-szervezés kérdései rövid, de jöleső izgalomba hozzák majd a jövő kukorellystáit” [*Elég sok darab*, 168. o.] A jövő kálmáncistáinak is lesz mivel bíbelődniük, mivel a *Mű- és valódi élvezetek* kötet szerkezete meglehetősen bonyolult: az *Egy* alcímű első rész tizenöt kritikájából tizenhárom egy-egy művel foglalkozik, egy közülük teljes életművet ölel fel, egy pedig négy könyvet tárgyal; a *Kettő* alcímű második rész tizenkét kritikája hat szerző két-két művéről szól, kivéve Konrád György *Kőőráját*, amely két írásnak tárgya; míg a *Sok* alcímű harmadik részben a hét szöveg Esterházy Péter hét művét tárgyalja, igaz, a legutolsó írás a tartalomjegyzékben némiképp elkülönül a harmadik résztől.) Mindezek mellett vagy ellenére nem szükségszerű, hogy a rövidkritika és szakkritika elválasztásának álláspontján legyünk: elgondolható a kritikai tevékenységnek olyan modellje, amelynek alapján ez a megkülön-

böztetés üresnek és kicsit feleslegesnek bizonyul. Számomra úgy tűnik, Kálmán C. György recenzióköteté mintha hallgatólagosan egy effajta modellt fogadna el.

Mert hogyan épülnek is fel a *Mű- és valódi élvezetek* recenziói? Általában egy jól meghatározott problémával indulnak: a kritikus olvasói tapasztalata magyarázatra szorul. („Spekulál, persze, az olvasó – mit jelentsen ez?”, 79. old.) Például: van egy nehezen megragadható, sajátos Mándy-stílus (*Mándy kitépett füzetlapjai*). Vagy: Csalog Zsolt *Parasztrege*nye mind a műfaji besorolhatóságot, mind a valóság–fikció viszonyt illetően zavarba ejtő (*Szelíd csapdák*). Vagy: a Hajnóczy-prózával nem stimmel valami, honnan az olvasói ellenérzés (*Hílt hely*). Vagy: mit kezdhetünk Orbán Ottó maszkváltó, szerepjátszó költészetével (*Az értékek megőrzése*). Vagy: noha Konrád Kóórúja nem tűnik jó regénynek, mégis „levesz a lábunkról” (már akit, szól a kritikustársak bírálata) (*Vastag regény, éles villanások; Poétikai provokáció a Kóórúban*). Vagy: úgy tűnik, hogy a Tar-próza olvasható „egyenest”, nem kíván különösebb értelmezői aktivitást, de akkor meg miért érdekesebb mégiscsak, mint a napilapbeli riportok (*Aki a beszéd-nélküliért beszél; Szabad, függő*). Vagy: a legkevésbé sem tűnik izgalmasnak egy ma már nem aktuális írói publicisztikából összeállított kötet, ennek dacára miért jó olvasni Esterházy Péter *Egy kék harisát* (*Haris*). Vagy: stb. A probléma „megoldása” szinte minden esetben egyfajta szövegközeli, strukturális, stilisztikai, narratológiai magyarázat. Például: a Mándy-stílus legalább részben leírható az elszabadult, beszélő nélküli szólamok, valamint az elbeszélő és az implicit olvasó feltételezett közös tudásán alapuló otthonosság-érzetet megteremtő nyelvi eszközök (az egzisztenciális előfeltevéseket generáló határozott névelők, a szereplőbemutatók konvencióinak elhagyása stb.) vizsgálata révén. Vagy: a Tar-novellisztika egyaránt előhívja a szociologizáló és az irodalmi megformálásra koncentráló olvasatokat, amelyek mindazonáltal egyesíthetők, összekapcsolhatók, ha a szabad függő beszéd alkalmazását a részvét grammatikai magatartásaként értelmezzük. Vagy: azért jó olvasni az *Egy kék harist*, amiért jó Esterházyt olvasni, azaz a nyelvek játéka, a műfajok konvencióinak ironikus kiforgatása miatt. Vagy: stb. A *Mű- és valódi élvezetek* recenzióiban (ez a szép szerkezeti homonímia alighanem végigkíséri írásomat) a kritikus olvasói tapasztalatának magyarázata során rendszerint nem marad el egyfelől az elbeszélői pozíció, az időszerkezet, a szövegkohézió vizsgálata, másfelől a beszédmód grammatikai-retorikai jellemzése, a motívumelemzés vagy a kötet szerkezet értelmezése. Fontos szerepet kapnak az intertextuális viszonyok, és se szeri, se száma a különböző műfajok összefüggéseit, eltéréseit illető rövid elmélkedéseknek. („Van-e határ novella, kisregény és regény között?”, kérdezi a kritikus a Mészöly-recenzióban [*Kérdésáradás*], miután a Mándy-recenzióban felvetette, hogy noha Mándy novellái regényszerűek, egy novellafűzer mégsem tekinthető regénynek, s mielőtt a Kertész-recenzióban [*Nec mergitur*] egy retorikailag olyannyira sikeres, hogy a fülszövegbe is kikerülő gondolatmenetben elvetné a jól sikerült művek hallgatolatosan „értékesebbnek” gondolt műfajokba erőszakolásának divatját.) Kálmán C. György recenziói tehát az olvasói tapasztalat és a poétikai magyarázat összekapcsolásának formájában tesznek javaslatot a mű befogadására. Ha így olvasod, kedves olvasó, ezt a könyvet, ilyen nehézségekkel találod szembe magadat, amelyeket ilyen (szövegközeli) megfigyelésekkel, interpretációs döntésekkel oldhatsz meg, és ez bizony egy igen élvezeteli elfoglaltság.

A *Mű- és valódi élvezetek* recenziói attitűdjét egyaránt jellemzi egyfajta mérsékelt empirizmus (azaz a kritikák nem metafizikailag erősen elkötelezett elméletek vagy szofisztikált történeti koncepciók felől közelítenek a művekhez; amennyire csak lehet, figyelembe veszik a *common sense* meggyőződéseket, beidegződéseket, a hétköznapi intuícióinkat) és fokozott befogadóközpontúság, erős hermeneutikai érzékenység (a magánvaló szövegértelmezés tagadása, a nyelvek sokféleségének elismerése és felmutatása, a dogmatikus és „objektivistá” megközelítések elvetése). Kálmán C. György recenzióinak két állandó formai eleme: a kötet ismertetése (lásd például: „Megpróbálok hát összefoglalni, elemi recenziusi kötelesség, mi is van ebben a könyvben.”, 172. old. – bár néha, például *Az Eufrátesz Babilonnál* című Bodor Ádám-mű esetében [*Sinistra előtt*], az ismertetés,

minden hasznossága ellenére, arányaiban tán kissé eltúlzottnak tűnik) és az olvasót orientáló értékelés.

A recenziók irodalmi ízlése könnyen kiismerhető – ez egy kritikus életmű esetében nagyon felhasználóbarát tulajdonság – s összefoglalható: a jó művet mindig sokféleképpen lehet értelmezni, a poétikailag sikeres szöveg mindig sokféle interpretációt hív elő – melyek közül egy a recenzió. („[H]iggyünk bármelyik értelmezésnek, és egyiket se vegyük készpénznek; és nyugodtan tegyünk fel további, megválaszolhatatlan kérdéseket Parti Nagy költészetéről. Seregni lehet belőlük. Próbáljunk válaszolni, és tudjuk: tévedünk. Valahol itt kezdődik a jó költészet.”, 152. o. [*Műbíráló, négy tévedésben*]; ebben az írásban maga a recenzió is többféle, egymásnak ellentmondó értelmezéssel áll elő, ami – minden önironikus és elbizonytalanító megjegyzése dacára – általában nem szokása.) Az az irodalmi műalkotás, amely kevés a szövegből visszaigazolható interpretációt tesz lehetővé, nem jól sikerült, hol sugallják, hol állítják Kálmán C. György recenziói. Ezért találhatik könnyűnek az Orbán Ottó-életmű egyik-másik darabja, s tulajdonképpen erre a szempontra vezethető vissza a Nagy László költészetét elutasító híres tanulmány (*Mi a bajom Nagy Lászlóval?*) legtöbb érve. Sikertelen egy mű, ha kevés interpretációt enged meg, vagy ha a poétikai eszközök alkalmazása mechanikussá válik (lásd a Mátyás-kritika finoman bíráló utolsó passzusait), de legalább ily sikertelen, ha bizonyos szempontból egyáltalán nem enged meg értelmezéseket; például azért éri bírálat Esterházy Péter és Banga Ferenc *Egy nő* című tekercs-könyvét [*Egy tekercs*], mert a „kötet” formája és szövege semmilyen kapcsolatban nem áll egymással, pontosabban semmilyen kapcsolat nem létesíthető közöttük. – A sokféleképp értelmezhetőség kritériuma viszont nem egyszerű elméleti deklaráció, amelyet a recenziók mechanikusan alkalmaznak, két okból sem. (a) Egyrészt a *Mű- és valódi élvezetek* talán egyik legizgalmasabb szövegpárosa – az a két szöveg, amely Konrád Kőrösját elemzi, ahol is az első egy recenzió, míg a második a pályatársak (Angyalosi Gergely, Margócsy István) ellenvetéseire választ adó tanulmány – azt a bonyolult problémát tudatosítja és járja körül, hogy a produktív interpretációhoz bizony gyakran meglehetősen értelmezői jóindulatra van szükség. Amit minden további nélkül tarthatunk elbeszélői hibának, átgondolatlanságnak, az másfelől, hozzáállásunk kis módosítása révén, igencsak élvezetes olvasást biztosító poétikai fogásnak bizonyulhat. Befogadói döntés, hogy az elbeszéléstechnikai ügytelenségeket a mű narrációs struktúrájának esendőségére vezetjük vissza, vagy az elbeszélő jellemzését szolgáló eszközök tartjuk. (Persze beágyazott elbeszélés, vagy többféle elbeszélő alkalmazása esetén könnyebb jóindulatúnak lenni. Például ezért bocsátjuk meg, sőt talán egyenesen ezért élvezzük a *Jadviga párnája* néhol nehezen viselhető, giccsbe hajló modorosságát, ahogy erre távolról Kálmán C. is utal [*Négy klasszikus*].) A problémának megoldása nincs, metodológiai következményei viszont vannak: a megbízható recenzió akkurátusan jelzi, amikor a megszokottnál nagyobb jóindulattal közelít a vizsgált szöveghez, továbbá mindent megtesz, azaz a lehető legtöbb a szövegből visszaigazolható érvet hoz fel, hogy meggyőzzön, érdemes az adott művet jóindulattal olvasni. (A *Kőóra* kapcsán egyébként Kálmán C. György amellet érvel, hogy a szöveg a tézisregény megújításaként értelmezhető, ahol az elbeszélői monológok polifóniájában és abban az eljárásban, ahogy a narrátor a szereplőin különböző lehetőségeket végigpróbál, érthető tetten a didaxis: a regény e magatartásmódban, hozzáállásban kifejeződő szellemi nyitottság elsajátítására sarkall.) (b) Másrészt a *Mű- és valódi élvezetek* nem csupán a sokféleképp interpretálhatóság szempontja szerint ítéli meg a szövegeket: néhol a művek világképe szolgál alapjául a bíráló megjegyzéseknek, vagy akár a teljes elutasításnak. Ezekben az esetekben módosul a recenzió szerkezete: a kiinduló olvasói tapasztalat az elutasítás, s ez támasztatik alá a poétikai elemzés által, amely feltárja a mű világképét. A recenzió a fallocentrikus, macho gondolkodásmód és a könnyed, „nagyon kényelmes, ezért hamis” világkép összjátéka alapján utasítja el Háy János *Xanadu* című regényét (A *szabadidő kulturált eltöltése*), mint ahogy a könnyedség miatt bírálja Háy költésze-

tét (*A lányok, angyalok*), Esterházy *Egy nőjét* (*Van egy könyv*), és a kissé macho ábrázolás miatt teszi kritika tárgyává a *Fuهارosokat* (*Az olvasó mint fuهارos*). A világrépre alapuló értékeléseket (is) kifejtő recenzióknál nem csupán a szöveg szerkezete módosul, hanem a hangvétel is: Kálmán C. György hangvétele – minden ellenkező híreszteléssel szemben – általában *nem* személyes, noha mindig oldott, közvetlen, itt viszont néha valóban személyessé válik. (A korábbi szövegek ismeretében meglehetősen hat az egyik Háy-recenzió hirtelen valószínűsége: „E sorok írója valószínűleg másként vélekedik a világról, mint Háy János. Ami szerint a mókás rajzfilmfigurák bukdácsolása és túlráajzott, csillogó könnycseppe, az szerintem keserves, kínos, nyomasztó és szégyenletes; amikor ő az emberi életet esendőnek, furának vagy izginek látja, akkor én ugyanezt [vagy nem ugyanezt?] rohadtnak, nevetségesnek vagy unalmasnak találom. [Ennyit magamról.]”, 177. o.) Noha felvethetné valaki, hogy az irodalmi sokféleség, a sokértelműség tisztelete éppoly világnézeti döntés, mint a gondtalan könnyűség vagy a fallocentrikus gondolkodás elutasítása, és igaz is lenne, mindamellett a két értékelési szempont nem egyenrangú: előfordulhat, hogy egy mű sok, egyenként különbözően ellenszenves interpretációt hív elő (és ha nem csupán a szinkron viszonyokat tekintjük, még többet). Ezekben az esetekben a világrépi elutasítás a döntő; például a *Xanadu* vagy Háy szanzonjai esetében nem merül fel komolyabban a többféleképp interpretálhatóság szempontja, holott talán nem lenne természetlen a felvetés (hisz a szanzonok világrépiének és a szanzonok versformájától erősen eltérő költői szerkezetnek az ellentmondása épp felszabadítja az értelmezések játékát). Mindenesetre a *Mű- és valódi élvezetek* tanúsága szerint az a legrosszabb kombináció, amikor egy életmű nem enged meg többféle értelmezést, és a világrépe is gyanús, mint Nagy László költészetének esetében.

A *Mű- és valódi élvezetek* recenziója tehát a kritikus olvasói tapasztalatának leírását és tapasztalat poétikai magyarázatát összekapcsolva tesz javaslatot a mű befogadására, ahol a kötet (cselekmény, szövegszerkezet) bemutatása az előbbi, az olvasót orientáló értékelés az utóbbi mozzanathoz tartozik hozzá. A recenzens nem elsősorban arra törekszik, hogy összegyűjtse azokat a művel való találkozás során felmerült problémákat, amelyek egy irodalomtörténeti koncepció vagy filozófiai gondolatmenet számára különösen relevánsak, hanem inkább az órá mint olvasóra kifejtett hatásért felelős tényezőket próbálja megtalálni – ezt neveztem az imént visszafogottan empirista eljárás módnak. (Visszafogott, mert egy pillanatra sem feltételezi, hogy létezhet elméletfüggetlen, „nyers” irodalmi tapasztalat, de mégiscsak empirista, mert a művekről való gondolkodási folyamat első fázisának e tapasztalat – bevallottan nem általánosan érvényes módszerek segítségével történő – elemzését tartja.) Az ilyen kritika, módszertanát, alapvető hozzáállását tekintve erősen rokonítható azokkal az elméletekkel, amelyek a hétköznapi olvasói tapasztalat leírásában, magyarázatában érdekeltek, vagy ebből indulnak ki – és szerencsénk van, mert Kálmán C. György pont efféle teóriák magyarországi megismertetésében szerzett mulhatatlan érdemeket korábbi tanulmányaival, első két könyvével. A szerző útja az irodalom- és nyelvtudomány határterületéről az empirikus irodalomtudomány és az irodalom társadalmi elméletei felé vezetett; ez egy cseppet sem meglepő útvonal, hisz mind a beszédaktus-elmélet, mind a Grice-féle társalgáselmélet olyan pragmatikai felfogást képviselnek (legalábbis Kálmán C. kiváló, ám helyenként természetesen vitatható interpretációjában), amely a különféle megnyilatkozások megértésében a társadalmilag meghatározott konvencióknak is döntő szerepet tulajdonít. Azaz, ha a beszélői jelentést a kontextusra hivatkozva magyarázó pragmatikai felfogásokat megpróbáljuk kiterjeszteni az irodalmi befogadás jelenségeire, máris az irodalom intézményes-társadalmi elméleteinek – például: értelmező közösségek elmélete, kánonelméletek – környékén járunk. (Ez persze nem mindenkit tölt el kítőző örömmel, a *Tc rongyos elm[élet]!*-ről írott recenziójában Bednaries Gábor például arra hívja fel a figyelmet, hogy az irodalomtudomány így esetenként túl közel kerülhet a „szociológiai megközelítésmódokhoz” [lásd „Az elmélet metareflexiója”, *Alföld*, 1999/3.]. Számomra kérdéses, hogy egy ilyen elmélet valóban metaelmélet-e, s nem inkább például a recepcióesztétikai irányzatok közeli riválisa, ám ennek átgondolására itt nem nyílik tér.) Az iroda-

lomtudós Kálmán C. György szakmai útja meglehetősen következetes, hiányoznak belőle a hirtelen kanyarok, váratlan fordulatok, ám talán épp ezért a kiindulópont nagyon messzire esik a jelenlegi végponttól – és ez a véleményem szerint vonzó kettősség rányomja a bélyegét a kritikákra is. A *Mű- és valódi élvezetek* szövegei nagy súlyt fektetnek az irodalmi művek nyelvi-nyelvészeti elemzésére (a régebbre keltezett kritikák kifejezetten sok grammatikai kategóriát használnak), ennek során a műveket konkrét nyelvi megnyilatkozásokként fogják fel (azaz nem az absztrakt nyelvi rendszer felől írják le, akárcsak a strukturalista „paradigmát” lebontó – szerintem inkább: a strukturalista nézetekkel vitában álló – pragmatikai elméletek), és mindeközben nem feledkeznek meg azokról a relativista színezetű megfontolásokról, amelyek szerint nem csupán a művek értelme, de szerkezetük leírása is az interpretációs módszereinktől függ (mely módszerek értelmező közösségeként változnak, így érvényességük a legkevésbé sem univerzális). Kálmán C. György, noha a nyelvi elemzésre (is) épülő poétikai magyarázat módszerét egy helyütt „iskolásnak” nevezi (102. o.), a lehető legtágabban értett kortárs értelmező közösségen belül interszubjektív megvitathatóságra igényt tartó poétikai magyarázatra alapozott befogadási javaslattal kíván előállni. („Nem vagyok rá vevő” – ez azért olcsó megoldás, sőt, a kérdések megkerülése. Bármily őszinte is, semmiképpen nem lehet meggyőző; legfeljebb azokat erősítheti meg, akik amúgy is ezt gondolják. Nagyképűbben: nem az a baj vele, hogy szubjektív, hanem hogy nem interszubjektív. Ennél tehát többet kell mondani” – írja a 63. oldalon.) Az interszubjektivitás természetesen nem azt jelenti, hogy az értékelési szempontok megválasztása ne lenne világnézeti kérdés, vagy hogy a kritikus valamiféle befogadótól független jelentéshez jutna el (lásd erről a Konrád-kritika kapcsán mondottakat), hanem csupán azt, hogy nyílt kártyákkal játszik, s interpretációjának mozzanatait a szöveg vizsgálatából vett megcáfолható és cáfolatra felkínált érvekkel támasztja alá.

Ha a kritikus, hűen mind a nyelvészeti ihletettségű teóriákhoz, mind az irodalom intézményes elméleteinek szelleméhez, a saját olvasástapasztalatából mint hétköznapi olvasástapasztalatból indul ki, úgy a különböző kritikai műfajok eltérése nem lesz lényegbevágó, azaz nem lesz alapvető különbség a tudományos gyakorlathoz „közelebb” álló szakkritika és az attól „távolabb” eső zsumálkritika között. A szélesebb olvasóközönségnek szóló recenzió esetében a kritikus olvasói tapasztalatának poétikai magyarázata nagyobb didaktikai alaposságot kíván – például a terminológia minimálisra szűkítése, a részletkérdések elhagyása, bizonyos problémák akkurátus végigtárgyalása helyett a lehetséges megoldások jelzésszerű felmutatása stb. –, de a recenzens attitűdjében, kérdéseinek irányában nincs különbség. Prózaiban fogalmazva: az *Alföldben*, az *ÉS*-ben és a *Magyar Hírlapban* megjelent szövegek nem a kritikus hozzáállásában különböznek, hanem elsősorban terjedelmükben, és ennek megfelelően a felvetett és megválaszolt vagy megválaszolatlanul hagyott kérdések mennyiségében. Ámde, vagy ahogy Kálmán C. György írná, „ugyanakkor, azonban, viszont”: a *Mű- és valódi élvezetek* recenziói figyelemreméltóan különböznek abból a szempontból, hogy a kritikus egy viszonylag frissen megjelent, azaz a kánon(ok)ba épp bekéredzkező, vagy egy stabil kanonikus helyzetű műről ír-e.

A *Mű- és valódi élvezetek* harmincnégy szöveget tartalmaz, ezek zöme egy-egy konkrét kötetről szóló recenzió. Kilóg a Nagy László-tanulmány, amely az egész költői életművet veszi célba – ugyanez némiképp elmondható a Mándy- és a Hajnóczy-kritikáról is, azzal a megszorítással, hogy ezekben az esetekben a szerzők egy-egy gyűjteményes kötete a bírálat tárgya –, és amelyet merőben kompozicionális okokból talán szerencsésebb lett volna kihagyni (ez más okokból viszont kár lett volna, mert egy különösen izgalmas írásról van szó). Szintén kilóg a *Fuvarosok*-tanulmány, amely teljességgel lemond az Esterházy-mű ismertetéséről, s csupán az értelmezésre koncentrál; eredetileg nem is recenzióként jelent meg, hanem egy konferencián hangzott el – éppúgy, mint a második Konrád-szöveg, amelyben Kálmán C. a korábbi kritikájának állításait fogalmazza újra. A többi harminc-

egy recenzió viszont többé-kevésbé rendelkezik azokkal a szerkezeti elemekkel, amelyeket fent megpróbáltam leírni. Retorikailag mégis elkülönül a rosszhírű *Tűztánc*-antológiáról írott szöveg (*Érettségi dolgozat*), ami a stílusparódia eszközét választja. (Ekképpen rokona azoknak az írásoknak, amelyek a korábbi kötet, a *Te rongyos (elm)élet!* befejező, ötödik egységében jelentek meg.) Az *Érettségi dolgozat* mégis a kritikák közé tartozik, hiszen miként a kötet bemutatása, úgy az értékelés sem hiányzik belőle, jóllehet ez utóbbi nem explicit állítás formáját ölti, csak sugallva van: a kötet nem készlet újraértelmezésre, hisz nincsen olyan értekező nyelv, amellyel ma megszólítható lenne. Egyébként Kálmán C. György, ha nem is gyakran, de egyszer-másszor azzal a hatásos retorikai eszközzel is él, hogy a recenzió szövegét a vizsgált mű beszédmódjához hasonítja, mint például a *Három 100 darab* vagy az *Egy nő* esetében. A harmincegy recenzió majd' kétharmada, egészen pontosan tizenkilenc, a vizsgált kötet megjelenése utáni friss vagy viszonylag friss megszólalás: ezek a *Beszélőben*, az *ÉS*-ben, az *Alföldben*, a *Magyar Hírlapban*, a *Nappali Házban* jelentek meg. A többi recenzió közül három régebbi mű új kiadása vagy válogatáskötetek kapcsán íródott, míg a maradék kilenc régebben megjelent könyvekről közölt kritika. Ezek közül hétre az apropót a havonta megjelenő *Beszélő* sikeres sorozata, a *Beszélő évek* szolgáltatta. (A filológiai pontosság, ami köztudottan nagy erény, kedvéért: a Sánta Ferenc *Húsz óráját* tárgyaló írás [*Húsz perc*] nem 2000-ben, ahogy ez a kötetben olvasható, hanem 1997-ben jelent meg a *Beszélőben*.)

A kötet harmadát adó visszatekintő kritikákban Kálmán C. György szinte kivétel nélkül történeti narratívát alkalmaz, azaz a szövegek egyik kiinduló kérdése, hogy a művekkel való találkozás tapasztalatát mennyiben befolyásolja az adott életmű kanonikus helyzetéről vagy a kötet utóéletéről való tudás. (Értelemszerűen itt sokkal ritkább a szövegközeli olvasás, és sokkal gyakoribb a kánonelméletek belátásainak hasznosítása.) Így Bodor Ádám műve, *Az Eufrátesz Babilonnál* a *Sinistra körzet* felől értelmeződik, az 1997-es esztendő négy fontos művét [Hazai Attila: *Budapesti skizo*, Parti Nagy Lajos: *Sárbogárdi Jolán: A test anyyala*, Márton László: *Jacob Wunschwitz igaz története*, Závada Pál: *Jadviga párnája*] körüljáró izgalmas írás tulajdonképpen nem is tesz mást, mint végiggondolja, hogy ezek a könyvek azóta mennyiben maradtak produktívan befogadhatók, sőt jóslatokat is tesz a jövőbeli olvashatóságukra nézve. Van, hogy az alkalmazott történeti narratíva nem csupán az adott életmű belső viszonyaira vonatkozik: a *Termelési-regényt* Kálmán C. a magyar irodalom desztalinizációja kezdetének tartja (*Örök karnevál*). – Ha a *Mű- és valódi élvezetek* csupán visszatekintő kritikákból állna, joggal merülhetne fel a kérdés, hogy a közelmúlt magyar irodalmával kapcsolatban előáll-e új, alternatív kánonjavaslattal, ám a kötet nagyjából „kortárs” kritikákat tartalmaz. Nem kanonikus értelemben akar reprezentatív lenni (így nincs is okunk furcsállni mondjuk Nádas Péter, Kovács András Ferenc, Darvasi László vagy Garaczi László hiányát), hanem egy nagyjából tízéves kritikusi működést illetően. Ékesen jelzi ezt a törekvést az utolsó fejezet, amely a mára klasszikussá lett első műveken túl Esterházy Péter kilencvenes évek második feléhez köthető munkásságát mutatja be, tehát épp azokat a köteteket (*Egy nő*, *Egy két haris*, valamint az *Egy házy nyúl csodálatos élete*), amelyeket a kritika – többek közt Kálmán C. György írásai – nem fogadtak egyöntetű lelkesedéssel. (Az enyhe fanyalgást kifejező és hiányérzetet bejelentő szövegek egyébként jól dokumentálják azt a kilencvenes évekbeli kritikai várákozást, amit, úgy tűnik, a *Harmonia caelestis* kielégített. Hogy a *Javított kiadás* miként illeszkedik ebbe a történetbe, az a fontos, de itt megválaszolatlanul hagyott kérdések számát szaporítja.)

Kálmán C. György kritikusi attitűdje és a számára vonzó, vagy legalábbis általa feldolgozott, továbbgondolt elméletek (így vagy úgy, de inkább többé, mint kevésbé) az angolszász tudományossághoz kötődnek, ezért hát nem merő véletlen, hogy írásai, s ezen belül recenziói is az angolszász értekező próza normái szerint szerveződnek. Fogalmi pontosság és terminológiai takarékoság, elegáns, szellemes megfogalmazásmód, világos érvmenet, tartózkodás a túlzottan „szélsőséges” értelmezésektől. (A Kálmán C. által alkalmazott

egyik legkedveltebb understatement-technika a kérdések halmozása. Szinte nincs a kötetnek olyan írása, amelyből hiányozna a kérdőjel – egyébként a kérdéshalmozás két, nagyjából különböző funkciót lát el: hol az állítások erejéből vesz vissza, hol viszont a problémák továbbgondolásának lehetséges irányait, vagy az alternatív interpretációs utakat jelzi.) Kálmán C. György kritikáit nem lehet (no meg nem is lenne túl ízléses) az erősen terminologikus, a hétköznapi intuícióval gyakran távolról sem kapcsolatot tartó, zömmel a kontinentális filozófiai tradíciókra alapuló irodalomtudományos szövegek normái szerint szerveződő kritikai írások ellen kijátszani. Már csak elméleti megfontolásokból sem: a befogadó szerepének hangsúlyozása, a magánvaló szövegértelem tagadása, a megértés szerepének elismerése, mindez alapvetően jellemzi a *Mű- és valódi élvezetek* kritikáit – arról nem is beszélve, hogy már a szerző első könyve is oly módon értelmezte az analitikus filozófia berkeiben (Austin, Searle, Grice) született pragmatikai elméleteket, mint amelyek hol explicit tételeiket, hol kimondatlan implikációikat tekintve igencsak közel esnek nem csupán a hermeneutikai felfogásokhoz, de a posztmodern elméleteihez is. (Stanley Fish értelmező közösség-elméletének problémái pedig kifejezetten rokoníthatók a recepcióesztétika bizonyos nehézségeivel, lásd erről a Kálmán C. szerkesztette *Az értelmező közösségek elmélete* [Balassi Kiadó, 2001] című kötet tanulmányait.) Mindezek fényében nem meglepő, hogy a szerző írásaiból teljességgel hiányzik a kontinentális tradíciókkal szembeni polemikus szellem, amely azonban megvan benne, amikor a számára fontos elméleteket ismerteti – és amely szintén hiányzik a recenziók szövegéből. A *Mű- és valódi élvezetek* kritikái nagyon ritkán hivatkoznak más értelmezőkre, ám amikor igen, akkor szinte mindig a teljes elismerés hangján (Kulcsár-Szabó Zoltán Orbán Ottó-tanulmánya „remek”, Bónus Tiboré „kiváló”, éppúgy, mint Keresztury Tibor Petri-monográfiája, Thomka Beáta pedig Tolnai Ottó „egyik legjobb ismerője”). A kritikai szigor nem a többi értelmező, nem a pályatársak, hanem a művek számára van fenntartva – bár a kötetbeli recenzióknak is legfeljebb csak a harmadában fogalmazódik meg bíráló megjegyzés vagy teljes elutasítás.

A *Mű- és valódi élvezetek* írásai retorikailag úgy kerülnek el a (bármiféle) kizárólagosságra törekvésnek még a látszatát is, hogy az olvasó lépten-nyomon ironikus mentegetőzésekbe, önlefokozó gesztusokba ütközik (például: „Próbálok végigmenni bizonyos szálakon – a magyarázathoz biztosan nem jutok el így sem.”, 64. o.), amelyek azért néha próbára teszik, vagy legalábbis próbára tehetik a türelmét. Ez az egyetlen igazi hátránya a kritikagyűjteményeknek: mivel az írások szövegébe utólag nem nagyon szokás belenyúlni (filológus legyen a talpán, aki megmondja, Kálmán C. György megtette-e), ezért bizonyos fordulatok, szójátékok óhatatlanul ismétlődni fognak. Az egyes eredeti kritikán belüli helyiértékek sajnos nem mindig egyeznek meg a kötetben belüli helyiértékekkel; másképpen fogalmazva: a kritikák, egymás kontextusába helyezve, nem csupán egymás külön-külön nem érzékelhető előnyös tulajdonságait teszik érzékelhetővé, noha főleg azokat. (Egy példa egy kis következetlenségre: a 150. oldalon azt olvashatjuk, hogy „Valami távlat kell majd ahhoz, hogy nyomon követhessük a Parti Nagy-kötetek fejlődésvonalát [brrr! inkább: változásait].”, majd négy oldallal később: „[L]ehet, hogy tévedek, de Tarnál fejlődésvonalat érzékelek [...]”). Ám, ahogy mondani szokás, ezekért a kisebb döccenőkért bőven kárpótolnak a recenziók stilisztikai és retorikai erényei. Számomra például egészen lenyűgöző és csodálatra méltó, hogy noha a Kálmán C.-recenziók szerkezete hasonló, sohasem válnak egyformává – ahogy Angyalosi Gergely írja, a szerző „a tárgyhoz alkalmazkodva minden szövegében újra kitalálja magát” („A kritikus élvez”, *ÉS*, 2002. nov. 15.). Lenyűgöző, de nem érthetetlen: ha a recenzens a saját olvasástapasztalatából indul ki, úgy a különböző problémákat felvető különböző művekről szóló kritikák is különbözni fognak – már amennyiben a recenzensnek nem mindig mindenről ugyanaz jut az eszébe, azaz kellőképp szabad. (A *Mű- és valódi élvezetek* kritikái rendszerint erősen retorikusan fejeződnek be, úgy-hogy záruljon hát ez a recenzió is így:) Kálmán C. György kellőképp szabad kritikus.

SZEMÉLYESSÉG ÉS MÁGIA

Grendel Lajos: A tények mágiaja. Mészöly Miklós időskori prózája

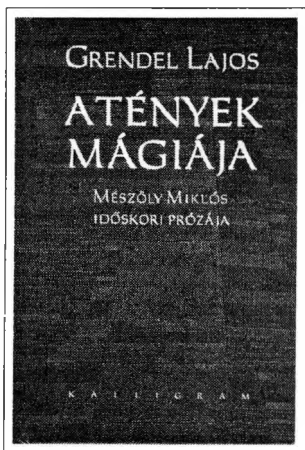
Grendel Lajos *A tények mágiaja* című hosszú tanulmányában Mészöly Miklós késői opusát annak a narratív „félfordulatnak” a fényében vizsgálja, amelyet Mészöly a *Film* című regényének megjelenése után hajtott végre írásművészetében. A fordulat eredményeképpen – mint Grendel Mészáros Sándort idézve megállapítja – a szövegirodalom elméletét képviselő kritikusok számára „Mészöly nyolcvanas-kilencvenes évekbeli pályája elmozdult, »kisiklott« a neki tulajdonított előd státusából” (13. o.). A tanulmány írója az önreferenciális irodalom kritikai szempontrendszerének ellentmondva úgy látja, hogy „a sokfelől agyonkanonizált szövegszerű alkotásmód mellett (s nem feltétlenül szemben vele vagy ellenére) a kortárs magyar epikában léteznek másféle beszédmodok is” (20. o.), s az alternatív prózai diskurzusok közül a Mészölyé kitüntetett figyelmet érdemel.

Grendel úgy véli, hogy míg Mészöly Miklós a *Film*ig létrejött munkásságával a magyar irodalom nyelvkritikai fordulatához járult hozzá, addig a magyar irodalom paradigmaváltásának kibontakozásakor, a nyolcvanas-kilencvenes években már idegenkedéssel tekintett a szövegirodalomra, saját narratív megújulását az önreferenciális prózától eltávolodva alakította ki. Tanulmányában abban látja a mészölyi életmű módosulásának lényegét, hogy a szerző késői korszakában, korábbi analitikus-redukciós prózaeljárásait megtartva egy új, a réginél hitelesebb realista prózamodell kidolgozásával kísérletezett.

A Szigeti Lászlóval folytatott *Párbeszédkísérlet* című életbeszélgetésében Mészöly Miklós azt állítja, hogy a „jelenségek kódrendszere”, „az élettények kód-értéke” kezdettől fogva erőteljesebben foglalkoztatta a valóság érzékletességénél. Grendel Lajos fölidézi, hogy a nyolcvanas évektől kezdve Mészöly figyelme egyre inkább a jelenségek, „a világ intenzív gazdagsága, freskója, totalitása” felé fordult (*Párbeszédkísérlet*, Kalligram, Pozsony, 1999. 16. o.). Értekezését a késői Mészöly-műveket szervező két szövegképző technika, az önreferenciális irodalom eszköztárából származó korábbi eljárás, az „algebra” és a realista

irodalom paradigmájából származó új eljárás, a „freskókészítés” szembeállításával indítja, majd a heterogén téridőszegmensekből építkező késői Mészöly-elbeszélések kérdéseiből a történetelvű epika visszaállításának igényét bontja ki, végül pedig a korszak két gyengébbnek ítélt novellájának példáján igazolja, hogy a két mű viszonylagos esztétikai kudarcához alkotóelemeik egyensúlyzavara vezet.

Mészölynek e korszakát a kisprózai műfajok, a beszély, a novella, a kisregény fémjelzik. A „freskókészítés” a nagyepikai művek, a nagyregény és a novellaciklus, az „algebra”, az analízis pedig leginkább a kisepikai művek esetében alkalmazható eljárás. A két ellentétes módszer egyidejű al-

Kalligram Kiadó
Pozsony, 2002
94 oldal, 1400 Ft

kalmazása Grendel megfigyelése szerint arra vall, hogy az író ekkoriban publikált, változatos kisepikai műfajokat közlő *Szárnyas lovak*, *Megbocsátás*, *Merre a csillag jár*, *Sutting ezredes tiündöklése*, *Wimbledoni jácint*, *Ballada az úrfiról és a mosónő lányáról*, valamint *Családáradás* című kötetekben egy nagyepikai alkotás megírására készült. A nagyepikai mű nem született meg, és a tanulmány írója azokat az alkotásokat tartja a késői művek közül a legértékesebbeknek, melyekben a szerző két szövegszervező eljárása, a realizmus paradigmájából származó tablókészítés és az önreferenciális irodalom eszközkészletéből származó analízis nem gátolja egymást, hanem egymás konstituálódását segítik elő, „amelyekben a freskókészítés szándéka és a megírás algebraja, a valóságreferenciák gazdagsága, illetve a szerkezet és a stílus szikársága és rejtett jelképisége egyensúlyban van” (31. o.).

Grendel az időskori opusban a szembekerülő alakításmódok egyensúlyát a *Magyar novella* és a *Bolond utazás* című művekben látja a legtökéletesebben megvalósulni. Az első novella beszélőjének, a mű világán kívül elhelyezkedő, ám mindentudásra igényt nem tartó névtelen krónikásnak az attitűdjét hasonlónak véli a *nouveau roman* elbeszélőinek álláspontjához, míg azonban a *nouveau roman* elbeszélőit a tárgyi világ, addig Mészöly névtelen krónikását a történelemmel összeszővődött emberi sorsok szerkezete, geometriája érdekli. A *Magyar novellának* nincs főhőse, a mű sok, egy-egy pillanatra fölbukkanó, eltűnő, olykor újra megjelenő szereplőt vonultat föl, a kezdet és vég nélküli narratív áradatot tehát látszólag a széthullás veszélye fenyegeti. Az elbeszélőstruktúra azért nem hull darabokra, mert a tér veszi át a hiányzó főhős szerepét: „a novellában felvillanó sorsok és sorstörédek arra szolgálnak, hogy az írás rögzített, konkrét külső terét, Pannóniát tematizálják” (35. o.), miközben a narrátor lemond az egyedi eseteket az általános kategóriája alá rendelő, átfogó történelmi vagy szociológiai magyarázatról, s azoknak a pillanatoknak az ábrázolására szorítkozik, melyekben a szereplők életét a történelem váratlan, sorsszerű módon befolyásolja. Grendel megállapítja, hogy „nem történelemkönyvben lapozgatunk tehát, hanem sorsok és történések kaleidoszkópszerű változtatásával a térség történelmének algebraját leshetjük meg” (35. o.), e történelmi algebra pedig „a térség »mindenkori« létezésélményét” (35. o.) közvetíti az olvasóknak, „olyan kollektív létezésélményt ragad meg, mely bárki számára dekódolható, aki a közép-európai történelemben egy kicsit is jártas” (36. o.).

A másik kiemelt elbeszélés, a *Bolond utazás* a második világháború végére következő nyár egyik napján játszódik. A helyszín tárgyi környezete, a díszes, kopott, anakronikus vasúti kocsi, amelyről kiderül, hogy sehova sem lehet eljutni vele, hiszen a végállomás előtt utasaival együtt megsemmisül, jelképiséggel telítődik. Grendel megfigyelése szerint „az elbeszélés úgy válik metaforikussá, hogy mindeközben semmit sem ad fel realizmusából, vagyis egyként olvasható realista és metaforikus szöveggént” (42. o.). Ez esetben „freskószerűség és algebra” egyensúlyát az szavatolja, hogy az író olyan motívumokat használ föl a szöveg megalkotásakor, amelyek már eleve szimbolikusan telítettek. Némi sajnálattal állapítja meg a tanulmány írója, hogy a beszély oly gazdag valóságanyagát a szerző nem fejtette ki végig, és meggyőződése szerint a *Bolond utazás* motívumaiból kialakítható lett volna a Mészöly által keresett nagyepikai forma.

Grendel tanulmányában hangsúlyozza, hogy Mészöly Miklós már „félfordulata” előtt is élesen elkülönült mind a kortárs, mind a korábbi irodalmi kánon nagyságaitól. Az író nyilatkozataiban a töredékes, kezdeménynek megmaradó művet maguk mögött hagyó Csáthok, Gozsduk mélyvízi áramlatához tartozónak vallotta magát (akik közül egyedül Krúdy került be a magyar irodalom fősodrába). Mészöly narratív irányváltásához Grendel szerint Jókai, Krúdy és Márquez művének átértelmező újraolvasása is hozzájárult, e befogadásfolyamat során Mészöly Miklóst „nem a romantikus, hanem a történelmi Magyarország hihetetlenül gazdag és színes embertenyészetét bemutató Jókai”, „nem a

szecessziós, hanem a démoni s a regényidőt szubjektivizáló Krúdy”, „s nem a mesemondó Márquez, hanem a mindennapi élet banalitásaiból mitológiát teremtő mágus” (25. o.) érdekelte.

A *Bolond utazás* többes szám első személyben beszélő narrátora, Grendel Lajos megálapítása szerint, kiemeli a mű szereplőit korábbi életük összefüggéseiből, és az itt alkalmazott időtechnikát Krúdy időtlenítő elbeszélése továbbfejlesztett változának tekinti, melyben a cselekmény „egyidejűleg már-történt, most-történik, fog-történni” (47. o.).

Mint utal rá, mindkét említett elbeszélés Krúdy életművének vízióihoz hasonlóan fölfogható a világról való látomásként is, ám Mészölyt a leghíresebb ködlovaggal ellentétben a látomásban is az objektív érvényesség, „a vízióban is az algebra foglalkoztatja”. Állítása bizonyítására Grendel a *Nyomozásoktól* a *Bolond utazás*ig ívelő epikus összefüggessort állít föl, melynek kezdőpontja a szürrealista prózaversre emlékeztető, korai *Nyomozások* című elbeszélés. Mészölynek a *Nyomozások* után kötőanyagot kellett találnia heterogén motívumai számára, e lépéshez a tanulmány írója szerint a *Film* és a *Szárnyas lovak* fordulatára volt szüksége, „a részbeni visszahátrálásra „a »van«-ból az »epikus« felé” (56). A *Nyomozások* és a *Bolond utazás* között keletkezett novellában, a *Lesiklás*ban „az elbeszélő szubjektum hozza létre a kötőanyagot” (56. o.), az elbeszélés téridősíkja a szerző a narrátor-főhős életéből metszi ki. A *Magyar novella*ban, az alakulásív következő pontján Mészöly valamennyit visszavon a narrátor személyességéből, a szubjektív vonásokat elosztja a szereplők között, s ez „a részleges elszemélytelenítés itt paradox módon éppen a személyes sorsok drámaiságát, már-már végzetszerűségét emeli ki” (57. o.). Mészöly késői művét Grendel szerint éppen az avatja a szövegirodalom valós alternatívájává, hogy egy közép-európai jellegű mágikus realista mitológia megteremtésének feltételeit dolgozza ki. A tanulmányíró szerint Mészölyt ekkoriban valószínűleg már a mitológia feltételei foglalkoztatták, *Szárnyas lovak* című elbeszélésében a bemutatott házasságtörési, archaikus történet magyar valóságvonatkozásainak egyetemessé tágitását kísérelte meg.

A tények és a valóságreferenciák bőségéből létrehozható mitológia problémája – állítja Grendel Lajos – Mészöly Miklóst a történetelvű epikához való viszonyának újragondolására készítette. A *Szárnyas lovak*, a *Lesiklás*, a *Magyar novella*, a *Bolond utazás* a történetelvű elbeszélés felé vezető útjának egy-egy állomása, más művei pedig, mint a *Sutting ezredes tündöklése* vagy a *Pannon töredék* egy soha el nem készült nagyregény fejezeteinek tűnnek. Minthogy mitológiát csak célelvű történelemfilozófiával lehetséges létrehozni, Mészölytől pedig távol állt a történelem teleologikus szemlélete, Grendel Lajos ezért megállapítja, hogy „a *Pannon töredék* vagy a *Sutting ezredes tündöklése* »befejezhetetlenségének«, fragmentumszerűségének magyarázata (...) az író történelemfilozófiai szkepszisében rejlik” (63. o.).

Az egyenértékű fragmentumokból építkező időskori művek, Grendel vélekedése szerint, a Mészöly korai korszakára is jellemző éles mikrorészleteket „történelemfilozófiai távlatba állítják”, ami „lehetővé teszi a befogadó számára, hogy a szövegeket emberi sorsparadigmákként olvassa” (79–80. o.). Mészöly írói optikáját Grendel Lajos ontologikusnak véli: az egymás mellé rendeléssel mágikus holdudvar képződik az ábrázolt részletek köré, „ez, a tények mágiája ad hűvös, borzongató fényt ezeknek a kései remekléseknek” (80. o.), az elemek közötti összefüggésekből pedig az olvasó a világ egységének sugallatát rekonstruálja. A fragmentumokból fölépülő Mészöly-műveknek ilyen realista értelmezése azonban az ontológia fogalmának túlzott általánosításához vezet a Grendel-tanulmányban: a heterogén, de egyenrangú elemeket egymás mellé rendelő mészölyi technika a tanulmányíró szerint azért alkalmas a közép-európai mitológia kialakítására, mert az írói eljárás nyomán egymás mellé kerülő töredékeknek „valahol mégis közük van egymáshoz”, hiszen „a létben minden mindennel összefügg” (82. o.).

A tanulmány írója úgy látja, hogy Mészöly a önreflexív fragmentumszerűség útját „újra meg újra visszafelé is megjárja” (64. o.). A *Megbocsátás* és a *Családáradás* az egyenértékű téridődarabok összekapcsolásával mágikus egységet sugalló „írói ars poetica elbizonytalanodásának is tűnhetne” (64. o.). Mészöly visszatérési kísérletei a történetelvű epika útjára azonban nem járnak teljes sikerrel, minthogy ezekben a művekben az elbeszélés mágikus-sejtelmes aurája fontosabbá válik „az elbeszélt történeteknél” (65. o.). A *Megbocsátás* kitűnő mikrorészletei lehetővé tették volna nagyepikus mű megalkotását, de Grendel véleménye szerint ennek lehetősége mégis valahol elkallódik a részletek között. A mikrorészletekre összpontosító eljárás itt kizárja azt a nagy epikus ívet, „amelynek mentén »a privát mitológia« törmelékeiből rekonstruálhatóvá válik egy elsüllyedt világ mitológiája” (69. o.). A kisregénybe kívülről kerül bele a jelképiség, mondja Grendel Lajos, szinte látjuk a szerző kezét, amint a mű egére ragasztja a mű központi szimbólumát, a mindvégig el nem oszló füstcsíkot.

A *Családáradás* esetében a mű két intenciója, a távolságtartó mitológiai optika és a tárgyias részleteket sorjáztató családtörténeti jellegű beszélműfaj összecsap egymással. Az elbeszélő túl közel hajol tárgyhöz, „s a történetek emberi, létfilozófiai, történelmi távlatával adós marad” (72. o.). Grendel inkább a művet kevesebbre értékeli Bán Zoltán András, mint a művet nagyra becsülő Nádas Péter pártján áll, amikor kifejti, hogy a beszélyben a nyelv (az anyanyelv Nádas-emlegette idegenszerűségének élménye) fontosabbá válik, mint a közlés, ami szinte lehetetlenné teszi a jelentés konstituálódását: „a *Családáradás* így különös egyvelege lesz az önreferenciális szövegirodalomnak és a referenciális természetutánczó prózának” (74. o.).

Grendel Lajos zárszavában leszögezi, hogy Mészöly időskori művészetében elutasítja az „epikai világ kizárólagos nyelvi szintéreként való megjelenítésének” (85. o.) követelményét, a tényeket, a dolgokat kiszabadítja a rájuk rakódott hétköznapi vélekedések hordaléka alól, s „olyan hiperrealista erőteret hoz így létre, amely lehetővé tenné a számára azt, hogy műveibe beáramolják a »világ enciklopedikus gazdagsága«, s amely a realista beszédmódot alkalmassá tehetné a létről szóló beszédre és ugyanakkor a Nagy Elbeszélés feltámasztására is” (88. o.). Grendel Lajos úgy látja, hogy Mészöly műve változatlanul alakítója a magyar irodalom nyelvkritikai fordulatának, az író késői prózájában olyan „alternatív írói stratégiát” dolgoz ki, „amely az irodalmi mű nyelvi megelőzöttsége és valóságreferencialitása viszonyát újradinamizálja, s így nemcsak hidat ver a prózafordulat előtti és utáni korszak közötti irodalmunkban, hanem maga is a prózafordulat része lesz. Pannon-prózáival a prózafordulat művészi újításait, poétikai hagyományait bekapcsolja a magyar epikai hagyomány áramába” (92. o.).

Jelentős vállalkozásnak tartom Grendel Lajos Mészöly Miklós időskori írásművészetével foglalkozó, a kritikai konszenzust átrendező, új összefüggéseket felvillantó tanulmányát. A mészölyi novellisztika két ellentétes hatóerejének pontos, érzékeny rajza azonban továbbgondolásra indít. Grendel Lajos figyelmeztet rá, hogy tanulmányában a realista paradigma nem a szövegirodalommal ellentétes kategória, hanem a realista irodalom a magyar irodalom jelenkori állapotának árnyaltabb megközelítésmódját szolgáló fogalom. Grendel úgy látja, hogy ma a magyar irodalom alakulásában ugyanúgy két ellentétes irány, a szövegirodalom és a referenciális irodalom törekvése kerül egyensúlyba, ahogyan a legértékesebb késői Mészöly-művek két ellentétes szövegszervező eljárás egyensúlyát valósítják meg.

Roland Barthes Balzac *Sarrasine* című novelláját értelmező, *S/Z* című könyvében öt kódot nevez meg, amelyek a novella jelentésképződésében szerepet játszanak. A szöveg jelentése a szöveg nyelvi egységeinek, mondatainak, bekezdéseinek az öt kód hálózatán való keresztülhaladásával alakul ki. Barthes véleménye szerint a klasszikus szövegek jelentéskonstituálódása nagyrészt irreverzibilis folyamat, mert a klasszikus szövegekben

– a modern szövegekkel ellentétben – az *empíria* és a *ráció* mozdíthatatlan kategóriák. Szerinte a klasszikus alkotásokat viszonylagos zártságuk különbözteti meg a modern textusoktól, hiszen szövegszegmenseik áthaladása a kódok hálóján nem annyira széttartó, többirányú folyamat, mint a modern szövegek szemantizációja. Grendel Lajos olvasatában a valóságreferenciáknak a freskókészítéshez elengedhetetlen bősége Mészöly késői novelláiba a késői művek másik szöveggeneráló eljárásának, a reduktív jellegű analízisnek a pontossága miatt áramolhat be. Mészöly prózáját azonban ennek értelmében reverzibilisnek kell tartanunk, hiszen Mészöly késői opusában a ráció és az empíria mozdulatlansága nem közmegegyezésszerű tény, mint a klasszikus szövegek esetében. Mészöly időskori novellisztikájában Grendel Lajos szerint a redukcionista elbeszélésmód, az „algebra” teszi lehetővé a közép-európai valóságvonatkozások beáramlását a szövegbe, a „freskókészítést”, tehát egymást feltételezi a ráció és az empíria kategóriája. Eközben kérdésként merül föl bennem, hogy vajon nem a Mészöly-művek jelentésképződésének többirányúsága, „visszafordíthatósága” biztosítja-e, hogy a realizmus fogalma értelmezési szempontként kínálkozik.

Mészöly a Szigeti Lászlóval folytatott beszélgetés során említi, hogy kisgyerekkora óta a valóság mögöttes aurája foglalkoztatta, és kezdettől fogva képesnek érezte magát a dolgok algebrajának áttekintésére. Szigeti Lászlónak válaszolva azt is közli, hogy szövegei lassú, növekedésszerű keletkezését szinte sohasem valós, hallott vagy olvasott történet váltotta ki benne. Egyetlen kivételleként Kulacs bácsinak, a paranoiás órásgépésznek a történetét hozza föl. Kulacs bácsi történetéhez készen jutott hozzá, hat hónapos megfeszített munkára volt azonban szüksége, amíg a kész történethez megfelelő nyelvet talált. Az interjú egy másik helyén Mészöly azt is elmondja, hogy tapasztalata szerint a redukcióval nem a realitáshoz érkezünk, hiszen a percepció megváltoztatja a tárgyakat. Mészöly Miklóst éppen az az „ötszögnyi torzulás” érdekli, amelyet érzékelésünk eszközöl a tárgyon.

Mészöly művének reverzibilitását bizonyítja, hogy narratív félfordulatát éppúgy le lehetne írni a rá jellemző írói mentalitás szempontjából, mint ahogyan a valóságreferencia irányából. A társadalomtudományok és a természettudományok közeledésének szükségessége abban az összefüggésben merül föl a *Párbeszédkísérlet*ben, hogy míg a tudományt bizonyos megválaszolhatatlan kérdései a művészetek kérdésmegoldó módszereihez hasonló megközelítési módok közelébe vezették, addig az irodalom – bár nem maradt kívül a tudomány felismerésén – még változatlanul a világ és a létezés azonosságának arisztotelészi alapján áll. Mészöly Miklós szavai szerint: „Korszakunk a meg nem állásnak, a tovább keresésnek olyan határvidékére került, amelyik mintha az énben gyökerező abszolút-mentalitás és abszolút közérzet határán túlra kívánná dobni magát, amelyről tévedés azt hinni, hogy ott a Semmi van.” (*Párbeszédkísérlet*, 105. o.) Mészöly a testi determináltságunkból eredő én-érzést megtartaná, de úgy véli, hogy „nem lenne haszontalan dolog módosítani az érzelmeinkre való rátekinthetőség látószögén. Hogy másként is lássuk magunkat, ne csak úgy, ahogy megszoktuk, illetve sehogy, mint valami idült totális, akinek nincsen rátekinthetősége önmagára. Tudniillik az az onnipotens létezési közérzet, mely egy feltételezett isteni lénynek adva van, aki egyidejűleg érzékeli és tudja önmagában egyesíteni az egészet, a totálíst, az már, logikám szerint, nem lehet tudatában önmagának. A totális nem lehet tudatában önmagának, tudatában csak valamivel összehasonlítva lehet az ember.” (Uo., 108. o.). Ha az irodalmi mű elbeszélője, mint Mészöly Miklós állítja, nem mindentudó, transzcendens személy, hanem az elbeszélőt éppen önmaga parciálitásának fölismerése jellemzi, ez azt is jelenti, hogy kívülkerülésének folyamatára, ismétlődő mozgására nincs abszolút rálátása. Talán e fölismerés indíthatta el Mészöly narratív váltását a nyolcvanas-kilencvenes években, ezt a tényt látszik alátámasztani az is, hogy a *Párbeszédkísérlet*ben az író az idők egyidejűségének közérzetét a személy decentráltóságából vezeti le.

A fentiek Mészöly egyik Krúdy-jegyzetével kerülnek összhangba. Az írás Szindbádöt mint az amorális pillanatnyi szabadságának képviselőjét jellemzi. Krúdy Mészöly olvasatában radikálisabban elkülönül a korra jellemző ítéletektől, mint íróársai. Krúdy mondatai ellentétben állnak ugyan a közkeletű vélekedésekkel, de egyben állításokat is tartalmaznak: szövegeinek kijelentései a tagadás és az állítás értékpólusainak vonzásában keletkeznek. Krúdy Mészöly szerint a szépség monstrozitásával szembesíti az olvasót, ami azt bizonyítja, hogy Krúdy-Szindbád mentalitásában keverednek a keleti (álomszerű) és a nyugati (realitásközpontú) vonások. A keleti filozófiák számára mind a világ, mind az álom látszat, azonban Szindbádöt, az ezeregyéjszaka hajósát európaivá avatja az, hogy tapasztalását ellentétes metafizikai értékpólusok tagolják. Mészöly Miklós egyik esszéjének szavai már-már Szindbád-jegyzetének kommentárjaként is olvashatók: „A dogmatizált isten szóval változatlanul nem tudok mit kezdeni. Csak az üresen maradt helyével; ami mintha zsúfoltabb lényeggel és tartalommal volna tele, mint amit a megnevezés, utalás és ráfogás begyűjthet. A Jézus-alak – nekem – ebben a kimetszett, üresen maradt térben a leghitelesebben biztató magárahagyatottság. A Lehetőség legrejtélyesebb, emberi kihívása.” (Mészöly Miklós: „Biblia-Bibliák”, in: *A tágasság iskolája*, Budapest, 1977, 250. o.)

A tágasság iskolájának egy másik helyén így fogalmaz: „A művészet értéke és tartóssága attól függ, hogy milyen mértékben képes egy kor létezés-élményét a kor ösztudásának a fókuszában felmutatni. Ez a fókusz: a kor abszolút öntudata.” (257. o.) Úgy látom, nem lehetünk biztosak benne, hogy Mészöly késői opusa egy közép-európai mágikus realista mitológia megteremtését készíti elő. Mészöly életművének aktualitását abban fedezem föl, hogy szövegeinek reverzibilitásával a kor abszolút öntudatát kívánta elérni.

CSALÁDTÖRTÉNETI FIKCIÓK ÉS VALÓSÁGOK

Jávor Kata: Életmód és életmód-stratégia a pécsi Zsolnay család történetében

A polgár, polgárosodás kifejezések mai – olykor politikai célú – túlzott használata idején nem haszontalan alaposabban is elmélyedni az általuk jelölt jelenségek történetében. Ami talán azért sem egészen felesleges, mivel e szavak – időbeli állandóságuk ellenére –, ahogy azt a fogalomtörténet is tanítja, a referenciális tartalmukat illetően meglepően változatosak. Meggyőződésem, hogy a polgár és a polgárosodás éppen azok a történeti kategóriák, melyeknek napjainkban semmi sem felel meg közvetlen módon. Ha polgáron állampolgárt értünk, akkor persze a szó mai használatának is van némi racionális értelme. Ha pedig polgárosodáson a szabad individuumok létrejöttének a folyamatát értjük, akkor úgyszintén indokolt a kifejezés napjainkban való alkalmazása. Ennél azonban nem terjed tovább e terminusok jelentése, ezért mindenképp tanácsos felhagyni kategorikus használatukkal.

Most pedig a megállapítás indoklásának kellene következnie, ám erre, szerencsére, nincs semmi szükség, hiszen Jávor Kata könyvét elolvassva bárki megismerkedhet a ténybeli bizonyító anyaggal. Recenzensként nem kell tehát mást tennem, mint az olvasó becses figyelmébe ajánlanom Jávor művét azért, hogy mindenki maga győződjön meg róla, mi *volt* és milyen *volt* a polgár, amikor valóban létezett mint társadalomtörténeti tény; valamint, hogy miről szólt a polgárosodás, amely viszont egy a polgárrá válásról utóbb alkotott szociológiai és történetirői fogalom csupán.

Ne várja tehát tőlem senki, hogy kihüvelykezve a könyvben megrajzolt polgárképet, bárkinek is meg kívánom takarítani a mű elolvasását. Az viszont teljes joggal elvárható a recenzenstől, hogy különféle kontextusok megteremtésével az olvasót hozzásegítse a munka minél hiánytalanabb befogadásához.

Jávor Kata olyan néprajztudós, aki gyakran folyamodik ugyan írásos forrásokhoz etnográfiai kutatásai során, mint tette legutóbb is *A magyar paraszti erkölcs és magatartás* című, hosszabb lélegzetű, izgalmas tanulmányában (In: Paládi-Kovács Attila, főszerk.: *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Bp. 2000. 601-693.), ám akinek ennek ellenére a néprajzi terepmunka (az orális adatgyűjtés) a leginkább megszokott világa. Ezért meglepetést is kelt mostani munkája. Egyrészt azért, mert noha ezúttal is használ interjúanyagot (szóbeli közlés – olvassuk könyve vége felé mind gyakrabban a jegyzetekben), a Zsolnayaknak a könyvben előadott élettörténete azonban zömmel történeti (írott) forrásokon alapul. Más-

Néprajzi tanulmányok

Akadémiai Kiadó Rt.

Budapest, 2000

278 oldal, 1450 Ft

részt meglepő, hogy néprajzосként, aki pedig – köztudottan – a nép, magyarán a parasztság specialistája, a városi polgárság, a modern közép- és felsőközéposztály historikuma felé fordult az érdeklődése.

Ami ennek az utóbbinak a tudományos kontextusát illeti, nyomban meg kell említeni, hogy a modern kori polgárság csupán az utolsó egy-két évtizedben vált komoly és intenzív kutatás tárgyává. Talán azért is késlekedett vele kapcsolatban a tudományos kíváncsiság megélnkülése, mert a polgárság (a burzsoázia, hogy rosszul csengő másik nevén is megnevezzük) kifejezetten utálat és megvetés tárgyát képezte az utóbbi egy évszázadban. A polgárellenesség, aminek persze a 19. század derekáig nyúlnak vissza a gyökerei, a 20. században és kivált az első világháború után vált uralkodóvá. Ebben azután éppúgy ludas volt az antilibális szocializmus és bolsevizmus, mint a nem kevésbé polgárellenes jobboldali totalitarianizmus, a fasizmus. A polgárságot ma körülölgő történelmi rehabilitációs hevület, nyugaton és keleten egyaránt, valóban nagy lendületet ad a polgárságfogalom történelmi konkretizálásának. A nemegyszer mikro- és mentalitástörténelmi megközelítést alkalmazó tudományos diskurzusból az érdemel – Jávör könyve okán – különösen nagy figyelmet, amely a *gendert* mint analitikus kategóriát (Joan Scott) alkalmazva közelíti a történelmi polgárság életvilágához. Ennek volt kimagasló, szinte emblematikus terméke Leonore Davidoff és Catherine Hall közös munkája a birminghami polgári középosztályról (*Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class 1780-1850*. London, 1978.). Nálunk is létezik ma már e témában érdemi tudományos termés, amely a Hanák Péter által szerkesztett *Polgári lakáskultúra a századfordulón* (Bp. 1992., és németül Wien, 1994) című tanulmánykötet megjelenésétől számítható, és melynek legújabb, egészen frissen megjelent terméke Szakál Gyula monográfiája (*Vállalkozó györi polgárok 1870-1940*. Bp. 2002.).

A polgárság mint társadalmi csoport *differentia specificája*, ahogy azt már Max Weber nevezetes protestáns etika-tézise óta gyanítani lehetett, a tudati szférában rejlik. Árnyaltabban fogalmazva: a modern polgárt a polgár rendi kategóriájától, valamint a középosztály (és a kispolgárság) másfajta, tehát nem kifejezetten polgárias elemeitől sajátos világ-szemlélete és életvitele, a csak rá jellemző ethosz és fogyasztás, egyszóval a polgár mentális karaktere különbözteti meg. Határozottabban fogalmazva: a polgárt polgárrá nem speciális jövedelmi forrása (ipari vagy kereskedelmi tevékenysége, értelmiségi hivatása), hanem jövedelmének a sajátos elköltési módja teszi. A polgár kulturális alapokon nyugvó meghatározása ad tehát Jávornak menlevelet a könyvében érvényesített megközelítéshez. Hiszen a szerző a bevezetésben nyíltan megvallja, hogy társadalomtörténelmi érdeklődése elsősorban kulturális töltetű: „A mobilitási folyamatokat a társadalmi helyzetváltoztatás kulturális összefüggéseivel való kapcsolatukban kívánjuk megragadni. [...] E mikrotörténelem vizsgálata során ugyanis azokat a kulturális jegyeket keressük, amelyek legszemléletesebben illusztrálják egy kultúra, jelen esetben a polgári kultúra ön-építkezését és egyben a makrofolyamatok általi meghatározottságát.” (7-8. o.) Majd kijelöli a kultúra azon területeit, melyek empirikus szemmel tartásával próbál közel kerülni hősei, a Zsolnay család egymást követő nemzedékeinek polgári arculatához. Ezek szerint az anyagi kultúra (öltözködés, étkezés, otthonkultúra), a társadalmi érintkezési formák, a gyerekeknevelés, a köznapok és az ünnepnapok kettőssége (a luxus és a reprezentáció szerepe életükben), végül a szabadidőtöltési szokások képeznék vizsgálódása fő témáit.

Az ambiciózus kutatói célkitűzés megvalósításának elsőrendű feltétele a mindezekhez tekintetbe vehető és kellően hasznosítható történelmi forrásanyag gazdagsága és folyamatossága: annak hiányában ugyanis a legizgalmasabb történelmi kérdésfeltevés sem több pusztán (ám többnyire beváltatlan) ígéretnél. Jávorra azonban ez nem érvényes (és ehhez éveken át tartó állhatatos anyaggyűjtése is hozzájárul, hiszen az igyekezete végül sikerrel járt), hiszen a Zsolnayokról szokatlanul jól dokumentált képet ad.

Nyomban hozzá kell azonban ehhez fűznünk, hogy korántsem mondható egyenletes-

nek a rendelkezésére álló forrásanyag. Ebből is fakad, hogy Jávor nem képes rekonstruálni vagy nem tudja az időben folyamatosan nyomon követni mindeme kulturális jegyek mindegyikét. Igéri, de jobbára mégis hiányzik könyvéből az anyagi kultúra említett elemeinek a ténybeli ábrázolása (öltözködés, étkezés, otthonkultúra), ennél fogva a számára könnyebben hozzáférhető források (róluk még majd szölok) segítségével többnyire a generációk egymás közti kapcsolatainak a természetéről, a fogyasztási szokásokról, a pályaválasztási stratégiákról, valamint a névadásról és hasonlókról esik leginkább szó.

A Zsolnay családdal kapcsolatban keletkezett (az átlagost egyébként jóval meghaladó mennyiségű) forrásanyag, a történeti (üzemtörténeti, művészettörténeti) irodalom mellett, jellemzően családi dokumentumokat rejt magában; mindenekelőtt a Zsolnay-lányok (Teréz és Margit) 1974-es keltezésű írott családi legendáriuma (a „Zsolnay”), az egyik családtag 20. század közepén vezetett naplója (*Amit átéltem*, valamint *Apa emlékiratai*), továbbá a jó polgári szokás szerint intenzíven levelező család ilyesfajta dokumentumai (*Mattyasovszky-Zsolnay Zsolt levelei feleségének*, *Sauska Mária levelei Mattyasovszky-Zsolnay Margitnak*), végül a családi fotóanyag (ebből tizenöt felvételt közre is ad) válik a szerző különösen nagy hasznára.

Jávor a polgári személyiség keletkezésének hazai történeti folyamatát oly módon ábrázolja, hogy egyetlen családon keresztül kíséri nyomon e történet etapjait és a folyamat meghatározó társadalomtörténeti vonásait. Így és ennyiben van korszakjelző szerepe az egymást követő generációk egy-egy középpontba állított figurájának: elsőként Zsolnay Miklós pécsi kereskedőnek, a vállalkozók „előfutáraként” azonosított Zsolnay-ősnak (1800–1881), aki még a régi, a rendi világ gyermeke volt. Őt Zsolnay Vilmos, az „alapító” (1828–1900) követi, aki a magyarországi kapitalizmus 19. század végi hőskorának, a *Gründerzeit* időszakának volt egyik nevezetes vidéki képviselője. Neki, vagyis annak a Zsolnaynak szenteli a szerző könyve egyötödét, akinek a ma is látható szobor állít élő emléket Pécsen. Külön mutatja be Jávor Zsolnay Vilmost, a vállalkozót, és külön magát a polgárt. Kérdés persze, hogy szétválasztható-e élesen a személyiségnek ez a két oldala? Mindenesetre Zsolnay Vilmos ily módon kettős tükörben mutatkozik meg előttünk, és a vállalkozóról kiderül, hogy mily hallatlanul nagy készséget mutatott az innováció iránt, valamint hogy fivére közül egyedül neki sikerült maradéktalanul elsajátítania a piaci sikerhez, együtt a nagypolgárságba való felemelkedéshez megkívánt viselkedési szabályok és mentális képességek teljes komplexumát. A polgár karaktere ugyanakkor némileg rendhagyó, hiszen Zsolnay sem Pécs hagyományos polgári világába (elitjébe) nem kívánt mindenáron beépülni, sem a reprezentáció és a tüntető fogyasztás iránt nem mutatott nagy hajlamot és túlzott fogékonyságot. Ami végül különösen feltűnő, s ez valóban egyéni (családi) specifikum, az az alkotó művészetekhez fűződő bensőséges viszonyában rejlik, ami a Zsolnay család szocializációs stratégiájában is az egyik döntő momentum ettől a generációtól kezdődően.

Az „örökösök”, vagyis a harmadik nemzedék főhőse Zsolnay Miklós (1857–1922), mellékalakjai pedig a művészhajlamú Zsolnay-lányok, Teréz és Júlia. Az üzleti téren véglegesen beérkező Zsolnay-gyár és a nagypolgárság soraiba így bejut Zsolnay család abban a Miklósban „talál rá” az ebbéli helyzetét hűen kifejező reprezentatív személyre, akiről Jávor azt tartja: „Kvalitását és szokatlan méretű munkabíráását tekintve igaz Zsolnay volt, de a nagypolgári életvitelnek és eszmerendszernek egy liberális, kozmopolita változatát képviseli, amely ugyanakkor bizonyos ‘úri’, dzsentroid behatásoktól sem mentes, s amely így sok tekintetben távol, sőt szemben áll apjával.” (168. o.) Zsolnay Miklós ilyenformán egyszerre volt dezertőr („egy korábbi polgári világ és értékrend ‘dezertőre’”) és „előfutár” („az új, polgári, liberális értékrend előfutára”). (178. o.) Miklós halálával, amely véletlenül egybeesik a trianoni Magyarország időszakának a beköszöntével, a cég (és persze maga a család is) hanyatlásnak indul. E korszak jellegzetes „to-

vábbélő” alakjai az imént említett Zsolnay-lányok, akik az életből korán eltávozó fivérük-höz hasonlóan szintén nővumot képeznek. A szerző szerint ez abban áll, hogy „magas szintű kulturáltságukat az egész család, sőt Pécs városa életében tudják kamatoztatni”. (205. o.) Másként mondvá: Teréznek és Júliának sikerült végre kilépni a patriarchális polgári család megszokott női szerepéből, hogy immár a nyilvánosság terén belül jelöljék ki a nő lehetséges társadalmi helyét. Ez a Zsolnay családban korábban példa nélküli tett azonban nem talál végül hű követőkre az újabb nemzedékekben.

Jávor beszámolója egy máig közismert, egyszerre nagytőkés és művész család fel-emelkedéséről s hanyatlásáról némileg szokatlan narratívában fogalmazódik meg. A fikció és a tudományos tényközlés határmezsgyéjén jár a szerző, amikor az őt olyannyira izgató kérdést, az érlelődő polgári személyiség természetét, annak változásait és történelmi korokhoz kötött változatait – történeti adatokra alapozva – igyekszik feltárni. Mert miféle adatokról van és lehet itt egyáltalán szó? Semmiképp sem olyanokról, melyeket megbízható történeti forrásként vagy adatként szokott a történész számon tartani.

Nézzük például a fényképek Jávor által adott elemzését: „Zsolnay Vilmosnérol még el kell mondanunk, hogy fotói alapján rendkívül finom és kedves, puritánsága mellett választékos és egyéni megjelenésű lény lehetett.” (34. o.) Nem az a baj ezzel a megállapítással, valamint az azt követő gondolatsorral, hogy túlságosan impresszionisztikus; s nem is az jelenti csupán a problémát, hogy ennyit és nem többet tudunk meg, mert ennyit *lehet* csak tudni Zsolnaynérol. A gond abból ered, hogy ha valami ily mértékben dokumentálatlan, arról jobb egyáltalán nem beszélni. Ráadásul a valóságnak a fotó alapján ekként történő rögzítése feltűnően hevenyészett is; ha a szerző a korabeli fényképek módszeres elemzésével kerítene sort a feltételezett valóság definiálására, kétségkívül „szakszerűbbnek” hatna analízise. A problémát tovább súlyosbítja, hogy ezt a felettebb bizonytalan alapokon nyugvó Zsolnay Vilmosné-imázst később arra használja, hogy annak tökéletes ellentétéként mutassa be a két lánya által képviselt új asszonyideált és „modern” női identitást, mely utóbbiakról ténszerűen is több és biztosabb információ áll már rendelkezésre.

További példákat is hozhatunk erre a nem igazán meggyőző, mert a tudományos diskurzus szabályai szerint megalapozatlan ítéletalkotásra. A családban történtek java részének, ha nem éppen mindegyiküknek, a családi legendáriumot építgető (azt szentesítő) visszaemlékezések („Zsolnay”) képezik egyedüli forrását. Vegyük például a testvérek, Vilmos és Imre kapcsolatának többnyire konfliktusos alakulását, melynek egy 1875-ben kirobbant vita emlékezeti felidézése szolgál forrásszerű bizonyítékául. Természetesen nincs okunk kétségbevonni az esemény megtörténtének a „tényét” (bár az epizodikus emlékek ténybelisége sem feltétlenül adott!), ugyanakkor nem írjuk alá, hogy az események értékelésében mindig az emlékezőt illetné meg az utolsó szó joga. Egyéb ténybeli támpont híján persze rendszerint a tőle származó interpretációt szokás hitelesként elfogadni.

Ennek ellenére jóval több óvatosságot ajánlanék ilyen esetekben is. Az emlékezések anyagának kritikátlan és teljesen reflektálatlan kezelése, amely Jávort oly mértékben jellemzi, végül oda vezet, hogy a historikus minden további nélkül kiszolgáltatja magát a család egyes tagjai által utólag konstruált családtörténeti elbeszélés kizárólagos nézőpontjának, noha az „felülírhatja”, sőt rendszerint felül is írja – a másféle adatok alapján immár közvetlenül – a historikus által szerkesztett lehetséges történetet. A családi legendáriumok formájában megnyilvánuló, általuk kisajátított családtörténet azonban, megítélésünk szerint, amennyire bevilágít, annyira meg is másítja e múlt idővel feledésbe merült „intim” történeteket, melyeket Jávor oly bőségesen sorjázta könyvében. Komoly tanulság ez azok számára, akik a személyes- és a csoportidentitás problémáját történeti perspektívában firtatják antropológiai érzékenyséű és mikrotörténeti síkon folyó kutatásaik során.

A családi hagyomány mindannyiunk életében játszott kivételesen nagy szerepe közismert dolog. Kevésbé ismert vagy elismert viszont, hogy ez a hagyomány sem lebbenti fel

közvetlenül a fátylat az előttünk járt nemzedékek tényleges élettapasztalatairól. A saját eleinkről ebből hozzáférhető tudás ugyanis felettébb szelektív és kifejezetten célirányos, mivel azt adja csupán tovább, s abból kerekít formás családtörténetet, ami menetközben (tehát mindig utólag) egyértelműen hasznosnak, fontosnak, értékesnek – egyszóval igazán a számunkra valónak bizonyul. Ezt rögzíti az a fajta emlékezés is, mellyel Jávora a könyvében dolgozik (a „Zsolnayak”), és persze a családi hagyományt magát leghatásosabban éppen a „Zsolnayak” által példázott (írott) mnemotechnika képes továbbéltetni. De mivel utólagos konstrukcióról, helyesebben olyan folyamatosan elbeszélte történetről van szó, melynek végleges (mindenesetre a történész számára elérhető) formát a hajdani események és élettapasztalatok retrospektív távlata ad, így ez a történet sem adja kezünkbe a múlt állítólagos valóságának a képét.

A Zsolnayak életmód-stratégiáját érzékeny kézzel rekonstruáló, majd értően elemző szerző példát adott a polgárságtörténet egy lehetséges megközelítésére. Az olvasmányként is élvezetes könyv ugyanakkor égető kérdésként veti fel, hogy fenntartható-e, illetve mennyiben tartható fenn a családtörténeti fikció és a családtörténetbe csomagolt polgárságtörténet közti különbség vagy legalábbis e különbség pusztá látszata.

M. NAGY MIKLÓS

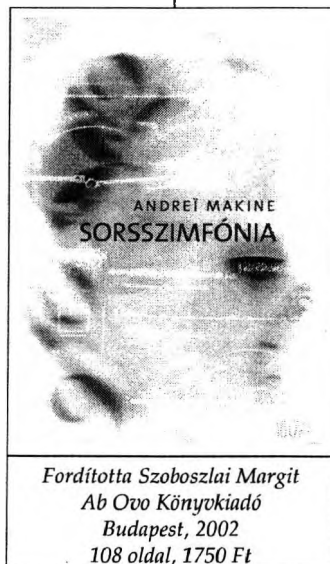
Egy lebegő filozófus

Andrei Makine: Sorsszimfónia

Makine a mai orosz irodalom egyetlen olyan alakja, akinek minden műve megjelent-megjelenik magyarul. Ez persze némileg pontosítandó: Makine éppúgy tekinthető francia, mint orosz írónak: egy szibériai faluban született, ott töltötte gyermekkorát, aztán 1987-ben emigrált, és franciául írja regényeit, ám azok tematikáját túlnyomórészt az oroszországi gyermekkor és ifjúság, az orosz-szovjet történelem, kultúra és irodalom adja. A francia hagyatékban és az *Amour-parti* szerelmesekben ezt az élmény-anyagot, az orosz életvilág sivárságát, a szépség és szerelem utáni kamaszos vágyódást, saját identitáskeresését izgalmasan és kemény munkával gyúrja regénnyé – ered-

dően lírai, helyenként szentimentális, sőt a giccs határán billegő stílusát ügyesen ellenpontozza véres-szadista jelenetekkel, villanásokkal, a lírai szövegben fel-felbukkanó s így aztán különösen hatásos szlenges vagy trágár kifejezésekkel és a szöveg-teszten végigborzongó leheletnyi iróniával. A saját élményanyagától eltávolodó művekben Makine már kevésbé magabiztosan mozog: az anya és fia közti vérfertőző kapcsolatot elmesélő *Olga Arbclina bűnében* és a *Kelet-sírató* című kémregényben ugyan izgalmas kérdéseket vet fel, izgalmas történeteket mesél, de az olvasó időről időre a szerző lírai ömlengéseinek légüres terében találja magát...

Az új Makine-mű, a

Fordította Szoboszlai Margit
Ab Ovo Könyvkiadó
Budapest, 2002
108 oldal, 1750 Ft

Sorsszimfónia ezek után egyértelműen csatlódás – talán csak a címe („Az élet zenéje” helyett választotta a magyar fordító a hangzatosabb „Sorsszimfóniá”-t) és a hátsó borítón szereplő idézet van rendben: ezek a megfelelő olvasói elvárásokat indítják be – giccses várhatunk, és azt is kapunk. Másiklönben minden fals ebben a szövegben: hamis, félrevezető, lapos, bombasztikus... Igaz, Makine olyan – talán a világpiacról helytel-közzel még hiányzó – regénytípust hozott létre, amely akár egy tömeges sikert arató ciklus első darabja is lehet: a még elmeséletlen bizzarr történetek ezreit rejtő orosz-szovjet történelmet bizonyára ki lehet árusítani ilyen formában – könnyen emészthető, szívhez szóló opuszokban, amelyek azért fenntartják a kulturális utalásrendszernek, a szöveg önreflexiójának és az értelmezés nyitottságának azt a minimális szintjét, amely hajszállal a lektúrirodalom fölé emeli a művet.

A regény két és fél oldalas bevezetőjében Makine hatszor említ egy bizonyos „filozófust”, sőt „bölcse filozófust” (végül elárulja, hogy Alekszandr Zinovjev-ről van szó), aki a Szovjetunióból „Münchenbe menekült”, és aztán két szóban – a „homo sovieticus”-ban – összefoglalta „kétszáz-negyvenmillió emberi lény életét”. „Valamennyiük léte meghatározható volt ezzel a gyűjtőnévvel”, „igen, ebben minden benne van” stb. – ugyanannak a gondolatnak a makacs ismételtetésével Makine természetesen az „egyeses” (vagy naiv) és az ironikus olvasat lehetőségét is felkínálja (itt az a bizonyos szövegnyitottsági minimum): az ezt követő történet, amely a harmincas évek végétől mintegy tíz éven át követi nyomon egy ifjú zongorista életét, vagy alátámasztja, vagy cáfolja a bevezetőben felvázolt tézist, miszerint a Szovjetunióban a kommunizmus kialakított egy új, igénytelen embertípust, amely passzívan, bárgyún tűri a hatalom és a történelem kegyetlenségét, s amely „szemrebbetés nélkül azt felelné, hogy az ország, ahol él, maga a paradicsom”.

A második fejezetben már közelképet is láthatunk a homo sovieticusról (ha nem

is túlságosan élesen exponáltat): a szerző egy urali városkában, „a civilizációtól ezer mérföldnyire” várja a vonatot, s efféle gondolatok fakadnak fel benne: „Ez a vihar ostromolta pályaudvar nem más, mint az ország története dióhéjban.” S miután végigtekint a bamba alakokon, jön a frapánsnak tetsző magyarázat: ezt a förtelmes embermasszában kavargó, megfélemlített, civilizálatlan népet a „túlméretezett tér” hozta létre, „amely elnyeli az időt”. „Ezek a puszták [...] minden cselekvési kísérletet lehetetlenné tesznek.”

Ismétlem: mindez ironikusan is olvasható – Makine azért említi, mondjuk úgy, álszenvedélyes stílusban ezeket a nagy „bölcsségeket”, hogy aztán a pályaudvaron megismert zongorista Berg történetével cáfolja a Zinovjev-tézist és a gazdag emberi lélek – és civilizáció – kialakulásának nem kedvező túlméretezett tér elméletét. Berg természetesen nem „homo sovieticus” – a fiatal zenész, miután szüleit letartóztatják, ukrán nagypapjánál rejtőzködik, aztán belebújik egy elesett szovjet katona egyenruhájába, annak az irataival él tovább, így harcolja végig a háborút, s végül persze megtörténik, aminek meg kell történnie (egyfajta orosz, fonák happy endként): nem tud ellenállni egy zongorának, és művészi játékaival leleplezi magát, lágerbe kerül. Vagyis: a harmincas évek terrorjában, a háború borzalmaiban is megőrizte magában a zenét, a szépséget, emberi lelkét – vagyis: a látszat csal: az anyagi világ sivárságában homo sovieticusnak tetsző emberek mégiscsak igazi emberek. Az első fejezetekhez ez azonban túlon-túl is didaktikus ironikus kulcsot adna: az „egyeses” olvasat kedvéért Berg már a pályaudvaron is elkülönül a tömegtől: a narrátor valami eldugott kis helyiségben talál rá – vagyis: kivétel, a homo sovieticusok tengerében csodával határos módon (és talán a zenének köszönhetően) megmaradt emberi lény...

Ám akár az ironikus, akár az egyeses olvasatot válasszuk (gyanítom, hogy a nyugati olvasók többségében föl sem merül az ironikus olvasat lehetősége, egysze-

rűen nem ad elég támpontot hozzá a szöveg; míg az oroszok esetében talán az a természetesebb: Makine mintha egyszerre próbálna kint és bent egeret fogni), akár a két értelmezési lehetőség összeütköztetését, erőtereit vizsgáljuk, mindenképpen olyan sémával van dolgunk, amely – gondolom – önmagában is hamis, ráadásul semmiféle olvasatot nem tud hitelesíteni egy olyan szöveg, amely nem képes eleven alakokat teremteni, amely unalmas frázisokkal száguld át a harmincas éveken (rádöbbsen, hogy „senki sincs biztonságban. Még a győztesek sem. Még azok sem, akik bátran harcolnak a nép ellenségei ellen. Még a harcosok gyermekei sem”), s amelyben a háborút elintézi a szerző néhány homályos benyomással és pillanatfelvétellel. (Fenntartva, persze, azt a benyomást, hogy ő, az író lényegében csak közreadja azt, amit Berg egy vonatút alatt el tudott mesélni neki az életéről – ám azt hiszem, a legrosszabb megoldást választotta: Berg szövegét stilizálja, átszabja a maga légies stílusára oly mértékben, hogy az eleven történetmesélés izgalmából semmi sem marad – véletlenül sem képzelhetjük magunk elé a vonatfülkében csapongva mesélő öregembert –, csakhogy Makine nem tölti fel a szöveget kellőképpen eleven, érzékletes részletekkel, színekkel, szagokkal, jellemeikkel. Ha úgy tetszik, rutinból keni oda a történetet.)

Mint mondtam, valahogy minden fal-szól ebben a szövegben – az első mondatoktól kezdve, ahol az olvasó beleütközik a „Münchenbe menekült híres filozófus” kitételbe, s bosszankodni kezd: mire való ez a késleltetés, ez a hatásvadászat? Mikor árulja el Makine az avatatlanoknak is, hogy Zinovjevről van szó, s elmondja-e, hogy valójában kicsoda ő? Nem mondja el (a „bölcshoz” filozófusnál” nem jutunk tovább), s így az olvasóban az a benyomás támadhat, hogy Zinovjev volt az, aki „megjósolta a birodalom szétesését”, s hogy valóban nagy szovjetellenes filozófusról van szó. A helyzet azonban az, hogy Zinovjev önmagát valóban korunk legna-

gyobb filozófusának tartja, s kétségkívül szellemesen írja le könyveiben azt a bizonyos homo sovieticust, csakhogy következetesen egy igen sajátos, ha úgy tetszik neokommunista elméletet hirdetett (sőt hirdet még ma is), mely szerint a Szovjetunióban kialakult új embertípus a maga szívósságával, lelki igénytelenségével, robusztus erejével a jövő embere – szó sem volt nála arról, hogy a Szovjetunió szétesne: Zinovjev logikája szerint a petyhüdt, történelmi bukásra ítélt Nyugatnak semmi esélye nem lett volna vele szemben, s a történelemnek ezt a neoevolucionista ocsmány-szép logikáját – ha csak egy rövid időre is – elbaltázta a gügye Gorbacsov és az emberi szabadságjogok miatt nyafogó sok balfácán liberális. De jön még kutyára dér... a Nyugat csak ideig-óráig kerekedett felül.

Ahogy a regényben emlegetett „bölcshoz” Zinovjevnek nincs köze a tényleges – és meglehetősen habókos – alakhoz (aki persze mégiscsak izgalmasabb a maga zseni-komplexusával, profetikussal pózaival és tetetett cinizmussal előadott örült történelemfilozófiájával, mint a *Sorsszimfónia*), úgy Makine egész története is a semmiben lebeg. Nézzük csak még egyszer azt a részt például, amikor a narrátor végignézi a pályaudvaron, és azt mondja: „Ha felébreztem és kifagagtam őket életükről, szemrebbenés nélkül azt felelnék, hogy az ország, ahol élnek, maga a paradicsom, tekintve néhány vonatkéséstől.” Az olvasóban ekkor az a benyomás támadhat, hogy Makine vagy nem járt szovjet pályaudvaron, vagy már elfelejtette, hogy milyen beszélgetéseket folytatott annak idején a szovjet emberekkel (életemben először ültem szovjet vonaton, amikor egy öregember elmesélte a lágerélményeit, természetesen csöppet sem kommunistabaráti stílusban), vagy nem fogalmaz pontosan (jó, persze, hogy paradicsomnak neveznék a Szovjetuniót, ha azt gyanítanák, hogy egy kágébés ébresztette fel őket), vagy... vagy nem vette komolyan ezt a könyvet – és az olvasót.

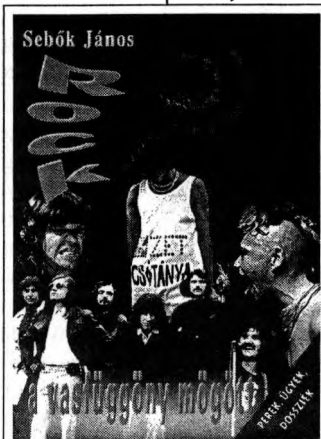
Széljegyzetek Sebők János könyvéhez

*Sebők János: Rock a vasfüggöny mögött –
Hatalom és ifjúsági zene
a Kádár-korszakban*

Sebők János könyvének vásárlói bizonyára azok lesznek, akik életkoruknak köszönhetően részben vagy egészében követhették a rendszerváltás előtti magyar popzenei kultúra történetét, akiknek kulturális identitásához hozzátartozott a zenehallgatás, a lemezek gyűjtése és a koncertre járás. E közönség számára a könyv megfelelhet azoknak a várakozásoknak, melyeket a szerző személye, a cím és az alcím kelt, több okból is. Sebők régi szereplője a hazai könnyűzenei újságírásnak, ismert portrékönyvei és rocktörténeti monográfiái mellett szerkesztője és szerzője volt *A rock évkönyve 1981* című kiadványnak (Zeneműkiadó – Budapest, 1982), amely a szélesebb közönség számára először tudósított a punk és az új hullám térhódításáról, elemzéseket, interjúkat közölve az URH, az Európa Kiadó, a Balaton és más zenekarok tevékenységéről, megszólaltatva az akkori sztárokról szarkasztikus gúnnyal nyilatkozó pályakezdeket is, mint például a Neurotic zenekart alapító, a magyar rap egyik atyjának számító Pajor Tamást, vagy a később íróvá és Komjáthy Jenő monográfusává lett Nagy Atilla Kristófot. De a *Rock a vasfüggöny mögött* nem csak a nyolcvanas évek elejének alternatív zenei mozgalmaival foglalkozik, felöleli az ifjúsági zene teljes hazai történetét, a műfaj magyarországi

felbukkanásától kezdve („ittthon először 1956 nyarán a balatonfüredi mólón hangzott fel a rock and roll egy recsegő hangszóbból”), egészen az olyan, a rendszerváltás idején zajló groteszk jelenetekig, mint például Nagy Feró köztársasági elnöknek történő jelentkezése.

Sebők könyve számos kulturális területet érint, a popújságíró, a szubkultúrák kutatója, a szocialista fogyasztási szokások elemzője, a politikatörténész egyaránt találhat benne érdekes adatokat, izgalmas összefüggéseket. Egy olvasata szerint egyszerűen a hazai rockzene története, de – elsősorban Baksa Soós János működésének, illetve az art punk és az új hullám törekvéseinek ismertetésén keresztül – kapcsolódik más kulturális-művészeti áramlatokhoz, leginkább a magyar neoavantgárd történetéhez. A könyv egyik fontos tanulsága, hogy még megírásra vár a hazai szocialista popzene gazdaságtörténete. Sebők munkája számtalan érdekes adalékot tartalmaz erre vonatkozóan, a szerző lemezgyári kapcsolatainak köszönhetően sok olyan dokumentumot közöl, melyek rávilágítanak a menedzseri döntések, szerződtetések stb. mechanizmusaira, és szemléletes példákat hoz az alacsony gázsikra és jogdíjakra, illetve a ma már elképzelhetetlen léptékű lemezeladásokra is. Jól látható,

GM & Társai Kiadó
Budapest, 2002
392 oldal, 2500 Ft

hogy a hazai popipar nem egyszerűen a nyugati minta egyszerűsített és szegényebb mása volt – itt is törvénytörően érvényesültek a „klasszikus szocialista rendszer” gazdaságának jellegzetességei, fogyatékosai. Ilyen volt például a pártbürokrátákra bízott menedzselés, illetve a kereslet szisztematikus, ideológiai okokból történő figyelmen kívül hagyása, a különféle hiányjelenségeket kezelő kényszerhelyettesítések sora, és természetesen a rendszer akadozó kerekeit olajozó korrupció is (lásd Kornai János: *A szocialista rendszer*, Heti Világgazdaság Rt., Budapest, 1993). A szocialista popzene agyonszabályozott, de termékenynek ígérkező gazdasági-kulturális terepén is létrejött a második gazdaság, amely a rendszer „réseiben” a piaci igényekhez igazodó tevékenységek változatos formáit valósította meg, a külföldi sikerek koppintásától kezdve a saját hangstúdióin keresztül egészen a nyugati lemezek feketepiaci forgalmazásáig. Paradox jelenség, hogy a kínkeserves lassúsággal vállalkozói formát öltő popszakma mindeközben megőrzi az akkori kulturális élet nagy részét meghatározó alattvalói mentalitást, amely a problémák megoldását felülről, az állami vezetéstől várja, tehát egyúttal azt is igényli, hogy az állam és a párt érvényesítse vele szemben paternalista szerepkörét. Erre jó példa az állami bábaskodással létrehozott „zenészszakszervezet” története is. Ez a stratégia és mentalitás érvényesül egészen a nyolcvanas évek kezdetéig, amikor is a popzenében megjelenik – Tábor Ádám kifejezésével – a „váratlan kultúra”, melyet ebben az esetben az alternatív zenekarok (URH, Európa Kiadó, Balaton, Trabant, Bizottság, VHK stb.) testesítenek meg. Ekkor kezd érvényesülni az a civil hozzáállás és autonómiára törekvés, amelynek inspiráló erejét és mintáit az új zenekarok a magyar neoavantgárd szubkultúra működéséből merítették (lásd Anna Szemere: *Up from the Underground*. University Park PA: Pennsylvania State University, 2001). Mindez már átvezet a politika kérdéseire is. A politikusok nyilatkozatainak és a pártlapok

cikkeinek idézésén keresztül, rendőrségi jegyzőkönyvek és ügynökjelentések nyilvánosságra hozatalával Sebők könyve is érzékelteti, hogy a hatalom milyen intenzíven foglalkozott a kultúra e sajátságos és nehezen ellenőrizhető regiszterével. Ugyanakkor a beat felbukkanásától kezdve a hazai popzene mint „ellenkultúra” – tudatosan vagy tudattalanul – folyamatosan reagált a korszak politikai jelenségeire, és a popzene művelésén és fogyasztásán, a zenehallgatáson, koncertre járáson, a zenéhez kapcsolódó élményközösségek tevékenységein keresztül ment végbe a hatalom „hivatalos forgatókönyvének” az a folyamatos és gyakran észrevétlen megtagadása is, melyet – igaz, más összefüggésben – James C. Scott a *hétköznapi ellenállás* megvalósulásának nevezett el (lásd J.C. Scott: „Az ellenállás hétköznapi formái”, *Replika* 23-24, 1996. december).

A korszakra vonatkozó emlékek és élmények közössége, a nosztalgikus visszapillantás hozzásegíthet, hogy ép és kerek egészként olvassuk azt, ami részleges és töredezett, a műfaji, stílári, módszertani fogyatékoságok fölött pedig segít átsiklani az érzés, hogy olyasmiről van szó, amit az olvasó nagyon szeret, vagy valamikor – húsz, huszonöt évvel ezelőtt – nagyon szeretett. Sajnos a *Rock a vassüggöny mögött* mint írásmű és könyvpiaci termék nagyon heterogénre sikeredett: vizuálisan, stíláriisan, műfajilag, a szemlélet és a megírás perspektíváit illetően, egészen olyan paratextuális furcsaságokig, mint a kommentárt nélkülöző többoldalas idézetek vagy mint a kötet jegyzetapparátusa, ahol is a lábjegyzetként feltüntetett hivatkozások valójában végjegyzetek. Vegyünk sorra néhány fontosabb szempontot. A borító koncepcionális ugyan, de ugyanakkor csúnya és ízléstelen, talán éppen a túlzott allegorizálás eredményezi az ellenérzéseket. A címlapon látható fotómontázs szakrális mintát idéz fel, középen Jézusként, fehér trikóban Nagy Ferő alakja uralkodik a kompozíció felett, az egyik lator a mérgeesen vicsorító Földes László, a másik pedig Haska Béla, a szegedi CPG zenekar éneke-

se. Alattuk helyezkedik el az Illés együttes, és végül jobbra lent a győzelemjelét mutató gitáros, Radics Béla. A népfrejtásra sikeredett kompozíció kijelöli azokat a szociokulturális pólusokat is, amelyek között a szocialista popzenei élet erőtere megképződött: a budapesti kádergyerektől a vidéki szakmunkástanulóig, az értelmiségitől a kültelki proletárig, a nagy túlélőktől a nagy vesztesekig, a köpönyegforgatóktól a változásra abszolút képtelenekig, a punkurbanus dühétől a népi gyökerekig. E kompozíció fölött a Nagy Testvér mindent figyelő szeme látható, ami viszont nem csak a címbe „vasfüggöny” hidegháborús motívumához kapcsolódik, hanem a részben Sebők korábbi könyveiből (lásd *Magya-rock* 1-2, Zeneműkiadó, Budapest, 1983, 1984.) összeszerkesztett kötet legfontosabb újdonságához: a nagy számban közölt rendőrségi anyagokhoz és ügynökjelentésekhez. A könyv műfaji és stílusi szempontból is végigigondolatlan, krónika, dokumentumközlés, tényfeltárás, némi politizálás keveredik benne a hazai rock-újságírás jellegzetes hagyományaival. A vizsgált kulturális közeg és a szerző szövege azonos diskurzusban helyezkedik el, nyelvhasználatát az általa vizsgált jelenség uralja (jellegzetes szójátékok, célozgatás, fésületlenség, sok közhelyes metafora) – a tudományos írásmű attribútumaival való ellátottság ellenére is saját rutinjára hagyatkozó, fárasztóan önmagából építkező újságírói próza ez. Mindemellett túlságosan is emlékeztet néhány, a rendszerváltás után gyorsan devalválódott könyvpiaci formára: az elmúlt rendszer felett gyorsan ítélező, a szenzációs, korábban nyilvánosságra nem hozható információkat, dokumentumokat lazán összeférlő, az önmagukért beszélő szövegek prezentációján alapuló félig történetírói, félig újságírói vállalkozásokra is.

A kötet szemlélete a témával szemben distanciát érvényesítő olvasó számára helyenként problematikus lehet. Sebők könyvét alapvetően tisztességesnek és szolid újságírói teljesítménynek tartom, az itt következő kifogások leginkább annak kö-

szönhetők, hogy a könyv írója sok leírt, felidézett eseményben személyesen is érintve volt, helyenként meg bizonyára elragadta a leleplezői düh, a rock-újságíró, odamondogatós lendület. Nem tetszett például a könyv elején érvényesülő családfakutató szemlélet, amely a magyar (könnyű)zenei élet irányításban érdekelt politikai vezetők származásával, illetve az államvédelemben és hasonlóknak betöltött korábbi szerepével foglalkozik. Ez a megközelítés túlságosan emlékeztet az olyan törekvésekre, amelyek a magyar társadalom és kultúra minden gondját-baját a kozmopolita-bolsevik összeesküvéssel magyarázzák, és ezt a kellemetlen érzést felerősítik a könyv Erdős Péter MHV-menedzser szerepével foglalkozó terjedelmes részletei is. A téma iránt érdeklődők tudhatják, hogy Sebők a nyolcvanas évek elején több dühödt sajtóvitát is folytatott Erdős Péterrel, például a monopolhelyzetben lévő lemezgyár kirekesztő kiadáspolitikájának megváltoztatása vagy a punk-kultúra elismerése érdekében. Erdős kultúrpolitikai szerepe egyértelműen negatívnak tekinthető, a személyiségén pedig lehet vitatkozni, a róla kialakult démonikus kép árnyalására néhány éve Szőnyi Tamás tett kísérletet egyik írásában („Erdős Péter két élete”, *Magyar Narancs*, 2001. december 20.). A könyv helyenként a Jó és a Rossz mitológikus párharcává alakul át, ennek megfelelő leegyszerűsítésekkel: a rossz szerepében Erdős Péter, a jó szerepében pedig a progresszív magyar popkultúra, illetve Sebők János található – viszont az olvasó a „hatalom és ifjúsági zene a Kádár-korszakban” címszó alatt nem biztos, hogy elsősorban erre kíváncsi. Egyébként ebben az összefüggésben válik nyilvánvalóvá az is, hogy miért kellett a CPG énekésének, Haska Bélának is a címlapra kerülnie, hiszen a szegedi punkzenekar az ellene indított büntetőeljárás mellett Erdős Pétert gyalázó daláról (*Erdős Péter, a kurva anyád*) vált országosan ismertté, a szerzemény ugyanis *A felszólalás a szennyhullám ügyében* című, Erdős által szerzett politikai pamflet (lásd *Kritika* 1983/7.) megjelenését is ösztönözte.

Végül néhány stílustörténeti észrevétel. Sebők könyvének egyik érdekessége, hogy bemutatja és elemzi azokat a folyamatokat is, amelyek a rock és a diszkó szembeállításához, illetve az e szembenállás mentén szerveződő hazai ifjúsági kultúra polarizálódásához vezettek. A *hivatalos kultúra* és az *ellenkultúra* ellentéte a korszak átlagos zenefogyasztója számára nyilván nem politikai preferenciák alapján, hanem kezdetben a táncdal és a beat, majd a hetvenes évek második felétől a diszkózene és a rock szembenállása alapján képeződött le. A beat és a táncdal, illetve a rock és a diszkó ellentéte túlmutat önmagán, szorosan kapcsolódik a szocialista popzenének a rendszerváltás utáni értelmezéséhez is. A közfelfogás szerint a Kádár-korszakbeli populáris zene (a tánczenét és a diszkót leszámítva) minőséget és értéket teremtett – noha ezt a konszenzust sok minden rombolja vagy gyengíti, olyan szempontok és megfontolások, melyeket valamennyire a recenzio szerzője is magáénak érez. Melyek ezek? Egyrészt az utókor később megszerzett bölcsessége és a kultúra nyitottá válása miatt végbemenő ízlésátalakulás. A Kádár-korszak popzenéje a meghatározó kortárs irányzatokkal összevetve szűk keresztmetszetet képviselt, és a zenekarok többsége esetében a mai fülnek elviselhetetlenül provinciális módon jelenítette meg a külföldi áramlatokat. De nem is arról van annyira szó, hogy például az Omega együttes annak idején hogyan koppintotta le – mint sokan tudni vélik – a Pink Floyd, a Genesis vagy a Supertramp hangzásvilágát, hangszerelési eljárásait. Sokkal fontosabbak a hiányok, hiszen Magyarországra képtelen volt betörni számos olyan irányzat, amelyet nehéz volt elhelyezni a megszokott jazz–rock–diszkó–táncdal műfajfelismerési sémában. A diszkózene pedig stigmatizálódott, a hangszerelésbeli, stúdiótechnikai és ritmikai újítások sorát eredményező új stílus megjelenése végtelenen megosztotta a közönséget, és a rock-tábor (valamint a rockzenére figyelő, kulturálisan nyitott értelmiség) szemében a színvo-

nalatlanság és a giccs szinonimája lett. Szimptomatikus, hogy a hetvenes évek végén Földes László a zágrábi Rolling Stones-koncertről írott beszámolójában nyálas vakként utasítja el a New Orleans-i funk alapzenekarát, a Stones előtt fellépő Meters együttest (*Mozgó Világ*, 1979. augusztus, 35–36.). A diszkó alapjául szolgáló soul és a funk stílus, de általában is minden etnikai háttérű zene (némi kifehéritett jazzt és bluest kivéve) itthon önálló műfajként nem létezett, és e stílusok megtermékenyítő, szerves hatása nélkül az akkori magyar zenei termés a mai fül számára érdektelen, kiakasztó és értelmezhetetlen. Ez persze igazságtalan is lehet. Nyilvánvaló, hogy minden kiemelkedő jelenkori kulturális teljesítmény nagy erővel írja át visszafelé a kánont, és ez jelen esetben azt eredményezi, hogy a szocialista zenei szintér ma nem csak a gazdasági elmaradottság, hanem az akkori ízléspreferenciák miatt (is) szegényesnek és érdektelennek tűnik, hiszen nem képez kontinuitást a kortárs zenét meghatározó, digitális technikán, zenei idézeteken, műfaj- és stíluskeveredésen alapuló törekvésekkel, illetve azokkal a korábbi stílusokkal, műfajokkal (soul, funk, reggae) sem, amelyekre hivatkozva az új zenék saját, feljűk mutató hagyományt konstruálnak maguknak. Ráadásul a hangszerelés és a zenei rendezés a magyar rockzenében kevésbé volt esztétikai kérdéseket felvető probléma, mint a lenézett tánczenében vagy a diszkóban, a popzene története viszont úgy alakult, hogy a kortárs irányzatokban éppen a hangrögzítés, illetve a zenei rendezés és a hangszerelés technikai és díszítő eljárásai váltak a zenei produkció meghatározó formai keretévé, a technikai feltételek végül fontos stíluselemekké alakultak át. Ezért, a hangszerelés és a zenei rendezés felértékelődésének – és persze az *easy listening* megjelenésének – köszönhetően ma sokkal nagyobb elismerésnek örvendhet a megvetett táncdal, így Szécsi Pál, Máté Péter, Cserháti Zsuzsa életműve, mint az egykori gigászok, mondjuk az Illés, az Omega vagy a Píramis együttes dalai.

Szex, hazugság, video

Tarantino előtt 1.

Tömegfilm a nyolcvanas években

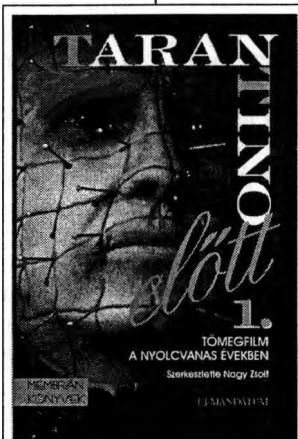
A téma időbeli lehatárolása pontosnak tűnik. Cím és alcím együttesen jelöli ki a vizsgált filmtörténeti terep zárójeleit, egy olyan korszakot írva körül, melyre ezredfordulós multiplex székeinkből immár megfelelő látással bírunk. A kötet azonban – látszólag – nagyvonalúan lemond erről az utólagos pozícióról, mivel a válogatás legfrissebb darabja is 1991-es keltezésű.

A konstruktív értelmezői időutazás feladata ily módon az olvasóra hárul, mivel nekünk kell a korabeli szövegek aktualitását jelen tudásunk függvényében felülvizsgálni. A válogatás érvényessége éppen utólagosságában rejlik. A kötetbe csak olyan írások kerültek, melyek aktuális filmelméleti, filmesztétikai megközelítésmódokkal kommunikálva ma is releváns értelmezéseket nyújtanak a nyolcvanas évek tendenciáival kapcsolatban.

„Nosztalgikus” és „hiánypótló” kritikai nézőpontok jelen esetben béké-

sen megférnek egymás mellett, nem túl hízelgő képet festve a hazai filmes szakirodalomról. Két évtized távlata az azóta végbement óriási technikai átalakulásnak köszönhetően valóban nosztalgikus érzelmeket képes gerjeszteni a nyolcvanas évek VHS-korszakának felidézésével.¹ A kötetben elemzett filmek emlékeinkben agyon-

játszott, minden érzelmi azonosulásnak ellenálló egyszemélyes hangalámondásos verziókban élnek, ám a minőségi hiányosságok ellenére ez az időszak tette először lehetővé nagy mennyiségben a többségben amerikai *mainstream*-sodorból kikerülő alkotások megtekintését. A hetvenes évek tömegfilmjéről² nehezebb lenne kollektív nosztalgiával gondolkodni, aminek nem annyira időbeli, mint inkább – és ez hazai specialitás – történelmi-technikai (és nem fordítva) okai vannak. A Nyugat és a VHS-technológia felé nyitás nálunk egybeesett: a szöve-

Membrán Könyvek
Szerkesztette Nagy Zolt
Új Mandátum Könyvkiadó
Budapest, 2000
239 oldal, 1380 Ft

¹ Nagyvonalú, ám megerősítő lehatárolást Györfy Miklóstól kölcsönözhetünk: „Az ötvenes évek még a mozi évtizede volt, a hatvanas évek már a filmé, a hetvenes évek a televízióé, a nyolcvanas évek pedig a videóé.” In: Gy. M.: *A tizedik évtized – A magyar játékfilm a kilencvenes években és más tanulmányok*, Palatinus, Budapest, 2001. 86. o.

² „A filmtörténet során számtalan műfaj és almfaj alakult ki; ezeknek a sémáit kidolgozó és követő műfaji filmek alkotják a filmtörténet műveinek derékhadát. EZEKET épp ezért más megközelítésből *tömegfilmeknek* is szokták nevezni. Részben azért, mert valóban tömegesen, szinte ipari szeriában készülnek, részben azért, mert nagy tömegű közönség fogyasztja őket, szemben a *művészfilmekkel*, amelyek közönsége egy szűk elit.” In: Kovács András Bálint: *A film szerint a világ*, Palatinus, Budapest, 2002. 40–41. o.

gekben megidézett filmek e bizarr konszollációnak köszönhetően emlékeink hátsó fertályából előkaparhatók, és amennyiben lefűjük róluk az évtizedek – immár gazdag moziélményeinek köszönhető – jótékony feledés-porát, a szöveggyűjtemény segítségével egy korszak (filmes) gondolkodásmódjának világába nyerhetünk betekintést.

A nosztalgia azonban csak a mozgóképi oldalon működik, mivel a kötet olyan tanulmányokat gyűjt egy csokorba, melyek témaválasztása és problémakezelése elűt a hazai filmes szakirodalmi megközelítésektől. Heterogén filmelméleti dolgozatok tematikai egybefűzését az utóbbi időben legfeljebb a *Metropolis* című filmelméleti és filmtörténeti folyóirat volt képes színvonalasan megvalósítani, a különálló tanulmányok pedig inkább társművészeti kontextusban, azaz elsősorban nem filmes szaklapok nem filmes profilú hasábjain jelentek meg. A kiadók elsőszámú reklámközhelye, a „hiánypótló” titulus a fentiek tükrében mégiscsak kijár a kötetnek,³ legalábbis az első résznek. Mert noha az egyes sorszám ott virít a borítón Sean Chapman szögekkel kidekorált arca társágában (Clive Barker: *Hellraiser*, 1986), 2000 óta mégis hiába várjuk a második kötet megjelenését. Az előszó saját magának állít csapdát, amikor elárulja, hogy mely szövegek fogják alkotni a második rész gerincét. A szálak összeérnek: a szóban forgó hiánypótló műveket éppen az említett *Metropolis* orozta el a készülő (?) kettes szöveggyűjteménytől, amely a 2000/4-es, *Feminizmus és filmelmélet*-számában közölte a valóban filmelméleti mérföldkőnek számító, beharangozott szövegek fordításait.⁴ A második kötet késését – többek kö-

zött – az esetlegesen szaporodó átfedések hátráltathatják.

Időben Quentin Tarantino előtt járni azt jelenti, hogy a vizsgálat az 1992-es évi filmtermést megelőző állapotokra fókuszál (rendezőként ebben az évben debütált *Kutyaszorítóban / Reservoir Dogs* című filmjével). Ám a kötet nem 1992 előtt címmel jelent meg, azaz a lehatárolás mégsem a dátumhoz köti, hanem egy egyedülálló alkotói megszólalás elé helyezi el – minden történész álmát, vagyis – azt a bizonyos korszakküszöböt. Az „egyedülálló” jelző magyarázatra szorul, hiszen Tarantino tulajdonképpen második, az azóta kulcs- és kultfilmmé váló *Ponyvaregény* című darabjával (*Pulp Fiction*, 1994) került egy csapásra reflektorfénybe. Ez a film hozta meg a *Kutyaszorítóban* utólagos elismerését, egy új tartalmi és formai stílus megalapozását, és nem utolsósorban a szakma talán legnagyobb elismerését, az azévi cannes-i fesztivál Arany Pálmáját. A *Ponyvaregény* legfontosabb újdonsága az ironia széles értelemben vett alkalmazása, mely Tarantinónál a szereplőválogatástól kezdve (a pocakosodó korábbi bálvány, Travolta „mackó-gengszter” szerepbe kényszerítése) a filmkészítés önreflexivitásáig terjed (vállalt közösség a ponyvaregények akár sekélyes cselekményességével). A másik egyedi vonás a filmben az idő- és térsíkok magabiztos, játékos kezelése, mely formai bravúrt – a kiüresedő, elcsépeelt történetek kompenzálása gyanánt – az ezredforduló mozija azóta is előszeretettel használja. Ám mindezen felül egy további, konkrét alkotásokon túlmutató jelenség is növeli a lehatárolás relevanciáját. Az amerikai filmgyártás és Hollywood közé – a tömegfilm tekintetében – a nyolc-

³ A kötet egyedüli „konkurenciáját” a témában (műfajelmélet és -gyakorlat a *midcult* filmes fronton) talán csak egy tankönyvnek szánt – megítélésem szerint nem túl sikeres – vállalkozás jelentheti: Király Jenő: *Mágikus mozi – Műfajok, mítoszok, archetipusok a filmkultúrában*, Korona Kiadó, Budapest, 1998. Esetleg még Báron György filmelemzésekből építkező könyve jöhet szóba, ám annak is csak az első harmada, amelyben a kritikus a hetvenes, nyolcvanas évek amerikai kasszasikereit boncolgatja. (*Hollywood és Marienbad*, Gondolat, Budapest, 1986.)

⁴ Laura Mulvey: „A vizuális élvezet és az elbeszélő film”, Juhász Vera (ford.), Tania Modleski: „Hitchcock, a feminizmus és a patriarchális tudattalan”, Simon Vanda (ford.), in: *Metropolis*, 2000/4.

vanás, kilencvenes évek fordulójáig szinte egyértelmű egyenlőséget tehetünk. A független filmesek *Tarantino előtt* nemcsak az óriáscegek produceri kasszáitól, hanem a hírnévtől is függetlenítték magukat. Gus Van Sant, Spike Lee, a Cohen-testvérek, Jim Jarmusch és David Lynch neve a nyolcvanas években kevésbé csendes, mint manapság. A hollywoodi és a független filmek – az utóbbiak önértékének köszönhetően – persze azóta is külön utakon járnak, de egymásra utalásuk és (ha a tömegfilm kontextusában maradunk) nézőszámuk, urambocsá! bevételük tekintetében egyre közelebb kerülnek egymáshoz az elbeszélés-technikában az óvatos közeledést az „Intézményes reprezentációs mód”⁵ konvencióitól (éppen a függetlenek sikerétől felbuzdulva – lassan távolodó Hollywood hajtja végre). Mindebben Tarantinónak mérföldkő-szerepe van, azonban a recenzálandó kötet éppen e határátlépés ismeretétől, következményeitől megfosztva képes autentikusan szólni a nyolcvanas évekről. Hiszen a tanulmányok igazi értékét az adja, hogy nem utólagos belátás kanalizálja az interpretációkat, hanem az adott kor élő kérdései, problémái, módszerei mentén szembesülhetünk nosztalgiankkal, azzal a háttértudással, mely az olvasó számára közvetítő szerepet biztosít a megidézett korszak mai szemmel történet (át)értékeléséhez.

Az említett kérdések, problémák, módszerek egyaránt kijelölik az adott korra vonatkozó korabeli filmelméleti, filmesztétikai gondolkodás tartalmi és formai kereteit. Dokumentumértékkel bírnak ezek a megszólalások, mivel általuk egy adott filmtörténeti szituációról nyerhetünk adekvát ismereteket, belőlük az adott kor – nem csak filmes kontextusú – aktuális témáit olvashatjuk ki. Ebből a szempontból sem vé-

letlen például Edward Guerrero témaválasztása, aki *Az AIDS mint szörnyeteg a tudományos-fantasztikus- és horrorfilmekben* című tanulmányában felhívja a figyelmet az „új” betegség filmvásznon történő felbukkanására. Az AIDS és a különféle láthatatlan betegségek politikai félelmekkel átitatott antropomorfizációja a tömegfilmben mindig valamilyen szörny, de legalábbis emberfeletti erő képében valósul meg. Guerrero a komparatistika látványos módszerét hívja segítségül, amihez olyan filmeket válogat, melyeknek az eredeti verziójából a nyolcvanas években készült *remake*. John Carpenter *A lény* (*The Thing*, 1982)⁶ című horrorjának eredetijét az univerzális Howard Hawks forgatta 1951-ben (*The Thing*), míg David Cronenberg *A lény* (*The Fly*, 1986) című biológiai antiutópiájának első változatát Kurt Neumann rendezte szintén azonos címmel az ötvenes évek végén. „*A lény* két változata közötti ideológiai változás a közönség politikai félelmeinek biológiai félelmeikké alakulását tükrözi” – foglalja össze tanulmányát a szerző, mely állítását a későbbiekben a hidegháborús politikai fenyegetettség gyakran önostorozó – pszichológiai alapú – biológiai transzformációjának különböző módzataival támasztja alá. Az eredeti és az új változatok összehasonlítása hálás feladat, a kitüntetett nézőpontú elemzés verifikálható eredményekkel szolgál, és még olyan csúsztatásoknak is teret enged, mint amely például az 1985-ös *Lifeforce* (rendező: Tobe Hooper) című horrort érinti. Hooper *Poltergeist* című klasszikusa mellett eltörpülnek a *Lifeforce* érdemei; ennyi erővel, ilyen szárnyaló elemzői asszociációval a húszas évek német expresszionista vámpírja, Max Schreck vagy a harmincas évek elejének Lugosi Béla-Drakulája szintén lehetnének az AIDS allegorikus előhírnökei. Az elemzés lényegi törekvése mindenesetre kiol-

⁵ Noël Burch filmtörténeti vizsgálatának középpontjában a kompozíciós kritériumok állnak; történeti lehatárolásait a kifejezőeszközök használati és kombinációs módozatainak komparatív eljárásával alkotta meg. Noël Burch: *Praxis du cinéma*, Gallimard, Paris, 1969.

⁶ Carpenter filmje *A dolog* címmel vált ismertté Magyarországon.

vasható, mely alapállás a válogatás szinte valamennyi szövegére igaz: a széles közönségnek készült úgynevezett tömegfilmek kettős olvashatósággal rendelkeznek, azaz mélyebb, nehezebben kihámozható ideológiai olvasattal is bírnak, amit a kritikusok többnyire a művészfilmeknek szoktak fenntartani. E gesztussal a hollywoodi filmek rehabilitációját hajtják végre a szerzők, mintegy kibontva azok rejtett, értő füleknek szánt tartalmait (hasonlóképpen működik ma például a *Mátrix* [Larry és Andy Wachowski: *The Matrix*, 1999] című „filozófiai akciófilm” is).

Az interpretációk érvényessége többségében helytálló, csupán néhány, a fenti igazolási vágy által túlhajtott elemzői törekvéssel találkozhatunk. Sajnos jelen kötet is rendelkezik egy kakukktójással, Fred Glass írására utalok, mely *Az emlékmás és az Új Rossz Jövő filmjei* címet viseli. A szerző elemzésének középpontjába Paul Verhoeven *Az emlékmás* című filmjét állítja (*Total Recall*, 1990), mint az úgynevezett „Új Rossz Jövő”-típusú filmek mintadarabját (lásd még: Ridley Scott: *Szárnyas fejvadász / Blade Runner*, 1982, vagy szintén Verhoeventől: *Robotzsarú / Robocop*, 1987 – hogy a tömegfilmeknél maradjunk), melyek a *film noir* sötét, nyomasztó formavilágát ötvözik a hasonló tartalommal, azaz a közeljövő erősen pesszimista víziójával, melynek lényegét az azóta közhellyé koptatott – ám annál aktuálisabb – túlnépesezés, bűnözés, technicizmus hívószavakkal írhatnánk le. Az elemzés feminista-pszichoanalitikus alapállásából kiindulva fura dolgok hangzanak el, például: „Schwarzenegger – a gyakorlatban éppúgy, mint jelképesen – felfogható egy duzzadt pé-

nisként, amely lüktetve járja útját a történet érzékeny szövetében.” A megszaladt elemzői toll később konklúzióképpen olyan dolgokat kér számon (természetesen hiába) a filmen, melyeknek labilis premisszáit a tanulmány részeként maga a szerző erőlteti a sci-fire. Az interpretáció érvényessége nem egyenlő annak leleményességével. („Gondolta a fene.”)

A nyolcvanas évek VHS-korszakának külön báját adta a többnyire kéz alatt csereberélt, leginkább alpesi lejtőkön forgatott különféle besorolású szex-, illetve pornófilmek felbukkanása a családi lejátszóban. A kötet külön blokkot szentel a filmtípust elemző írásoknak, mely szövegekben a „tömegfilm” kifejezés gyakran diegetikus, azaz az egyes történeteken belüli konkrét, számszerűsítésre utaló jelentést vesz fel! A három tanulmányból kettő teoretikusabb megközelítéssel él, bennük a cenzúra álszent ideológiájáról,⁷ illetve a műfajt övező sztereotípiákról rántják le a leplet a szerzők, játékba hozva más társművészeti ágak elméleti szövegeit. Így jut szóhoz Susan Sontag és Norman N. Holland, akik különböző kiindulópontokról, ám mégis azonos módon, immár a filmes konklúzió érdekében mozgósítják az irodalomelmélet *reader-response*-teóriájának aktív pragmatizmusát. A beleélő, azonosuló érzelmi pozíció befogadóoldali kiváltása elsőszámú érdeke és feladata az erotikus filmeknek, mely ugyanúgy, mint a textuális befogadás esetében, pozitív konstrukciós szellemi folyamatként hat, és „amelynek során a [néző] saját identitása dolgában sikeres megoldást keres az énen belül és kívül felmerülő kérdések tömegére”.⁸ Jól megmutatkozik a szerzők azonos szándéka, amely a margi-

⁷ A szemérmes olvasó máris önvizsgálatba kezdhet az alábbi sorok olvasását követően: „Sok önjelölt cenzor (és jó pár kritikus) állítja azonban, hogy az élvezet »autoerotikus és maszturbációs, következőképpen rossz«, pusztá pótléka a »valóságnak«, azaz a nemi kapcsolatnak. Freud szerint azonban egy sor emberi tevékenység, köztük olyan társadalmilag elfogadottak is, mint a munka, a közszolgálat, a sport vagy a komoly könyvek olvasása, ugyanilyen szublimációnak tekinthető.” – A belső idézetek forrása: Joseph P. Slade: „Pornographic Theatres Off Times Square”, in: *The Pornographic Imagination*, Ray C. Rist (ed.), New Brunswick, N. J., Transaction Books, 1975. 119.

⁸ A Norman N. Hollandtól származó idézet forrása: *5 Readers Reading*, New Haven, Yale University Press, 1975. 128. – idézi: Roger B. Rollin: „Az erotikus filmek és közönségük”, in: *Tarantino előtt 1. Tömegfilm a nyolcvanas években*, Nagy Zsolt (szerk.), Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000. 177. o.

nális pozícióba kényszerített erotikus filmek értékfelmutatásával kísérli meg felülvizsgálni a műfajt banalizáló felületes attitűdöket. E törekvéseket képviseli Stephen Prince is, aki *Hatalom és fájdalom – Tartalomelemzés és a pornográfia ideológiája* című tanulmányában immár gyakorlati módszerrel teszteli az elmélet állításait. Prince felmondja a – főleg a feminista filmkritika által citált, pornófilmre jellemző – főbűnököt, de mindezt csak azért teszi, hogy a kvalitatív állításokat kvantitatív (tartalomelemző) módszerrel cáfolhassa, melynek során harminckét, többségükben „háromikszes” pornófilm strukturalista elemzését hajtja végre. Az eredmény a feministák számára még a filméknél is lehangoltság, pláne hogy „kiderül”: „a pornográfiaellenes diskurzus olykor egyenesen reprodukálja a domináns kultúrára jellemző nemi értékrendet.”⁹

A könyv legértékesebb blokkját az első három szöveget magába foglaló műfajelméleti fejtegetések képezik (nem a feltétlen egyetértés, mint inkább a konstruktív vita-alapanyag értelmében vett izgalmas írásokról van szó). Noha Steve Neale (*Műfajkérdések*) nem sokat kockáztat, amikor kötetnyitó tanulmányában a műfaj dinamikus fogalomként való meghatározását célozza, mely törekvés érvényességét a – főként irodalmi kiindulópontú – (neo)formalizmusban és recepcióesztétikában látja. Anthony Easthope *Gondolatok a műfajról* című szövege immár pragmatikusabb terapról radikálisabb nézetekkel áll elő. A klasszikus marxizmus és a moziipar halmazainak metszetét vizsgálva nem alkot túl rózsás képet a hollywoodi mozi „mentális gépezetéről”, mely a metzi „képzeletbeli jelölő” műfajteremtő kritériuma mellé az ipari, ideológiai komponenseket is meghatározó érvényűvé emeli. Az írásban

idézett John Ellis érvrendszerét követve Easthope még ennél is tovább megy, amikor a következőket állítja: „A műfaj (...) sztereotípiák gyártása megfelelő munkafolyamatok szerint, [azaz egyfajta – K. M.] kézművesipari technológia.”¹⁰ A súlyos megfogalmazás mentségére szolgáljon, hogy a mondat a tömegfilmre vonatkoztatva hangzott el. A harmadik tanulmány, John G. Cawelti szövege (*A népszerű műfajok problémája*) a műfaj történeti megközelítéséből von le műfajelméleti következtetéseket. Áttekintése Arisztoteléstől a XX. századi populáris műfajdominanciáig terjed, mely a Stanley Fish és követői által a műfajkritika nyakába dobott mentőövvel¹¹ kiegészítve a műfajiság reneszánszát hozta el.

Cawelti tanulmánya nem alaptalanul foglal el kiemelt helyet a kötetben, mivel a tulajdonképpen bevezetőként ható műfajelméleti blokk utolsó darabjaként az egész tanulmánygyűjtemény lényegét adó célkitűzéssel zárul. Rávilágít a tömegfilm műfajelmélet felőli értelmezési, befogadási stratégiáinak elsődlegességére, továbbá felhívja a figyelmet azok kulturális, ideológiai jelentésségére, jelentőségére. Mindezzel nem egyebet hajt végre, mint a tömegfilm, legszűkebb értelemben a horror-, az akció-, sci-fi- és szex/pornófilm legitimizációját (nem mellékesen e folyton visszatérő gesztussal szerzőink megalapozzák saját elemzéseik létjogosultságát is). A nyolcvanas évek filmjei rövidebb fejezetet alkotnak a filmtörténetben, mint például – a már a korszakmegjelölést is fogalomként megélő – húszas vagy akár hatvanas évek periódusának klasszikusai. Ezen a helyzeten próbál javítani a kötet, hogy a filmekkel egykorú szövegek segítségével, mégis mai aktualitással rehabili-

⁹ Stephen Prince: „Hatalom és fájdalom – Tartalomelemzés és a pornográfia ideológiája”, in: *Tarantino előtt 1.*, 216. o.

¹⁰ Anthony Easthope: „Gondolatok a műfajról”, in: *Tarantino előtt 1.*, 50. o.

¹¹ Olvasáskritika és újraértelmezés: „a tájékozódás iránya a szöveg paradigmatis mozzanataitól (jellem, történet) azon nyelvi-, illetve idődimenzió felé fordul, amelynek törvényei az olvasás folyamatában lépésről-lépésre vezetnek az átélés, a tapasztalás útját.” John G. Cawelti: „A népszerű műfajok problémája”, in: *Tarantino előtt 1.*, 66. o.

tálja a korszakot, és annak méltán / méltánytalanul elhanyagolt alkotásait a *Péntek 13-tól* (Sean S. Cunningham: *Friday the 13th*, 1980) a *Rambón át* (Ted Kotcheff: *First Blood*, 1982) a *Mély torokig* (Gerard Daniano: *Deep Throat*, 1972).

Formai, szerkesztési szempontból a gyűjtemény nem szenved hiányosságot, noha a reménybeli második kötettel szembeni elvárás a „hiánypótló” jelzőt tekintve immár kettős. A recenzió bevezető, tartalmi szempontú kritériuma, azaz a hazai filmszakirodalom gazdagítása kiegészíthető egy formai elvárással, nevezetesen, hogy az idézetek, hivatkozások bibliográfiai adatait egyeztessék a korábban megjelent magyar fordításokkal. A végjegyzetek ugyanis esetleges módon mutatnak a már magyarra átültetett szövegekre, és mindez

nem szerkesztői döntés kérdése, mivel bizonyos helyeken jelölve vannak a magyar nyelvű bibliográfiai adatok.¹² Talán éppen a fordításra váró szövegek burjánzása készítette e téren a szerkesztőket felületességet szülő szkepticizmusra, ebben az esetben viszont nincsen semmi akadálya egy hasonlóan színvonalas szöveggyűjtemény összeállításának. Elvégre a populáris filmeknek is joguk van kibújni a banalitás vádjából, melyet leggyakrabban a tömegfilm–művészfilm oppozícióján siránkozó filmelmélet ragaszt önnön tudománydefiníciós igénye folytán rájuk, elhallgatva és ezzel feláldozva a „művészet” oltárán a tömegfilm létező értékeit. *Tarantino előtt*, vagy akár *után* – mindenesetre lenne miből újabb „védőbeszédet” szerkeszteni.

¹² Például a 44. o. 44. jegyzete nem tünteti fel Will Wright nagyszerű western-tanulmánya (*A hatlövétű és a társadalom*) – immár 1981 óta hozzáférhető – magyar fordításának bibliográfiai adatait, és ugyanilyen nagyvonalú Baudrillard-ral vagy Lévi-Strauss-szal is; ugyanakkor Susan Sontag (*Az AIDS és metaforái*) és Marx (*A politikai gazdaságtan alapvonalának bírálatai*) tekintetében jelölve vannak a fordítások lelőhelyei.